

Евген Куртяк

ГУБЕРНАТОРСЬКІ

ВАМ

РОМАН

Львів
Видавництво „Каменяр“
1981

Главный герой нового романа современного украинского писателя — Мирослав Сичинский, личность невымышленная. 12 октября 1908 года выстрелом из пистолета он убил царского наместника графа Андрея Потоцкого. Эти реальные события легли в основу романа. Автор сумел превратить их в живую плоть художественного произведения, изобразил яркую картину из жизни Галичины в последние годы пребывания ее под властью Австро-Венгрии, отобразил атмосферу духовных стремлений интеллигенции. Перед читателем проходят образы выдающихся людей, среди которых Иван Франко, Гнат Хоткевич, Михайл Парашук.

Рецензенти:
кандидат історичних наук
В. А. Смолій
Д. О. Міщенко

ГЛАВА ПЕРША

Адам відірвався від книжки і подивився у вікно, та не побачив нічого, крім білої пелени, що припала щільно до самих шиб. Лише окремі сніжинки, вдаряючись у скло, нагадували, що та біла пелена є снігом. Адамові приємно дивитися у вікно, яке може бути гарним і викликати багато емоцій. Це він зрозумів після того, як вийшов з в'язниці. Там, у камері, у нього було вікно. Вікно вузьке, ніби зчавлене, та ще й загразоване товстим, фігурного лиття пруттям. З того вікна було видно лиш клаптик неба, порізаний тупими заржавілими мечами. Небо завше різне: то іскриться вранішнім холодним сонцем, то кипить сліпучим вогнем, розколюючись від блискавок, то мрячить безнадійним смутком, а то стає до нудоти сіре, змертво сонне.

Дивлячись у це заліплене снігом вікно, він пережив незабутню хвилину душевної радості, особливо дорогу у потоці суцільного приниження, знущання й ізолюваності від нормального світу.

...Остогидлий своїм нахабством наглядач викликав Коцька з камери на прогулянку. На тюремному подвір'ї Коцько не сам. В'язнів багато. Вишнуровуються в замкнуте коло й тупцюють. Розмовляти заборонено. Всі мовчать і тупцюють по колу, не піднімаючи голови, з похиленими раменами. Не зрозуміло навіть, чи люди ці дихають? Вони, здається, лишень тупцюють — саме те, чого вимагає від них наглядач, особливо вимогливий цей — монументальний і всевладний, з латочкою на правому чоботі.

— Сій! — командує він, як полководець на параді, і всіх повертає до камер трохи раніше часу. Коцько повертає до каземату.

О боже! В його допіру сірому вікні — разюча блакить, аж сліпить очі. Він не може ступити кроку, душа його виривається з грудей, він тішиться, що поза мертво закостенілими мурами цієї глухої клітки ще не вмерло життя.

«Було,— усміхнувся своїм невеселим спогадам Адам Коцко,— і ще, очевидно, буде...» Зараз він ішов на зустріч зі своїм другом Мирославом Січинським.

Проте Адам не дуже квапився. І не лише тому, що мав у запасі трохи часу. Він любив zostаватися віч-на-віч з собою, особливо після прочитаної книжки. В такі хвилини вибирав найглухіші вулички, аби ніхто не заважав, аби можна було найповніше осмислити прочитане, відкинути другорядне й навічно засвоїти головне. Він був жадібний до знань, поділяв заклик Піфагора: давай розуму перше місце. Ясна річ, розум — скарб людини, перед ним і сила никне. А мудрість — в істині. В цьому вони дуже зійшлися з Мирославом. Власне, книжки їх звели. В бібліотеці вони найчастіше зустрічалися і виявилось, що читали багато одних і тих же книжок. Спочатку просто обмінювались думками, потім уже не могли без цього обійтись. Потім по-справжньому зблизились, як друзі.

Після того, як Адам сьогодні прочитав ще раз Шашкевича, він почував себе так само, як Мирослав після прочитання «Злочину і кари» Достоевського. Прочитавши кілька розділів, Мирослав одклав книгу і, розпашілий, вискочив надвір. Ходив і ходив, пригнічений жорсткими картинами людського страждання. Нужда, п'яниці, спекулянти, проститутки, туберкульозна Катерина Іванівна, обідрані й перелякані діти... І оті болючі слова Мармеладова: «Розумієте ви, шановний пане, що значить, коли вже нікуди більше йти?» Все це доводило Мирослава до відчаю. Він дуже вразливий.

Було сніжно й холодно. На Губернаторських валах — ні душі. Лише біля намісництва стояло кілька фіакрів. Похмуро диміли комини. Сніг і дим... Густий дим і лапатий сніг огортали Львів. Коцкові згадувалися торішні мандри по Бориславу та Дрогобичу, курні халупи й надмірно великі очі дітей. Зате ошатно виглядали підприємці: німці, французи, австрійці, поляки, англійці, свої пани та підпанки — всі, хто грабував багатства Галичини. Хоча Адам чимало побачив світу, але його постійно вражала дика жага до грабежу й наживи, він шукав її коріння, він шукав шляхів, які б могли визволити людей від цього ганебного ярма. Він думав про свою Галичину. Боса й голодна, глуха й темна, закайданена чужими й заярmlена своїми, вона була для нього монументом печалі. Він бився над думкою: що робити, коли людині більше нікуди йти? Він знав вихід:

боротьба! Наполєглива, щоденна, аж до перемоги. А прикладом у цій боротьбі служитимуть російські революціонери, з якими стояв поруч на барикадах у 1905-му.

Родина Січинських наймала помешкання на вулиці Зиблікевича. Коцко коротко подзвонив. Йому відчинила Марія, служниця. Адам привітався, а дівчина глянула співчутливо: весь у снігу, як дід-мороз. І ноги по коліна мокрі.

— Добрий день,— ввійшовши до хати, привітався Коцко, а Мирославі подав руку.— Франко захворів. Може, провідаємо?

— Захворів?

— Я допіру з бібліотеки наукового товариства.

— Обов'язково треба провідати.

— А як же Мстислав?— Олена Січинська стояла посеред кімнати. Худенька, з запалими очима, зморшкуватим лицем. Хіба пухкі вуста зберігали ще сліди давньої вроди. Зовсім юною видалася вона за двадцятирічного священика Миколу Січинського, а вже майже сорок літ минуло.

— А ми всюди встигнемо,— заспокоїв матір Мирослав.— Ми провідаємо і Мстислава, і Франка.

Він перевів погляд на материні руки,— вони були сухі, блідо-прозорі, з шлюбним перснем на правій. І Мирослав зітхнув. А якими ж їм бути? Вони ж бо поховали батька, трьох братиків-немовлят...

— Я боюся за нього,— сказала мати.

Глибока, як провалля, задума схилила долі її посівілу голову.

— Мстислав одужає,— розвіював материнську печаль Коцко.— Ми ще на його весіллі погуляємо.

— Та дай боже...

Мирослав тим часом схопив куртку.

— А може, ви пообідаєте?— поглянула то на сина, то на його приятеля Олена Січинська.

— Нема часу,— за обох відказав Адам.

Її сухі, блідо-прозорі пальці порилися в сумочці і добули звідтам купюру.

— Прошу, Миросю. Кави вип'єте...

— Не треба, мамо. Я маю...

Може, Мирослав і взяв би, коли б не ця блідо-прозора рука. Спрацьована, вічно натомлена. Він не міг спокійно дивитися на неї, він постійно допитувався у невідомості, навіщо так передчасно, так нагло забрала

батька, полишивши на материні руки шестеро дівчат і двох хлопців. А батько молодий ще був,— мав сорок чотири. Мирослав його добре пам'ятає, навіть пам'ятає ту фатальну для батька зимову днину. Було це в Стопчатові на Коломийщині, куди за рік перед тим переїхала родина. Вся громада при батьковій допомозі воювала з війтом, що сидів на своєму сільському троні кільканадцять літ і кривдив людей. Скинувши війта з трону, вирішили селяни увіковічити таку подію кам'яним хрестом... Освячуючи цього хреста, батько простудився, занедужав, і невдовзі уже йому ставили хреста.

— Ми пішли, мамо.

Небо, що досі ліниво губило з сірого мішка лапятий сніг, враз ніби чимсь обурилося — над Львовом знялася віхола.

— Що ж буде з Франком?— затурбувався Мирослав, коли вони проходили попри кав'ярню «Монополь», куди Франко любив заходити і де збирався весь літературний світ Львова.

— Дехто тішиться, що безнадійний.

— Довели братчики...— зітхнув Січинський, минувши «Монополь».— І карі нема на них...

Мирослав любив заходити до цієї кав'ярні особливо тоді, коли тут бував Франко і молодомузівці. Молодомузівці казали: нове століття повинно породити нових людей, витворити нову літературу. А Франко, попиваючи каву, висміював той їх новий тип людини, в якій буцімто нема ні віри, ні надії.

— З Мстиславом діється щось незрозуміле,— заговорив Січинський. — Хвороба і безнадія підкосили його.

— Це погано, це страшно погано, коли в душі поселяється безнадія,— промовив Адам.— Отак мовчки можна своє серце з'їсти, бо журба гірша, як хвороба.

— Я гадаю, що все це тому, що Мстислав надто вразливий. Вразливість породжує відчай, а відчай у свою чергу — хаос думок... Замкнуте коло.

— Однак же всяке коло можна розірвати. Так-так, Миросю, всяке коло можна розірвати, ми про це з тобою дуже багато говорили.

— Я нічого не заперечую, я лишень докопуюсь, чому братові так настирливо лізе в голову думка, що найкращий засіб позбавитися мук — самогубство. Навіщо ж тоді народжуватися?

— Самогубство в даному випадку — крок слабого,— сказав Коцко.— Це капітуляція перед тими, хто владарює.

Наша поразка — їх перемога. Вони будуть задоволено посміхатися. А це ж так жахливо... Розумієш, Миросю?

— Та я розумію. Але як переконати Мстислава? Ти ж бачиш, мати аж змарніла.

— Разом спробуємо.

— Я на тебе особливі надії покладаю.

З трепетом переступив Січинський поріг лікарні, з трепетом увійшов до палати. Очі різонула неприродна білість німих стін, а ще більше неприродно виглядали вишивані рушники на вікнах і замуrowані морозом шиби, що заслонили світ і поробили вікнам більма на очах. Палата була похмура й тьмяна, ніби наповнена туманом. Мирослав бачив чотири старих ліжка і чотири кучматих голови на сіруватих подушках. Очі всіх — у німих стінах. Ніхто не ворухиться. Наче мертві.

— Мстиславе... — покликав.

Брат повільно обернув голову, відразу ж обернулися ще три голови, розкуйовджені, бородаті.

— Сідайте, хлопці, — запросив Мстислав, вказуючи на білі стільці, що стояли біля ліжок.

— Я приніс тобі «Перехресні стежки».

— В мене є свої...

Мирослав запримітив, що кінчик вишиваного рушника примерз до більмастої шиби.

— Не палять печей?

— Нам і так душно...

Мстислав тонує у наповненій похмурістю палаті, і Мирославові стало моторошно. А мерзлота віконна за попадливо й ненаситно смоктала кінчики вишиваного рушника.

— Ну, що там нового?

— Захворів Франко, — сказав Мирослав, але відразу схаменувся, що не варто хворому говорити про хворого. — Ідемо з Адамом по селах на передвиборні віча... Від гуртка прогресивної молоді.

Мстислав повів затуманеними задумою очима по німих стінах, обличчя його скривила безнадійно-в'яла посмішка.

— Наївні ви! Діт-ва-ки!

— Чому? — Мирослав різко одірвав рушника від помережаної більмастими візерунками шиби. Тепер його обурювала братова посмішка, а в очі настирливо лізла відталина в шибі, де ще хвилю тому був мерзлий кінчик вишиваного рушника. І він спитав: — Ну чому, чому?

— Бо мало каші, молодче, з'їв, — обізвалася раптом

найчорніша борода, і палаючі хворобливим вогнем карі очі вп'ялися у Мирослава.

— І він ще не об'ївся! — вирвалось у Коцка.

— Ти мені це кажеш? — ображено відгукнувся Мстислав. — Мені, що за агітацію до нашого де-мо-кра-тич-но-го парламенту два місяці сидів у в'язниці? — Він міцно стиснув губи й замовк, зблідлий і гнівний.

— Отак, молодче, — сказала найчорніша борода зло-радно.

— Це ти, що потерпіли в Горуцьку... — тихо сказав Адамові Мирослав і присунувся ближче до брата.

— У Горуцьку? — відталила, до якої був примерз кінчик вишиваного рушника, затяглася сивою памороззю.

— Так, у Горуцьку, — підтвердила все та ж найчорніша борода. — Не віриться, молодче? — чоловік гірко всміхнувся. — Таки не віриться...

Він гнівно одкинув покривало, і на білій постілі хлопці побачили, що одна нога його втята вище коліна. Враз, наче по команді, мовчазно показали свої цурпалки решта. Всі троє сиділи і з докором та злістю дивилися на Коцка, а йому стало млосно.

— Переконався, молодче?

— Переконався... — Адам відчув, як кров відпливла від його лица. Однак він тут же опанував себе — на барикадах ще не таке бачив.

— Тепер ти згоден з тим, що я сказав? — Мстиславове обличчя стало восковим.

— Ні! — без вагань заперечив Коцко. — Звичайно, життя не має ціни, але воля дорожча за життя. Розправа жандармів над селянами Горуцька не може вбити нашого поступу.

— Молодче, перед нами — о! — і найчорніша борода нагло й люто закалатала рукою об товсту стіну.

— Чоловіче добрий, — вторив тому Мстислав, — суспільність, позбавлена незалежності, не може витворити такого сейму і такого життя, які б гарантували повну свободу в умовах окупації.

— То що ж, по-вашому, чекати, заким нас видушать у власному домі? — не здавався, не міг здатися Коцко.

— Ти таки впертий, молодче, — і чоловік заховав свою скалічену ногу під покривало. — Аж занадто впертий.

— Власні переконання — не ознака впертості.

— Тоді не треба витати під небесами! Я, молодче, був у Горуцьку, ми всі були в Горуцьку, і всі хотіли виграти вибори по своїй окрузі! — він аж задихався від

люті.— Тобі ще раз показати, що ми виграли? Показати, молодче?

«Звичайно, все це жахливо,— з болем думав хлопець.— При виборах 1897 року вбито Стасюка, під час страйків 1902 року — Скочиліса, під час руху за виборчу реформу — шестеро селян в Лядській, нарешті, під час останніх виборів до парламенту загинуло троє чоловік в Горуцькому, а ці ось покалічені...»

— І все ж не можна складати рук,— заговорив Мирослав.— Треба боротися, треба спробувати...

— А що тут пробувати?— байдуже обізвався брат.— Вибори в Австро-Угорщині — суцільне шахрайство. Ті, хто править, підбирають собі вигідних спільників, які будуть їх підтримувати. А машина голосування — звичайнісінька комедія, сказати б, мур, якого не проб'єш.

Втупивши в стелю затуманені очі, він повільно гладив худою правицею груди.

— Але пробуйте... Я вже пробував...

Похиливши голову, Мирослав мовчки плавив пальцем затягнуту сивою памороззю відталину. Він таки розплавив її, глянув надвір і здригнувся — у шибку впиралася надломана галузка черешеньки, чимось нагадуючи обрубок ноги. Мирослав одвернувся і сказав:

— Бути людиною — значить бути борцем.

— Слушно,— погодився брат.— Але серед нашого загалу так мало готових до боротьби. А в так званих поміркованих свій закон: аби живі. А що голі — то нічого, колись наша візьме. Воно буде сидіти в норі і ждати: діждемо пори, що й ми вилізем з норі! А якщо влада кине в його живіт трохи жару, то він і рідну матір забуде. А правителям це на руку. Ось ти повідав, що бачив Потоцького у Відні,— прогулювався з почтом. Він і зараз прогулюється у своєму львівському палаці, і зовсім його не хвилює те, що жандарми поробили горуцьких селян каліками. Бо він володар краю, він ситий, він сильний. Військо, жандарми, суд, тюрма, монарх за плечима. Шептицький з хрестом... Он скільки заступників-оборонців! А ти, бідний хлопе, терпи. Піднімеш голову — по шиї тебе! Як не здохнеш у в'їта в ямі, так загинеш у криміналі. І пішли наші вгору — по два на шибеницю...

«А може, краще було залишитися у Віденському університеті?— подумав Мирослав.— Може, не варт було переводитися до Львова? Може, слід було вчитися на юридичному, а не на філософському? Що з тої філософії? Був би адвокатом, захищав би людські права...»

Удруге перед його очима замиготіли цурпалки-ноги, надламана галузка черешеньки і мокрий кінчик вишиваного рушника в туманно темній палаті.

— То чуєш? Пішли наші вгору по два на шибеницю,— Мстислав зареготав і відкинувся на подушку.

— І все ж таки ми поборемося за тих сорок шість мандатів, що належаться українцям до галицького сейму.

Мстислав не обізвався. Так вони й розпрощалися — кожен залишився при своєму переконанні. Звичайно, довести хибність братових міркувань легко, але він нічого не хоче слухати. Переконуй не переконуй — що до стінки горохом.

Віхола сипнула в очі білого шроту. Коцько шарпнув Січинського за рукав, і вони сховалися за дверима напівпорожньої кав'ярні «Монополь».

— Сьогодні він не прийде,— журно сказав Адам.— Він сьогодні не прийде. І взагалі може більше не прийти.

— Справді, це жахливо,— зіщулився Січинський.— Але я не вірю, що він безнадійний. Ще, може, переборе...

Вони німотно топили погляди в чорній каві. Праворуч, за столиком у кутку, голосно дзюрчало в бокал вино, відтак булькало в горло. Коцько сказав:

— Треба купити квітів.

— А може, ліпше якусь книжку?

— В нього й так хворі очі, хай відпочине. А квіти будуть для нього приємністю.

Вино знов голосно задзюрчало в бокал і знов забулькало в горло, а хлопці, прислухаючись до хуги, поволі гріли душу кавою. Мирослав розповів учорашній сон. Приснилося, ніби зустрів Франка біля каменя Шевченка — височить такий велетень за бурхливим потоком Півнівським біля Пруту і висічено на ньому: «Камінь Шевченка». Зустрів, а Франко й показує на гранітне громаддя: «Скільки моху! Так багато зеленого моху! Все мохом перосло...»

— Він знався з моїм батьком...— Мирослав на мить у думці поставив їх поруч. Обидва середні на зріст, міцні. Франко високочолій, з непокірним рудуватим волоссям, сірими, трохи холодними очима; батько худорлявий, гостролиций, тонкогубий, з темним, коротко стриженим волоссям, одвертим поглядом. Вони однакові тільки на зріст, в іншому — дуже різні. Зрештою, двох

однакових людей не буває. А різниця між батьком і Франком особлива: були приятелями, а потім...

— Допивай і йдемо, — перервав Адам його роздуми. — А то скоро смеркати зачне. Незручно буде...

Вони відразу звернули до крамниці квітів. Живі квіти й лапаний сніг. Мовчки перетнули безлюдний Стрийський парк, німотно потопталися під порогом Франкового будинку. Нарешті їм одчинила невеличка сухорлява жінка з померклыми чорними очима. Не впускаючи, коротко сказала:

— До нього не можна.

— То хоч квіти... — продовгувате Адамове обличчя ще більше видовжилось.

— Хіба тільки квіти.

Верталися через Стрийський парк не захотіли. Безлюдно там, маркітно. А завія не вщухала.

— Є чулка, що Парашук приїздить, — аж біля пам'ятника Міцкевичу обізвася Коцко.

— Ото славно! А то такого скульптора втрачаємо.

— Хіба ми одного великого чоловіка втратили? Мишуга, Крушельницька, Менцинський, Дрогобич... Мало не втратили самого Франка. Добре, що не погодився їхати до Софії. — Помовчав. — Показати тобі свій новий малюнок?

— Обов'язково!

Мирославі приємна родина Коцків. І цікава: батько — український злидар, що залишив село та в пошуках заробітку подався у мандри — Бережани, Бучач, тепер Львів, де він працював переписувачем у страховому товаристві «Дністер»; а мати — з сім'ї польських революціонерів. Справжнє братерство народів... А сам Адам! Такого пошукати! Брав участь у революції 1905-го року в Росії, а потому рушив за океан. Нью-Йорк, Чикаго, шахти і залізничні майстерні, голодні й холодні дні...

Мирослав згадав горючих калік і братові груди в розхристаній зрадоці. Болять їм обрубані ноги... У Мирослава ние душа. А хіба Адама не боліла рана, яку дістав на львівських барикадах? Хіба не пригнічувала в'язниця?

— Не забудь, що в суботу йдемо до залізничників, — нагадав Січинському Коцко перед самим домом.

— Не забуду.

— І ніяких занепадницьких настроїв!

Голос його був твердим і рішучим. Лише один раз зм'як — коли показував Мирославі свою роботу.

Мирослав довго милувався малюнком: біло-біло довкруг, далина в синюватій пороші, кілька голих кущиків під заметіллю схилились, дві хатини присипані снігом густо, лиш дахи стирчать, з одного димаря ледь-ледь куриться білий дим.

— Отут би зайця... Правда, Миросю?

— В таку погоду?

— І яструба над ним. Яструби ж літають у будь-яку погоду...

— Можливо.

— Треба подумати, — Адам прикипів поглядом до акварелі. — Так, так, яструби літають у будь-яку погоду...

— Буде занадто густо...

— А хіба життя рідке?

— Я не терплю яструбів.

— А хто їх терпить? — і Адам відклав малюнок. —

А хто їх терпить, друже?

Він запримітив, що Мирослав крадькома позирає на настільний годинник.

— Квапишся?

— Мати, певне, хвилюється...

— Я тебе проведу.

— Не треба. Я сам. Ну, до суботи.

Вони потиснули один одному руки. Мирослав був задоволений і бадьорий. Проте надворі добрий настрій відразу пропав, до свого дому Мирослав входив з таким же неспокоєм, як і до лікарняної палати.

Мати відірвалася від шиття:

— Як Мстислав?

— Йому краще... — проговорив невпевнено хлопець, але під допитливо-пильним материним поглядом мусив додати: — Все ще трохи пригнічений... Але не хвилюйтеся, мамо. Ми з Адамом трохи його підкрутили...

— Я завтра його провідаю.

— Надворі таке діється! Зачекайте, трохи втихне. А то ви можете простудитися.

— А у Франка були?

— Ми бачили тільки пані Франкову. Квіти взяла, а до Франка не пустила. Казала, що не можна.

Він розгорнув «Злочин і кару» Достоевського. І знову занурився у повільне людського горя. І чим далі він заглиблювався, тим напруженішою ставала думка. Спершу його гнітила безпорадність багатьох героїв, відтак зачала дратувати. Він одклав Достоевського і вийняв зі схованки книжечку, яку подарував йому Коцко і яка

починалася фразою: «Привид бродить по Європі...» Він не раз її читав. Не все, правда, було зрозуміло, але слова про те, що пролетарям у майбутній революції нічого втрачати, крім своїх кайданів, осяювали світлом правди всю книжку. Якби це всі зрозуміли!

Тепер йому вже легше було читати Достоевського. Думки були рівнішими й впевненішими. В суботу він вибирався до залізничників повний ентузіазму та віри в кінцеву їхню перемогу бодай на цих виборах.

У захарашеній майстерні зібралось чоловік з тридцять. Поза їхніми плечима запримітив Мирослав дівчину. Невисоку, тендітну, з короною золотистого волосся. «Це ж Дарина, — вийнула в серце йому тепла хвиля. Але чого вона тут? Її ж попереджали, щоб не приходила. Якщо її побачить Роман Турпак, вона ж залишиться без помешкання».

— Оголосить, — попросив Адам робітника з чорними від мазуту руками, який зустрів хлопців при вході.

— А вони знають.

— Тоді гаразд! — і Коцко всміхнувся до залізничників. — Тоді я просто з мосту...

Раптом серед робітників заворушився один — приземкуватий, повнолиций, з тонкими вусиками.

— Пане академік, — від посмішки його тоненькі вусики розсунулися, — а ви знаєте, куди крутяться колеса в поїзді?

Розсунені вусики так і застигли, наче на масці, хоч повнолиций і крутив головою увсібіч, радий, мабуть, що вдалося загнути студента на слизьке.

— Залежно, хто веде потяг, — не розгубився Адам. — А ще залежить від того, хто сидить у вагоні.

Мирослав обурено стиснув зуби, відчуваючи, як кров заливає щоки. Невже збувається Мстиславове пророцтво?

А Коцко тим часом говорив:

— ...Бракує нам тої мужності, що в дев'ятсот п'ятому була в грудях синів Росії. Скажете, революція там не перемогла. Поки що — ні. Але то була генеральна репетиція. Прем'єра попереду! Черга дійде й до нас. А поки що мусимо добитися того, щоб сорок шість депутатських мандатів сеймових потрапили в руки тих, хто їх заслужив — у руки трудового люду! Тож ми закликаємо вас під час виборчої кампанії, яка почалася, проявити робітничу мужність.

Попід стінами майстерні, що вибалушила на вулицю

високі тьмяні вікна, майнула постать у чорному капелюсі і по хвилі перекотилася через поріг.

— О-о, віче? — і тоном господаря: — Або ви зараз станете до роботи, або я викличу поліцію.

Мирослав бачив, як понуро глипають спідлоба залізничники. Ніхто не зрушив з місця. Постать у чорному капелюсі зникла, а чоловік з чорними від мазуту руками сказав:

— Будемо голосувати за своїх!

Коцко майже з усіма попрощався за руку. Він був веселий, хоча десь на самому споді зиниць причаїлася тривога: ану ж завтра вони злякаються пана у чорному капелюсі?

— Гадаєш, всі вони будуть голосувати за наших кандидатів? — засумнівався надворі Січинський.

— Не знаю, але ми ще не раз прийдемо сюди, — відказав Адам. І по паузі повторив: — Так, ще не раз...

Заніміли під снігом голі дерева. Десь у пнях поховалися змії, в глибокий сон поринули їжаки. Тихо. Глухоманно. Лиш де-не-де трісне скорботно гілка.

А вдома Мирослава чекали сльози. Плакала мати, плакали сестри.

— Що сталося?

— Наш Мстислав...

Він приголомшено застиг. Він усе збагнув. І зринули в пам'яті Мстислав і горуцькі селяни, біла палата, і чорні бородаті каліки. І все-таки...

ГЛАВА ДРУГА

За голими вікнами гімназії небо монотонно трусило снігом. Дарина, мерзлякувато повівши вузькими плечима, швидким рухом поправила корону золотистого волосся.

— Дарино, ти вже готова? — визирнула з-за дверей шафи Оля — граціозна блондинка з вустами-нитками і родимкою на лівій щоці. — Зачекай! Я зараз...

Нарешті вона причепурилася, гордо піднесла голівку, змовницьки підморгнула: отепер можна...

Було тихо. Лагідно трусила сріблястим снігом пороса, сіючи на Даринину душу легкий сум. А як тільки в душу її закрадався сум, вона одразу ж переносилася думками до того літнього дня, коли востаннє була вдома. Тоді мати сиділа мовчазно посеред затишного

подвір'я, розчісуючи густим гребінцем смолисте волосся густо осипане сивиною.

З-за криниці вдячно позирали на матір червоні жоржини. А в хаті мирно спало онучатко під пильним поглядом Шевченка, портрет якого ось уже кілька десятиріч займає центральне місце поміж святими, поруч з фотографіями чоловіка, синів, дочок, онуків...

Стояли останні дні літа. Мати мовчки чесала косу, Дарина бачила, як на її вії повисла сльоза. Знала Дарина: сльоза стане великою, важкою, а відтак скотиться на густі зморшки. Після смерті батька це траплялось часто...

— І нащо ми, Параню, продали дуба?— говорив, бувало, до матері, а дорікав сам собі.— Бачиш, не мають куди сідати бузьки...

Його жалі Даринці — а ще більше матері — легко було зрозуміти. Ще як батько був малим, лелеки звили собі гніздо на дубі коло їхнього дому й щороку прилітали. І щороку вся родина вітала їх радісними помахами рук. А потім дуба зрізали і продали. Наступного літа лелеки оселилися в сусідів. Нанесла буслиха яець, та вилупилося лише одне бусля; взяли його, бідного, дзьобами й скинули на землю. Ковтало повітря й конало... І сконало.

— Видиш, Параню,— мовив батько.— Тільки попарно мають бути... Як одне, якщо без пари, то викидають...

Стиснулося зараз Даринчине серце: батько... Йому було поза тридцять, коли на різдвяні свята, полишивши двох синів, нагло закрила очі його дружина, Даринчиної матері рідна сестра. Поприбігали батькові діти до теперішньої Даринчиної матері й залепетали:

— Цьоцю Параню, ходіть до нас. Бо як прийде хтось інший, то буде нас бити...

Ходіть до нас... Їм легко було говорити. Їм невтямки, що «цьоця Параня» мала нареченого, що серце її вже комусь належить... Вони своє знали: цьоця Параня завжди гралася з ними, і вони її любили.

Довго вагалася і, зрештою, зважилася. Вона, дев'ятнадцятирічна, стала дружиною Пилипа Войтюка й прижила з ним трьох дочок. І ніколи не каялася, бо було в чоловіка добре серце — нікому не робив зла, а її беріг, мов душу.

— Як умру, то поховаеш мене, Параню, в мундирі... Чуєш, у тому мундирі...

Дивним було його бажання, бо, наскільки пам'ятає Дарина, вічно з'оридою дивився на той чужинецький мун-

дир, навіть якось спалити поривався. Не спалив. Одного разу застала його Дарина наодинці з мундиром. Вийняв зі скрині й довго-довго стояв над ним у глибокій задумі, але нікому нічого не сказав. Про що він тоді думав?

— Не забудь!— наказував матері.

— Твоя воля,— лиш схлипнула.

— Поклади мене в могилу у цісарсько-королівському мундирі. Шевченка нікому не віддавай. А Дарина хай вчиться, Федько не довчився, то, може, бодай вона...

— Твоя воля...

Через тиждень батька не стало.

«Шевченка нікому не віддавай...— оглянулась Даринка на сірий будинок гімназії.— Шевченка...»

— Дивись!— Оля смикнула Дарину за рукав, тицьнувши пальцем поперед себе.— Він!

Йшов чинно. Високий, статурний. І завчено посміхався. А в Даринчих грудях щось обірвалося.

— Мое поважання дамам...

— Добрий день,— тихо витиснула Дарина й, сором'язливо опустивши погляд, додала:— Прошу знайомитися: моя приятелька Оля Довгоус.

Він вишукано вклонився і, делікатно стиснувши в широкій долоні світлу рукавичку, оцінив Олю проникливим поглядом зеленкуватих очей.

— Зеньо... Мурин,— промовив з невимушеною посмішкою.

— Дуже приємно,— Олина родимка затанцювала.— Отже, сьогодні ви обоє мої гості! Взагалі, я давно хотіла вас запросити, але ваша Даринка така скритна, така скромна...— Оля підняла маленький пальчик у світлій рукавичці.— Я залишаю вас і чекаю о п'ятій. Пане Зеню, Даринка знає — мої старенькі у Відні. Я думаю, ви не пошкодуєте, що будете моїм гостем.

«Як усе в житті просто й дивно,— з сумом подумала Дарина.— Чужі стають близькими, близькі — чужими...»

Вона раптом з жахом побачила, що Олю вже обіймала світла пороша. «А як же я?» Їй чомусь було боязко залишатися віч-на-віч з Зенем. А однак же... Щось у ньому вабило, щось притягувало. «Цього не минути,— повчала її Оля.— Цього нікому не минути... Зрештою, нічого нема страшного, все просто...» Дарині стало жарко. Ні-ні! Ні!

— Чого ж ми топчемося на місці?— Зеньо схилився до неї і делікатно взяв під руку.

— Що?— вона здригнулася.

Він зігнав посмішку, як муху, глянув проникливим поглядом їй у вічі. Вона зіщулилася — так вона щулилася малою, коли гриміло... В такі хвилини батько ховав її під полу свого латаного піджака. Тепер батька не було. Перед нею стояв Зеньо, чий погляд паралізував її і робив німою.

— Ми знаємося вже більше як місяць, але я ніяк не можу зрозуміти вас, — почав, було, Зеньо.

— Мені треба додому... — пробелькотала Дарина, шукаючи якогось порятунку.

— Скажіть, що з вами? Я вас образив? Ну, скажіть же і не мучте мене.

— Ні, ви не образили мене... А зараз мені треба додому... Переодягнутися...

— Гарзд. Я посаджу вас у фіакр і чекатиму біля пам'ятника Міцкевичу через півтори години.

У фіакрі її зазнобило: Тиснулася до спинки сидіння, але озноб не припинявся. Ну чого ти, Дарино? Він же справді тобі нічого лихого не робить.

Вона попросила візника зупинити фіакр і відразу ж покvapно сховалася в тісній вуличці без стежки. Душлилі сльози і палив сором, вона ж бо обдурила Зеня з переодяганням — найкраще плаття на ній. Її послали вчитися, а не гуляти на вечірках. Олі — що! Батько тримає крамничку, мати — першокласна кравчиня. Однак треба йти. Це не гарно буде, якщо вона не піде. Обіцяла ж.

Вона не пішла додому. Ще довго ховала по закутках свої сльози. Потім тягла мокрі черевики до пам'ятника Міцкевичу. Ще здалеку побачила — Зеньо жде. Він походить біля ресторану «Жорж», поглядаючи на ангела, що вручає Міцкевичу ліру, раз у раз виймає кишенькового годинника, поправляє своє бездоганно пошите пальто — такий вродливий...

— Я запізнилася? — спитала Дарина, боячись дивитися йому в очі.

— Ні, це я прийшов завчасу, — упевнено взяв її під руку. — У нас є ще ціла година і я хочу вам показати свою господу. Це зовсім недалеко. Прошу, Даринко.

Він не чекав її згоди, тільки зазирнув у вічі й повів крізь сріблясту порошу до трамваю.

«Чого я йду? Ну, чого я йду? Коли б у селі знали, що сама йду до хлопця...»

На масивних, добротних дверях — жовта, здається, позолочена табличка: «Лікар Зиновій Мурин».

— Помешкання дороге, — сказав Зеньо, повернувши в

замку ключ, — але мені подобається. Я не скуплюсь, коли мені щось подобається. Оце вітальня. Прошу роздягатися. Дозвольте ваше пальто.

Вона тремтячими руками поправляла золотисту корону волосся. Ах, який сором... Що сказав би батько?

— Тут я приймаю гостей, ну... і пацієнти очікують. Отам, даруйте, спочивальня. А це — моя гордість.

Зеньо м'яко натиснув на кривулясту жовту клямку, і Дарина опинилася в царстві медицини.

— Сто разів нагадую — заслоняйте, завше заслоняйте! — забурчав сердито Зеньо, рвучко зашторюючи білими фіранками вікна. — Це, даруйте, я про служницю. Неймовірно тупа...

Для Дарини все було цікаве, незвичне, наче в музеї. Вона не слухала того, що говорив Зеньо, — торкнула пальцем шприц з довгою голкою.

— Обережно! Один залишився! Голки не зламайте!.. Не подумайте, що я скнара. Просто ця голка багато важить у моему житті.

Вона губилася перед його бездоганно пошитим чорним костюмом, перед його пишною чорною шевелюрою над низьким чолом, перед проникливим поглядом його зеленкуватих очей. Він ступив крок до неї, і Дарина зіщулилася, мовби Зеньо хотів вилити їй на голову відро холодної води. І закам'яніла. Якщо він простягне руку, вона закричить...

— Скоро п'ята. Ідемо?

Їй стало легше дихати, і вона задоволено кивнула золотою короною. Зеньо подав їй пальто.

— Сподобалася вам моя господа?

— У вас дуже біло...

— Хіба це погано? Мені подобається. Це коштувало сотні безсонних ночей, себто навчання. Але я знав, чого хочу, і знав, до чого йду. Я цію в людях твердість характеру. Для великої справи потрібен великий талант. І твердість натури. Ще Вольтер казав: хто вміє володіти собою, той може панувати над людьми.

«Будь-яка пристрасть штовхає на помилки, але на найбезглуздіші штовхає кохання...» Хто це сказав?

— А ще — потрібна сила, — роздумував далі Зеньо. — Мізерота — це дрібна риба, яку споживають шуки. Правда, не кожному дано бути шукою.

«Тато завше казав: не розхитуй човна, бо вивернешся; хто вітру служить, тому димом платять...»

— Можливо, мої слова, як і мої вчинки, надто

практичні, але людині дано раз прожити. Отже, краще заощаджувати життя, ніж гроші. А для цього потрібні вміння й сила. Ось кажуть, що бідність — не порок. Згоден. Але на це є не менш розумна відповідь: чому бідний, бо, вибачте, дурний. Чи ви не згодні?

На засніженій вулиці він помахом руки зупинив фіякр, допоміг Дарині сісти, відтак, ретельно розправивши пальто, аби не зім'яти, сів поруч.

— Отже, підсумовую нашу, Даринко, розмову: я всього домігся сам. І горджуся цим!

— Ви щасливі...

— Кожний свого щастя коваль.

— І вам ніхто з родичів не допомагав?

— У їхніх спорохнявілих душах найбільше заздрості. Нерідко вони картають нас за те, на що не здатні вже самі. Власна трагедія породжує злобу на довколишність.

— Вони вчать нас...

— Вчать? Не жартуйте! Вони переказують чужі думки, а видають їх за свої.

Раптом Дарина злякано розширила очі — його черевик торкався її черевика! Вона хотіла одсунутися, але проникливий погляд Зеня ніби гіпнотизував її.

— Ви не згодні?

— З-згодна...

Він посміхнувся. Якусь хвилю помовчав. Та одразу ж заговорив. Оповідав про університетський прощальний вечір, називав марки вин, які вони пили, картав своїх учителів, бо так мало серед них справжніх світил...

Дарина слухала не уважно. Вона була зайнята одним: щоб до неї вдруге не торкнувся його черевик...

У домі Довгоусів їм одчинила Оля, показала, де роздягнутися, а в гамірливій кімнаті оголосила театральню:

— Дарина Войтюк, Зиновій Мурин!

Яскрава люстра засліпила Дарині очі, а червоно-лискучі меблі, шикарні вечірні плаття панянок, строкаті галстуки кавалерів завертілися, наче грамофонна пластинка. Дарина на мить заплющила очі. Мимоволі згадала про свої старі мокрі черевики. У голову вдарила млість, з-під ніг ковзала підлога...

— Bravo! — елегантний молодик з метеликом вусів під тонким носом, кинувши ногу на ногу, заплескав у долоні. — Вальс!

— Ми не проти, — сказав Зеньо Мурин так, ніби давним-давно знав тут усіх.

Дарину врятував дзвоник у передпокої. Оля зашелес-

тіла до дверей білою сукнею, розшитою на грудях золотистим бісером. Увійшла ще одна пара.

— Коли ж буде вальс? — не вгавав молодик.

Оля прошелестіла своєю сукнею до фортепіано. Кавалери метнулися до панянок, а Зеньо запросив Дарину.

Вона ледь сягала йому підборіддя і, вальсуючи, бачила позолочену брошку на рожевій краватці. Вона намагалася не дихати, але дихала, і брошка пітніла...

«Боже, що зі мною? Я знов тремчу...»

— Отак би вічно! — впав після танцю у м'яке крісло елегантний молодик з метеликом вусів під тонким носом і погладив серпанкову фіранку. — А то бігай по аудиторіях, тягай торбу книг, сиди в бібліотеках...

— Ти навіть ходиш у бібліотеку? — удавано вражено видовжила Оля свої уста-нитки. — В яку ж?

— Оссолінських!

— Слава майбутньому бакалавру!

— Та ні, я ж не шизофренічний Коцко! — заперечив молодик, не перестаючи гладити серпанкову фіранку. — У бібліотеці Оссолінських моя родичка працює... — і засміявся задоволено.

— А хто він, цей твій Коцко? — неголосно запитала Оля, але всі враз чомусь помовкли.

Дарина притьмом сховала очі під шовкові вії. Ховаючи, запримітила кінчик Зеневого наглянцovanого черевика, що вистукував якусь мелодію.

— Є такий соціаліст-фанатик на моєму курсі.

— Вип'ємо за фанатиків!

— Чекайте, — поспішно сказав елегантний молодик. Він викинув угору руку й виждав, заким усі замовкнуть. — Я пропоную інший тост.

— Кажі, кажі! — наполягала розчервоніла Оля, припурхнувши до Дарини та обійнявши її за талію.

— Вип'ємо за приїзд одного з творців пам'ятника Міцкевичу — Михайла Парашука!

— Звідки ти знаєш, що він приїде?

— Я все знаю.

— Товариство, прошу до столу! — гукнула Оля.

Стіл був накритий у сусідній кімнаті — широкий і щедрий. Дарина обережно сіла. Вона була неначе в тумані. Зеньо щось їй шептав, але вона нічого не чула, лиш кивала золотистою короною волосся і запитувала себе: чому я тут?

Раптом з її виделки зірвався шматок м'яса, впав на білу накрохмалену скатертину, і Дарина злякано

накрила його тремтливою долонею. Заводила крадькома очима. Куди ж його подіти? Зеньо, нахилившись до її розпашілого вуха, прожебонів, ніби між іншим:

— Ось серветка...

Більше Дарина не торкалася до страв і напоїв.

— Пане Зеньо, ваша дама сумує!

Дарина стрепенулася, щось невизначно пробелькотіла, а Оля тим часом наповнила келихи вином — Дарині Зеневі й собі — і лукаво звужила бистрі очі:

— З вами хочу випити!

— Я не можу...

— Ну, Даринко... — Оля надула губи.

— На нас звертають увагу, — шепнув Зеньо.

Затримавши віддих, зажмуривши очі, Дарина з наругою випила солодко-духмянний тренок.

— Молодець, ти просто героїня, — театральню вигукнула Оля і, вибачившись перед Зенем, потягла її в суміжню кімнату, де нікого не було. — Я дам тобі свої туфлі.

— Не треба, — почервоніла Дарина.

— Ну, Даринко... — Оля обняла її. — Ніхто нічого й не запримітить...

— Не хочу.

— Ну, гаразд. Але не будь занудою!

— Я не розумію тебе, — Дарина відчула, що вино починає вивітрюватися з її розпашілої голови.

— А що тут розуміти? Не втрачай нагоди — танцюй, веселися! Ти ж жінка! А жінку ще стародавні греки обожнювали...

— Дай серцю волю — заведе в неволю...

— Боже, яка ти дурненька! — чи то зі злістю, чи з презирством сказала Оля. — Будеш колись шкодувати.

Дарина промовчала, і вони повернулися до світлиці. І знов Зеньо... Він стояв посеред кімнати і, закинувши гордо голову з пишною чорною шевелюрою над низьким чолом, метав словами у сухого, аж сизого, хлопчика, що обсмоктував курячу ніжку:

— Добродію, не будь хуторянином! Справжнє багатство — те, що можна тримати в руках!

— Хлопці, а в Америці негрів б'ють! — закричав елегантний молодик. — Вип'ємо за негрів...

— Вина! — підступила до столу Оля, змовницьки підморгнувши Муринові.

Дарина пригнічено дивилася на цей п'яний гармидер, а перед очима постала інша картина. — там, у майстерні

залізничників. Адам Коцко і Мирослав Січинський... «Чого я тут? Що сказав би батько?» Вона непомітно відсунула свій бокал з вином, проте Зеньо відразу помітив.

— Що з вами?

— Коли ваша ласка, одвезіть мене додому...

— Що ви! Незручно покидати товариство, це ж найелементарніша невихованість.

— Я піду сама.

— Даринко...

Але на цей раз вона була твердою і заспокоїлася лише у фіакрі.

— Вам добре?

— Тільки не до самого дому...

— Завтра побачимось?

— Даринко...

— Так. Тільки не до самого дому...

— Ви ж доросла, незалежна людина... — Зеньо дивився проникливо й благально, а їй було лячно.

Дарина таки переконала Зеня, аби зупинив фіакр і не проводив її до хвіртки. Навіть дозволила Зеневі поцілувати себе. Той поцілунок остаточно привів її до тями, і вона похапцем сплигнула на землю.

Нарешті вона вдома. Власне, то не був її дім. У тому домі на околиці Львова вона займала скромне ліжко в родині слюсара залізничних майстерень Романа Турпака.

Довго лежала без сну. Думала, співставляла, порівнювала. Мирослав... Середнього росту, міцний, темне волосся, темні брови, гарні уста на продовгуватому обличчі, ясні карі очі... І такий скромний, такий милий... Як він спалахнув, коли один з робітників сказав дурницю. Як спалахнув! І який він був прекрасний в цю хвилину! Чи зумів би так Зеньо?

Вона роздумувала, а в кімнаті, одгороженій від Даринчиної шторою, зашелестіло. Босі ноги зачовгали по підлозі, і ось він увійшов.

— Панна Дарина не спить?

— Не сплю...

— Чи не була панна часом учора з тими студентками, одного з яких так підсікли на колесах?

Дарина почервоніла, але відказала, що ні. Чого вона має з ними бути? А що, коли Турпак бачив її там?

Роман потягнувся. Очі запухлі після перепою, сорочка на лікті подерта. Хруснув суглобами і, сплюнувши собі під ноги, виглянув у вікно.

— Ну й погода! — ще раз сплюнув і обернувся до

Дарини. — Ех, як ми його підсікли! Молокососи! Збаламутила їм голови ця наука! Язиком кожен зуміє молотити руками, руками спробуй! Бачив я не одного такого мудрагелика!

Дарина не відповідала. Вона знову шкодувала, що поселилася у Турпаків. Краще б у когось іншого, але. Але тут дешевше, і тому брат вибрав саме це помещикання.

— Марійко, давай снідати, бо мені час на роботу! — гукнув Роман.

— Я вже, Ромцю, вже...

До кухні через кімнату притьмом кинулася розпатлана чорноволоса молодичка з гострим лицем і низькими чорними бровами над темно-карими очима. Роман — за нею.

Дарина хутко накинула на себе сукню, підступила до вікна: над жовтими куполами церквички пливли хмари підперті димарем цегельні. Хмари піднімалися у піднебесся, а жовтих куполів несміливо торкнулися перші вітряні багрянці. Та вітер дув з боку цегельні і закутував куполи густою чорною вуаллю.

«Добре, що Роман не свариться за пізне повернення, — викладаючи на стіл книжки, подумала Дарина. — Але то буде перший і останній раз».

А крім того, їй соромно згадувати вчорашнє. Одинадцять гостинність обернулася просто непристойністю. Хіба так можна? А ще говорить про кохання... Кохання — тепло і ніжність, багатство і радість, воно повинно бути вічним. Міг же Петрарка любити Лауру все своє життя, а перед смертю написати, що вже ні про що не думає, крім неї. А Зейно сказав: «Думаєте, якби Лаура була дружиною Петрарки, він писав би їй сонети все своє життя?»

Чом би й ні? Дарина певна, що писав би. Велике серце завше залишається великим. «Ти дуже хороbra, коли зостаєшся сама — картала себе. — Чому ж перед Зенем була, мов ягня?»

Вернувся з кухні Роман, відразу ж за ним — Марійка, покійна й лагідна. Він блиснув потертою на лікті сорочкою і сказав до Дарини:

— Вчишся? Вчися-вчися!.. Хочеш бути такою, як оті студенти, що до майстерні приходили?

— Ще не знаю.

— Хм, мудро. Тільки моя тобі порада: не бери на плечі більше, ніж можеш подужати.

— Я ще нічого не беру.

— І хлопців — ні? — підморгнув.

Дарина мимоволі почервоніла, а Марійка догідливо закохано глянула на Ромка:

— Чого ти вчепився?

— Жити вчу, — і взявся натягати старі штани.

Дарина сором'язливо опустила очі. Ну, чого він тут одягається? Хіба не можна зробити цього за шторою?

— Ми — люди робочі, прості... Нам діло давай, а не базікання...

Нарешті він одягнувся, і Марійка випровадила його за двері.

Коли повернулася, сказала примирливо:

— Не майте на нього серця. Він жартує.

— Хіба я не розумію?

— Він добрий... То ви вже йдете?

— Мушу.

Вона ж бо не тільки вчилася, але й готувала до гімназії синів адвоката Басалика. А ще хотіла вивідати в Олі, чи то правда, що приїздить Парашук. Й ніколи не доводилось бачити видатних людей. Хоч би одним оком глянути...

— Кави гарячої випийте, — сказала Марійка.

— Дякую.

— Потому подякуєте.

Марійка примусила-таки її напитися кави, і Дарина не калялася, — надворі було морозно й вітряно. А може, то дують протяги? Львів на протяги не скупиться.

ГЛАВА ТРЕТЯ

Невисокий, шуплий, в'юнкий, ледь припадаючи на одну ногу, він губився в потоці метушливих львів'ян. Він любив простір і степ, а тут було сіре місто, вузькі вулички і люті протяги. Він чимось нагадував степового орла, молодого, але з підбитим крилом, орла, котрого мисливець підстрелив десь на Дикому Полі і замкнув у клітку...

Звернув на Губернаторські вали — тут у зимову пору малолюдно. Хіба чиновники товпляться біля намісництва. Іван Франко розповідав, що Губернаторські вали не раз ставали місцем робітничих маніфестацій. Маніфестували тут і в 1905-му, і тоді, коли царизм кинув до каземату Максима Горького. «Свободу Горькому!» І поруч з тим — «Хліба і праці!»

«А тобі не треба хліба й праці,— подумав з сарказмом.— Твій батько граф. Нашадок гетьманського роду Хоткевичів».

Він усміхнувся, бо хоч батькові предки й графи-гетьмани, та сам батько був кухарем, як і мати, що куховарила у харківського купця Михайлова. Ну бо, вище голову, нашадку гетьманів! Не журись, що приїхав до Галичини «яко наг, яко благ, яко нет нічого». Зате з бандурою! З голубонькою-бандурою. Тепер у крові твоїй є щось од вольного запорожця і буйного гуцула...

Він скептично посміхнувся у вус: буйний гуцул... Вчора мав нагоду розмовляти з одним таким «буйним». Поправляючи краватку, що скособочилася, вимахуючи руками, той вигукував: «Ви хочете неграмотного гуцула на сцену? Та як він зобачить намальовану смереку, то закортить його спиною почухатися».

Щось нині вельми холодно. Чарку б вина та чашку чаю... Він шаснув рукою в кишеню пальта — палець вскочив у дірку. Дірка була зверху, дірка була знизу, збоку, і пальці стрибали по них, як миші по норах.

Він засміявся: викінчений портрет сучасного письменника! Можеш навіть гордитися. Колись твої біографи напишуть, що йшов такий-то, закортило йому чаю... Хочеш постійно мати гроші в кишені — гладь панів по шерсті, а хочеш бути співцем правди і свободи — готуйся до того, що будуть твої кишені в мишачих норах; бо ні царська влада в Росії, ні цісарська тут, в Австро-Угорщині, не допускають свободи, бо кожна тремтить за свій трон. Отож вибирай, пам'ятаючи, що сила править світом; а не мисль. Але мисль має силу, і час не владний над істиною. І більшовики на чолі з Леніним твердо вірять у той день, коли перемаже соціалістична революція.

Він обминув гурт дівчат, котрі стояли віночком біля Порохової башти — юні, безтурботні, модно вдягнені. Найвища щось весело оповідала, а всі голосно сміялися.

Навпроти міського арсеналу його увагу привернула молода пара — він і вона. Хлопця впізнав — Мирослав Січинський, працює в одному видавництві з його сестрою. І родину добре знає — вельми приємна і порядна. Школа тільки, що Мстислав... Якщо ти вже взявся служити народній справі, то будь твердим до кінця, а не вступайся отак легко й просто з дороги.

Молода пара — за два кроки.

— Вітаю, Мирославе! — подавши руку Січинському,

він водночас вклонився й тендітній дівчині з дивовижно гарними очима і рідкісного кольору золотистим волоссям, що непокірно вибивалося з-під квітчастої хустки.

— І я радий вас привітати, — зрадів Січинський. — Будь ласка, познайомтеся: Дарина Войтюк... Майбутня вчителька. Вона була свідком нашого з Коцком провалу, а тепер втішає мене.

Дівчина зніяковіло схилила голову.

— Радий познайомитися з такою милою панною. Хоткевич, Гнат Мартинович...

— Хоткевич?! — недовірливо випалила, зацікавивши та розширивши й без того великі очі.

— Та він же... — всміхнувся.

— Отой самий?! —

— Отой самий... —

— Бандурист з барикади? —

— Ой, як гучно! — Хоткевич знов усміхнувся, але тепер поблажливо, як усміхаються дорослі дітям.

— Давайте зайдемо до кав'ярні, хоч душу зогріємо, — запропонував Січинський.

Дарина крадькома зиркнула на свої старі черевики, а Мирослав якомога тепліше мовив:

— Прошу...

Вибрали найкращий столик.

— Я читала ваше «Лихоліття», — Дарина зважилася глянути на Хоткевича. — І не зрозуміла, чому його заборонили ставити на сцені. Так там правдиво усе написано.

— Правда очі коле, ось чому її заборонили, — сухо одказав Хоткевич. — До речі, назва «Смутное время» належить Олені Пчілці. Можу похвалитися, хоч не люблю цього: Леся Українка сказала, що ця драма існуватиме доти, доки існуватимуть на світі революції. А революції, напевно, існуватимуть доти, доки робітництво не візьме владу у свої руки, бо революція — єдина можливість позбутися насильства, здобути свободу.

Кельнер приніс каву і шоколад.

— Ех, свобода, свобода, — зітхнувши, Мирослав присунув до себе чашку.

— Найгірша наша біда, що боїмося копнути ногою тюрму, — запально промовив Хоткевич.

— Який же вихід? — Січинський вичікувально дивився на Хоткевича. — Ви більше прожили — порадьте.

— Який вихід? — повторив Хоткевич. — Мабуть, такий, як говорили Маркс і Енгельс: свобода для трудящих може бути досягнута тільки насильницьким

поваленням існуючого суспільного ладу. Ось, Миросю вихід.

Дарина, випадково глянувши на двері, здивовано стріпнула довгими золотистими віями. Січинський з Хоткевичем озирнулися: до їхнього столика наближався ставний, міцно збудований хлопець. Вклонившись, він тихо промовив:

— Перепрошую, товариство, але маю до Мирослава термінову справу,— глянув на Хоткевича і Дарину.— Дозволите?

— Адам Коцко,— відрекомендував його Січинський.— Мій приятель, майбутній юрист.

— Чув, чув, захоплений вашими нарисами про емігрантське життя. Радий познайомитися.

— То що ти хотів, Адаме?

— Треба готуватися до зустрічі Парашука.

— Але ж ми ввечері рушаємо до Смерекова,— з жалем промовив Січинський.— Чи ти забув?

— Хоч статтю напишемо. Ще кілька годин є вільних. А вдвох ми швидко впораємося.

— Вас же троє...— всміхнувся Хоткевич.

— Я не наважувався...

— Ти зможеш зараз піти з нами, Даринко?— Мирослав питав підкреслено спокійно.

— Звичайно,— з радістю погодилась вона.

Вибачилися. Попрощалися. І Хоткевич залишився сам. Задумливим поглядом обвів зал. Там, на Наддніпрянській Україні, таких кав'ярень мало. А тут — на кожному кроці. Все тут дещо інакше. Звикай, Гнате. Галичина тепер — твій другий дім. Та, зрештою, це ж також Україна. Ти хіба опинився по цей бік муру, яким на кілька століть відрізали її частину і за який тебе кинула революція 1905-го. Власне, не революція, а ті, хто задушив революцію. Отже, ти між своїми, хоча й тушиш, хоча й бринить боєм кожен спомин: студентські вистави для селян, технологічний інститут у Харкові, перший робітничий театр, і сольні виступи з бандурою в хорі Лисенка, і барикади у дев'ятсот п'ятому... Все таке живе, все у твоїй крові...

Він допив каву і вийшов. Над імлістим Львовом висіло жовте сонце. На Хоткевича дивились сотні вікон і видавалися йому ворітьми в людське буття, в людські душі.

Вийшов на вулицю Понінського — на ту вулицю, яку стоївав-перетоптав Франко, відколи поселився у влас-

ному домі. Він давно мріяв про власний дім, та треба було бути пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку, треба було нагодувати каменярів, щоби ті лупали скалу, бо потрібно будувати спільний дім, бо «нам усім, яко нації, ніщо не прийде задармо...»

Проте ковтнув-таки трунку з келиха радості: вибудував дім, запросив гостей на новосілля, веселився і співав, а коли гості розійшлися, замкнув дубові двері, поцілував дружину й сказав: «Ну, мамо, ми у власній хаті...»

Хоткевичу відчинила та ж невеличка, худорлява жінка з сумними чорними очима, що відчиняла Січинському і Коцкові, але Хоткевич не переминався з ноги на ногу, як хлопці.

— Вітаю вас, Ольго Федорівно.

— Гнате Мартиновичу, рада бачити вас, заходьте,— пожвавішала на мить Ольга Федорівна і знову печать глибокого суму лягла на її обличчя.

Франко лежав у своїй кімнаті горілиць, прикрившись коцом. Очі його були заплашені, а посивілі вуса прив'ялі, мов осінні листя, на яке впав перший приморозок. І в Хоткевича стиснулося серце.

— А чому без бандури?— намагаючись посміхнутися, питав Іван Якович, ніби чекав Хоткевича з бандурою.

— Бандури?— розгублено перепитав той.

— Вона б мене зогрїла...— з зусиллям утримуючи усмішку, продовжував Франко.— Іншим разом візьміть.

Хоткевич, затамувавши подих, з жалем дивився на змучене хворобою обличчя, на посивілу голову, яка стільки дала людству...

— Чого ви мовчите, шановний Гнате?— спитав Франко, натужливо кліпаючи повіками.— Я знаю, що ви мислите, але не оплакуйте мене. Ліпше скажіть, що там з вашим видавництвом. Це набагато важливіше.

— Засохло на пні— нема підтримки. Я облишив думку про видавництво. Спробую створити гуцульський театр.

— Це було б чудово!— аж тепер широко розплющив очі Франко.— Було б два оригінальні театри у світі: Шекспіра — в Англії, гуцулів — у Галичині.

— Але вчора один діяч сказав мені: «Ви хочете неграмотного гуцула на сцену? Та як він зобачить намальовану смереку, то закортить йому спиною об неї почухатися».

— Не слухайте подібних діячів. Ви талановитий літератор, талановитий бандурист, талановитий режисер. Очевидно, були й талановитим ватажком, бо інакше харківські залізничники не пішли б за вами на революційні барикади.

Йому стало важко говорити, і він замовк, заплющивши очі. Майже не дихав. А після паузи проговорив:

— Як побачите Олену Січинську, передайте їй моє співчуття,— ворухнув посинілими устами.— Краще б її син поліг на барикаді... Ніколи не годен похвалити того, хто відмовляється від життя і боротьби.

«Лиш боротись — значить жити» — самі собою зринули у Гнатів пам'яті Франкові слова... «Він тому й великий, що в житті і в ділах своїх не відступає від власних думок», — захоплено подумав Хоткевич.

За стіною годинник мелодійно вибивав дванадцятю годину. Франко, спершись на руки, поволі підводився. Хоткевич кинувся допомагати йому.

— Дякую, дякую. Треба працювати, досить вилежуватись,— намагався жартувати Франко.

У дверях стала, як сам докір, Ольга Федорівна. З прив'ялих її уст зірвалося стогінливе:

— Іване...

— Щось сталося, мамо?— вдаючи, що не розуміє її докору, спитав Іван Якович.

З винуватою посмішкою на обличчі він обминув дружину і поніс свою високочолу голову до письмового столу, загаченого книгами і рукописами. Губи нервово пересмикувались:

— Жити, жити й нічого не зробити!..

— Ви несправедливі до себе, Іване Яковичу...— зауважив м'яко Хоткевич, оглядаючи риг достатку, який подарувала поетові Соломія Крушельницька.

— Не жартуйте, Гнате! Я нічого ще не зробив, а роботи стільки...

«Як Геракл!— думав захоплено Хоткевич.— Ні, Мойсей! Звідки береться в нього сила? Тричі кидали його до тюрми, не допустили до університетської кафедри, до парламенту, плювали у вічі й мало не волали: розіпніть його! А він — незламний! «Мій патріотизм,— сказав він,— то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би бідним перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені

нести це ярмо, так це те, що бачу, як мій народ все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жажду світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде марне».

Не зводячи погляду зі схиленої над рукописом голови Франка, Хоткевич підвівся і тихо пішов до дверей.

...Під ногами скрипів сніг, а душу палило спогадами гаряче літо 1897-го. Разом з кількома товаришами він вирішив тоді обстежити Хортицю. Вони тоді знайшли на Хортиці багато черепів... А відтак думки перескакують на інше, і вже він чує клекіт барикад 1905-го, коли під час Жовтневого Всеросійського страйку припинили роботу всі заводи і фабрики і тисячі киян зішлись біля міської думи на демонстрацію. Він пам'ятає залпи царських військ по демонстрантах, і кров на бруку, і клич не здатись! І він щедро розповідає про це галичанам.

Знає він і те, що Львів тоді ніби вторив Києву. На Губернаторських валах, біля пам'ятника Міцкевичу, на Стрілецькій площі — демонстранти, демонстранти, демонстранти... «Геть царат!», «Хай живе соціалістична революція!»

...Він довго блукав по місту, охоплений своїми думками, стривожений станом Франка. Думки витали десь далеко, і тільки сніг, що рипів під ногами, іноді повертав його до дійсності...

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

Хлопцям стелилася хвиляста дорога, вижолоблена сльозами у глибоких, втрамбованих снігах. Впритул до неї підступали смереки, товплячись, наче весільні гості, що хочуть зобачити, як молоду благословляють батько-ненька. На смереках — накип, ніби збігле молоко, але вони яскраво зеленіють, пишаючись своїм вбранням. Враз між вітами шугнув птах, збивши сріблясту куряву. І знову тиша. Тільки віти ще довго дзвенять, як намісто дівчини в танку. Падають з них останні кришталі снігів, і вже ті кришталі визбирують синюваті при- смерки.

— Сюди б втекти від так званої цивілізації,— сяючи від збудження очима, говорив Коцко.— Або ж цивілізацію умити в цій красі.— У нього явно був піднесений

настрій і хотілося говорити другові щось приємне, хотілося діяти, зробити щось гарне.

— Цивілізація знищила б цю красу...— шорстко відмовив Мирослав.— Цивілізація любить місто, комфорт і вино. Нащо їй смереки?— він надовго замовк.

Ліс кінчився, і дорога вискочила на поля, закуті в білий панцир; трохи обіч — самотній кущик дрібнуватого терну, заячі сліди довкіл густо, мовби вухаті танцювали.

«Парувалися»...— Адам всміхнувся, уявив собі маленьких зайчат, і в душу полилося щось тепле, хвилююче.— «А може, це був передвесняний герць зайців? Правда, до весни ще далеко, але, буває, що звірі, як і люди, квапляться жити, чи, вірніше, прискорити свою зрілість. Отож і влаштовують передчасно шлюбні ігри та поєдинки. Якось у Карпатах вони з Мирославом спостерігали, як билися козли. Вибрали собі маленьку кам'яну латочку на скелі, ставали дибки й щоразу намагалися збити один одного з цієї маленької латочки. «Найгуманніші солов'ї: ніжною піснею заманює самець самку...»

— Таки, видно, парувалися...— виголосив уголом свої припущення Коцко.— Дивлюся і думаю, що кожен підкреслено демонструє головну свою достойність, котра потрібна даному виду для продовження роду.

— Ти хочеш сказати, що природа виражає себе всім еством.

— Звичайно.

— А люди? Адже в них, крім ества, є дар мови. Чи не для того, аби обгрунтувати кожен свій вчинок? Добрий чи поганий — не так важливо. Головне обгрунтувати. Обгрутовують же ті, хто править, своє право на владу, на насильство.

— Крім словесного обгрунтування, у них є зброя, — казав Коцко.— І тюремні келії.

— Ну, очевидно, зброя і обгрутування — сестри насильства.

— Щось ти, друже, заплутався. В Енгельса все ясно — рід, сім'я, приватна власність і, нарешті, держава, аби можна було захистити й зберегти власність. Хоткевич сказав би: ти відкриваєш відкриті...

— Можливо...— погодився Січинський.— Але! Всі знають, що влада — це панування одного над іншим, що вона виражає волю пануючих, що вона, зрештою, встановлює загальнообов'язкові правила для всіх: справедливі вони чи не справедливі — їх треба виконувати. І їх виконують нерідко всупереч сумлінню, всупереч логіці

всупереч людському глузду. Що це — боязнь кари? Власне безсилля? Исторична трагедія? Фатальна закономірність? Де ж істина?

— На істину вказали Маркс і Енгельс: нехай пануючі класи тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарі здобудуть увесь світ.

Мирослав уважно вислухав і замовк. Хотілось ще раз самому розібратись в суті речей. «Все відбувається через боротьбу протилежностей», — цитував Геракліта брат перед самогубством. Мирослав тоді заперечував: «Але він іще одне твердив: світ був, є і буде вічно живим вогнем» — «А що він мав на увазі? Суцільний вогонь чи великі та дрібні вогні? Адже великий вогонь завше поглине меншого за себе. Значить, знову на першому плані влада богів? Бо ж несправедливість, допущена по відношенню до однієї особи, може стати загрозю всім. Як бачиш, братику, знову тупик». — «А може, істина?..» — «Кинь себе мордувати! — заспокоював брат.— Ти ж світу не переживеш». — «Не переживу, але...» Де ж істина? У самогубстві брата? Ніхто братового вчинку не схвалює. І справедливо, бо якщо всі, хто взявся виборювати свободу, накладуть на себе руки, то що ж буде? Загине й свобода? Брат цитував Гете: «Нехай ніхто не думає, що світ жде його як рятівника». Але ж можу я не погодитись і поки хоч одна людина бідує, буду казати всім, що розкіш — злочин, що над нами панує несправедливість, і з нею треба боротися.

Попереду замаячило село, наче купа грубо натесаного каміння, котре хтось поскладав у низькій стоси, а небо прикрило білою коврою до весни. Давній Смереків губився коліс серед лісів. Та згодом чужинці вирубали все, що можна було вирубати, і вивезли. Тепер Смереків без смерек, лишилися тільки низькі стоси каміння на панцерному щиті.

— Петришину, певно, й не сниться, що ми оце йдемо до нього, — одганяючи настирливі думки, обізвався Січинський.

— Найзагартованіші бувають з бідних, мабуть, тому, що з перших кроків їм доводиться боротися за життя. А вже коли такий чоловік піднімається до розуміння необхідності боротьби за права всіх бідних, він стає і сильним, і безстрашним. Ось як наш Петришин.

Село засвічувало маленькі вікна і, кліпаючи натужливо, придивлялося: що ж то за легіні прошкують до Смерекова? Придивлялося й цівкувало в дійниці молоко.

У закопченій, низькій хаті Петришина — гурт дітей лагідна, осяяна материнством, стомлена працею молодця та кремезний чоловік з лопатами-руками й важким поглядом.

— Добрий вечір у вашій господі!..

— Це ви?!— у повітря злітають руки-лопати, а у важких очах спалахують гарячі, як хліб з печі, вогники.

— На віче прибули. Переночуєте?

— Боже ж!— і знову у повітря злітають руки-лопати.— Та сідайте, сідайте! Жінко, готуй вечерю.

Хлопці вийняли з кишені цукерки, роздали малечі Білявенький, схожий на матір хлопчик нахилився, щоб поцілувати Січинського в руку. Спалахнула на щокі вогнем кров, і Мирослав одсмикнув правицю.

— І вам, добродію господарю, дарунка принесли, Коцько витягнув з-за пазухи кілька брошур.— Заховайте поки що в надійне місце... Тут є «Маніфест» Маркса Енгельса українською мовою.

— Оце славний подарунок!

— Ну, як ви тут?

— Так, як завжди, як у конституційній державі. Се-влянин має право на папері, а обов'язки на плечах. Вла-ду хвалить той, кому при ній добре. Отак у клопотах, у буденності стікає наше життя.

— Невесело...— похнюпив голову Січинський.

— То що, програємо вибори?— сторопів Коцько.

— Я ще того не сказав, але сильно багатії псують Сиплять грішми так, що корчма не зачиняється. А ви ж знаєте, скільки серед нас хрунів. За кавалок ковбаси та-та рідного продасть. Скрутно нам прийдеться.

Господиня поставила на стіл пляшку з довгою ший-кою, цибулю, квашені огірки, сало, хліб, гарячу карто-плю. Лагідно припросила:

— Вечеряйте...

— Мені не лийте!— Січинський майже з острахом прикрив долонею свій келишок.— Не вживаю...

— Миросю, наперсток... Ми ж рік не виділися, вмовляв Петришин.— І ти, жінко, сідай з нами,— підсу-нув стільця.

— Я спершу дітей нагодую. А ви їжте, їжте... На мене не дивіться, я де стану, там щось вкушу...

Горілка була пекуча, з неприємним запахом, і Мирослав лише пригубив. Зате картопля, посмачена салом, аж танула в роті. А Коцько дозволив собі випити повну чарку.

— Вибори...— заговорив Петришин.— Вибори... Як би була справедливість, якби була чесність, то певне що можна вибрати до верховної влади тих, хто того заслуговує, хто може постояти за людину, за правду, так...

— Отже...— підняв очі Січинський.

— Ні-ні, я не хочу сказати, що опустимо руки. Але я чоловік тверезий, вже трохи солі з'їв. За своє треба постояти. Я тільки хотів сказати, що правителі завше стараються, аби в парламенті— чи в нашому галицькому сеймі— переважна більшість, якщо не всі, була їх прибічників. Вони дозволять нашим простим людям говорити, сперечатися, висувати проекти, а коли дійде до голосування, по-їхньому буде. І всі наші домагання— котові, перепрошую, під хвіст. Та ще врахуйте, що серед послів будуть перекинчики. Перед виборами такий чоловік золоті гори обіцяє, а як вибрався на ту гору, то схиляє голову перед верхами,— він же бо тепер з ними... Не ображайтеся,— це до Січинського,— ваш батько багато добився у сеймі, коли був послом?

— Це інша розмова.

— Ви не ображайтеся, Миросю. Трохи інша, трохи та. Торік під час парламентських виборів мене арештували. Я сидів і думав: ось арештував мене поліцай, односельчанин. Хлоп, як і я, тільки й того, що служить в поліції. Ну, господь з ним— служить, сповнює те, що йому велять. Але він мене вдарив. Хіба йому в той момент хтось казав, аби він мене бив?..

— Певне, якийсь виродок...

— Я б не сказав. Жінку шанує, дітей своїх любить, між людьми людина... А як тільки надягнув мундир— не той чоловік. Навіть убити може. Тут усе так закручено, так переплутано, що й не знайдеш кінця нитки. Ясно тільки одне: на кривду треба бука. Без бука не буде згука. Правда, в дев'ятсот п'ятому в Росії уже піднімали бука, але...

— Не відразу таке вдається,— негайно відгукнувся на ті слова Коцько.— Тут потрібна терпеливість. І ми терпеливо будемо йти до мети.

— Якби наші парламентські послі...— почав був Січинський, скосивши оком на Петришина...

— Що там послі!— одрубав той важкою правицею.— Послі... Знаєте, що таке держава?

Він розмашисто накреслив чорним твердим нігтем трикутник, тицьнув огрубілим пальцем на його основу:

— Оце ми! А там, на вершечку, влада, а десь коло самого вершечка — парламент. Хто ближче до влади?

— Та ясно...

— А ще майте на увазі таке: того, хто сидить на твердому кріслі, рідко слухають, зате на м'якому кріслі можна ляпати найдурніше — будуть схвалювати. Хіба не ясно, що один Потоцький має в парламенті більше ваги ніж усі наші посли разом узяті.

— Виходить, за всі кривди винен Потоцький?

— Не тільки, але він намісник цесаря в Галичині, він тут господар, а в хаті без відома господаря нічого не робиться.

— Потоцький... — проговорив Січинський, згадавши брата, калік з Горуцька, згадавши виступ львівських робітників у 1902 році, коли проти тих, хто хотів підвищення заробітної плати, хто хотів краще жити, було кинуто поліцію, жандармерію і військо, а наслідок — вбиті, поранені. І сказав Франко: «Чудесні слова, блискучі обіцянки, цілковита байдужість до становища мас, цілковите нехтування законів при збереженні ілюзій законів — і хто цим не ситий, тому тверді кулі і гостра зброя». Тверді кулі і гостра зброя...

— Австрійська влада — то зараза, — глухо продовжував Петришин. — Ось наш начальник громади: скорочує вже з хати до хліва на бричці буде їздити. А його синок? Сім літ, а вже ходить когутиком, погримує на ровесників, командувати береться. Можете собі уявити, що з нього виросте? А батько тішиться: бачили, який мій хлопчина славний?! А прислужники-задолизи: ой, тож славний, ой, славний!.. І жоден не схамене ні батька, ні сина. Якось я спробував, то зашипіли, як змії: щ-що ви як можна, тож наш... А виздыхали б ви!

— Ви наганяєте на нас суму, — зітхнув Січинський.

— Сильного чоловіка сум не зломить. А поганому танцюристу і штани на заваді.

— Оце правда, — відгукнувся Коцько.

— Ну що, хлопці, світу не переживеш, усього не переговорюєш — спочивайте з дороги. Ще завтра буде час. А все найголовніше самі на вічу зобачите.

Господиня взялася готувати ліжко.

— Ні-ні, — заперечив несміливо Січинський, — якщо можна, постеліть мені сіна на підлозі. — А перед тим як лягти, майже з дитячою, наївністю пояснив Петришин: — Франко у день першого знайомства з моїм батьком ночував на сіні...

Весело постукували на стиках рейок колеса і радісно витьохувало серце. Він їде!.. Цього літа вітчим з мамою дозволили йому помандрувати. Він дуже хотів власними очима побачити Дністер, побувати в Карпатах на Довбушевих стежках. Бажання було настільки жагучим, що йому часто снилися і гори, і ліси, і ріки, оживали в снах і Данило, світлий муж Галицько-Волинський, разом з дружиною витязів, і гострозорі опришки.

Світ... Що таке світ? І коли йому почався? Може, з батькової кузні, коли з-під молота, що виковував серп, скакали пекельні іскри, може, з гімназії, коли його посадили на ослячу лавку і він довбав пальцем дірки в стіні, а закінчив навчальний рік другим; а може, з травня нинішнього року, коли у студентському часописі «Друг» побачив свої перші вірші? А може, почався саме сьогодні, коли на досвітку його розбудив дзвін годинника і він похапцем поклав у нагрудну кишеню маленький портретик Шевченка, бо з таким чоловіком легко йти у будь-які мандри, бо ніколи він не здукавить, не зрадить, бо мало хто має таке сильне і щедре серце, — поклав і рушив у загадковий світ людського буття.

А колеса все видзвонювали свою стрімку пісню, і вітер куйовдив рудаде полум'я його чуприни, і стелився за вікнами загадковий світ, в якому є молот, пекельні іскри, і круті дороги, і багато такого, чого він іще не розумів.

В Стрию, на пероні, його вже чекав Ярослав Рошкевич з ровесниками, і він радісно кинувся до них. Незнайомий назвався:

— Іван Франко.

— Микола Січинський, — простягнув руку худорлявий, гостролиций русявобривець, з високим чолом і тонкими губами. — А я сподівався зобачити чорнявого гуцула, схожого на Довбуша.

— Довбуш, як і всі герої, неповторний.

— Ви одразу на Лолин, Іване? — спитав Січинський. — Бо ми зібралися пройти карпатськими слідами Довбуша. Можливо, знайдемо там його скарби.

— І теологів цікавлять Довбушеві скарби? — весело і трохи насмішкувато питав Іван.

— Ви ображаєте духовенство. І ображаєте безпідставно. Шашкевич також був священиком, — солідно відповів Січинський.

— Але він шукав скарбів у людських душах.

— А звідки знаєте, де будемо шукати ми?

Вони вже покинули Стрий і йшли понад мілкою річечкою, загаченою вилізаним водою камінням. Грози вихоли відчахнули зі старої верби гілляку, жбурнули небистру течію, та не вмертвили: умираючи, пустилися до відростки, котрі тепер настирливо тяглися вгору, до неба й сонця.

— А я, наприклад, чув таку легенду про скарби Довбуша...— заговорив після мовчанки Франко.— Сховав він найцінніший свій скарб в одній з печер і заповів нащадкам: «Добро те має піти на щастя людям. Щоб за Довбушеві скарби були створені по всьому краю народні школи, щоб дістали освіту всі убогі діти, щоб підносилися землеробство і промисел. Хочу бачити свій народ вільним і неподільним, веселим і могутнім».

— Щось дуже багато солодких слів...— поблажливо видовжив у посмішку тонкі губи Микола Січинський.— І надто якісь осучаснені. В ті часи трохи інакше говорили.

— А я гадаю, нема чого боятися осучаснення старих понять,— боятися треба злих людей. Є поняття вічні — честь, свобода, братерство, як і вічно розплodжуютьсЯ ті, хто є їх ворогом. Саме такі й викрали Довбушів скарб.

— І що ж?

— Щоб зберегти скарби Довбуша, потрібна мудрість Мойсея. Чи згодні зі мною теологи?— з викликом глянув на Січинського.

Мілка річечка повернула вправо. На згині — маленький острівець з кущиком лози. Річечка обложила його гострим камінням і тепер сама на ньому спотикається.

— Будуть і в нас свої Мойсеї,— кожна нація має свого Мойсея,— з пафосом відповів Січинський.

— Але не забувайте, пане Миколо, що Мойсеї також бувають двох сортів...— посміхнувся впертою посмішкою Франко.

— Про це можна гарне оповідання написати,— вставив котрийсь з хлопців.

— Тяжко голові без плечей бути, тяжко тілу без голови...— Франко почервонів.— Перепрошую... Це я із свого перекладу «Слова про похід Ігоря».

— Прочитай хлопцям, Іване. Вони знають тільки твої вірші, що друкував «Друг», а інших не знають. Почитай,— просив Ярослав Рошкевич.

Загубилася в чистополі мілка річечка, зажмурило натомлені очі сонце і стихлились спекотні вітри. Франко

декламував. Декламував спочатку свій переклад «Слова», потім Софокла, Гомера, Горація, Гете. Декламував перед хлопцями по дорозі, перед сельчанами в Дулібах, декламував у ветхій stodільчині, куди товариство влаштувалося на нічліг.

— Я ж казав: народиться Мойсей...— Микола Січинський хотів, мабуть, пожартувати, але в тоні його прозвучала погано замаскована заздрість.

— Якщо й народиться, то ми не помітимо його, або не захочемо оцінити, або й знищимо.

— Ви згушуєте фарби.

— Ні! Я просто дивлюся правді в вічі, не ідеалізую.

— Ви навчилися поетично говорити.

— Я, наприклад, вірю, що колись люди будуть говорити не мовою тиранства, не мовою меча, а мовою поезії.

— По-вашому, поети ніколи не говорили мовою мечів?

— Мечі поетів — то мечі свободи. І хай вам це здається поетичним і банальним, але дві провідних зорі мають вести в житті людину — інтереси свого народу та загальнолюдські гуманні ідеї.

— Ви, мабуть, далеко підете....

— Завтра — до Лолина...

Ранок видався погожим. У видолинку білою пеленою висів туман. Над ним здіймалися острівці дерев, мов континенти, що відкривалися мореплавцям. А по горах ковзало сонце.

— Щасливої вам дороги, Іване,— сказав на прощання Микола Січинський.— Будемо чекати вас у Львові.

— Закінчу гімназію і приїду. Ще рік.

— «Друг» чекає ваших нових творів,— нагадав співробітник журналу Василь Давидяк, тиснучи Франкові руку.

— Буду надсилати. Може, щось про Довбуша напишу.

— До скорої зустрічі,— приязно прощався Січинський.

— І до нових суперечок...— усміхнувся Франко.

До Лолина прибився через кілька днів перед полуднем,— був у чорному довгому сюртуці, в пристаркуватих штанах, в чоботях з високими халявами і в чорному м'ятому капелюсі з широкими крисами. На палиці за плечима ніс вузлик, в якому кусень сухого хліба і зошит пісень.

З хати висипалася вся родина його гімназійного приятеля, — вся попівська родина Рошкевичів висипалася з хати, а він на неї — на шістнадцятирічну Олю, що мало чорні палаючі очі і темно-русе волосся.

«Знайшов! — усміхнувся Франко. — Я, здається, знайшов... Чуєте, люди, я знайшов!»

Він не припускав тоді, що доля не зведе їх... Він по кохав. І коли вона видасться за іншого, його вдарить мало не смертельна гарячка і ротом піде кров. Він мужньо знесе цю муку: він, здається, вже приготує себе до того, що на життєвій дорозі йому випаде стільки пекельних мук, що їх могло б старчити на ціле плем'я... А вона? Вона не зазнає щастя із своїм чоловіком, вона не поборється кинути йому: не люблю! Не раз вона нишком пустить сльозу, але найгіркішими її сльози будуть тоді, може, коли попри будинок, де згасаюча, овдовіла донуджує дні, везимуть її незабутнє кохання у безсмертя. Вона попросить, аби її піднесли до вікна, бо не носять вже ноги. Гляне й заплаче. Але пізні сльози — що осінні не листя... Зжовкле, воно вже не тримається дерева...

Однак це буде згодом, а поки що вона зацікавлена позірала на бідного гімназиста, який сам себе утримує, пише вірші, дуже багато читає і заробляє лекціями, ще й братові допоміг стати кращим учнем.

— Просимо до господи, пане Франко.

Він почував себе впевнено, він не соромився селянської своєї одежі, — мабуть, сила розуму брала гору над убогістю. Поки готували обідній стіл, він добув з кишені «Фауста».

— Хочете, панно Олю, зобачити?

Вона розглядала малюнки, а він декламував напам'ять без упину і по-німецьки, і по-українськи у власному перекладі. Декламував з притаманною лише йому стрімкістю. Вони не почули, коли їх запросили обідати. Іван продовжував декламувати. Він зупинився аж тоді, коли Оля перестала його слухати і винувато дивилась на матір, а мати — уважно і з докором — на Олю. Чого вони видивилися? Не бажають слухати?

— Просимо до столу... обідати...

Він незграбно відсунув стільця. Сідаючи за стіл, ненароком зачепив ложку, і вона брязнула на підлогу.

На якусь мить повисла прикла мовчанка, мов майнула крилом німа тиша...

Затишну хату Петришина колисав сон, а Мирославо-ві не спалося. На печі ворушилися малюки. Напевно, їм було тісно або жарко. Вони спали неспокійно, а хлопчина щось вигукував уві сні. Жінка ледь чутно стогнала.

Лише Петришина не чути. Не спить, видно. Ех, як то щасливо жив би чоловік, коби не гнула його бідність та неправда. А він турбується не тільки про себе, йому хочеться, щоб всім було добре. Якщо всі люди навчаться думати не тільки про себе, світ стане кращим.

А ти спиш, Даринко? Що ж тобі сниться? Смерічки у білих рукавичках чи поштар? Скоро ти одержиш мого листа, і ми поговоримо з тобою. А зараз спи. Перед дорогою не завадить добре виспатися. І хоч дорога стелиться перед душею твоєю, а не перед ногами, однак сил набратися треба. Дорога душі важча, ніж дорога ніг. Ноги можуть спочити. Для душі ж спочинок, якщо та душа вже ступила на дорогу боротьби, — мороз на весняні сходи. Чи не злякаєшся ти, чи справді будеш з нами? Спи, Даринко, спи...

Ну, а ви, ясновельможний? Спите? Га, пане Потоцький? Не обзиваєтеся... Що ж, тут нема нічого дивного. Ви — граф, правитель Галичини і Володимерії. Вам не присняться зелені смерічки в білих рукавичках. Вам хіба присниться вівчарка, що поклала голову на лапи. Вона, здається, має в палаці окрему кімнату? Знову не хочете відповідати? Що ж, з вами буде розмова завтра на вічу. Я там все скажу! Скажу, що Потоцькі постійно плюндрували наш край. Може, неправда? То прошу — Потоцький, якого бив коло Переяслава гетьман Тарас прийшов з огнем і мечем. Нікого не щадив. Відтак за-кайданений, заярmlений народ повстав під проводом гетьмана Павлюка, отоді й видав маніфест до козаків Микола Потоцький, загрожуючи, що, як не піддадуться, виріже їх жінок і дітей. При цьому запевнив, що нікого з повстанців не каратиме. Та вже через кілька днів Павлюка з трьома товаришами повезли до Варшави і по-стинали їм голови. А сам Потоцький уздовж дороги з Боровиці до Ніжина поставив коли і звелів: на паль-хлопа!

Я скажу: тоді ж повстали люди під проводом Дмитра Груні. Микола Потоцький знову пригрозив, що виріже родини, але ніхто не здався, — він різав і палив!.. Він ще раз нагадає про себе, цей Микола Потоцький, — в часи Хмельниччини. Він пошле проти Богдана свого сина Стефана. Правда, далі Жовтих Вод він не дійде,

вкоротять йому віку запорожці. Та піде на Україну сам Микола, на своєму шляху палячи її села і мордюючи її людей.

Я скажу: це був не останній з Потоцьких, який мордував Україну. Йосиф мечем насаджував католицьку віру і дозволяв кожного православного вбити. Згодом ще один Микола об'явився — староста Канівський, що велів жінкам вилазити на дерева і розстрілював їх, мов птахів.

Я скажу: що таке «Софіївка» під Уманем? Тисячі кріпаків на безлісній місцевості, захаращені велетенськими уламками гранітових порід, на скелястих берегах Кам'янки вибудовували штучні басейни, штучні скелі, водоспади, озера, фонтани... Для кого? Для Потоцьких! Скільки кривд! Мусить же котрийсь із них відповісти за ці кривди...

Січинського лихоманило від власних думок. Мамо, дозволиш своєму синові спати? Чи горюєш по Мстиславові? Але цього горя, мамо, не перегорюєш. Але, може, навчить нас горе глядіти в море, може, нагострить розум! Відпочинь, мамо, і дозволь мені спати, — вже місяць опустився низько і шелестить сіном... Благослови, мамо, на сон своїми ласкавими руками з шлюбним перснем на правій.

Адам теж не спав, лише намагався лежати тихо, щоб не заважати Миросеві. Думки про наступний день, про віче проганяли сон. Він обдумував, що скаже завтра.

Говорити треба буде твердо й недвозначно. Суть не в Потоцькому, на якому весь час зосереджується Мирослав. Суть — у системі. І людям треба це роз'яснювати, якщо комусь неясна така очевидність. Царський уряд робить усе можливе, аби ще більше визискувати трудовий люд, аби ще запопадливіше грабувати наші багатства. Найкращі землі — в руках багатіїв; ліс, нафту, газ, сіль, фабрики захопили промисловці. На їхньому боці влада, на їхньому боці сила, яку вони приміняють, аби на виборах перемогли їхні кандидати, а точніше — ставленники. Тоді парламент і сейм буде приймати такі закони, котрі б ще тугіше зашморгували шию робітникові та селянинові. Саме про це треба говорити. А вихід один — боротьба! Єдність і боротьба!

Сон поранковий йому відібрали діти. Вони рано прокидалися і тепер щипали один одного і йойкали, висовуючи голови, мов курчата, яких відібрали з-під квочки й посадили в кошик.

— Де ремінь, де ремінь?.. — принісни оберемок дров, вдавано сердито закрутила увсебіч головою господиня. — О, вже розбудили!..

— Та ми вже не спимо... — сказав за обох Адам Коцко, позирнувши на Січинського. — А де господар?

— Віче готує, — і молодиця виплеснула дрова біля грубки. — Ви відпочивайте.

Вона заходилася розтоплювати піч. Кожен її рух був легким і вправним, та й взагалі — в усьому, що вона робила, почувалося задоволення, вона мовби насолоджувалася скромною роллю робочої бджілки, якій належить клопотатися коло власного гнізда. Адамові було приємно спостерігати за роботою жінки. Ставало затишно на душі. Мабуть, справді серце дано жінці, аби зогрівати потомство і свого чоловіка. Зрештою, все, що виплекало найпрекраснішого людство, напевно породжене жіночою цноту, жіночою ніжністю й ласкою.

А хлопці тим часом уже вдягнулися, згорнули у в'язанку сіно. Адам поніс його до стодоли, а Мирослав поглядав на молодицю та проймався до неї високою шанною, ладен був стати перед нею на коліна, як перед богинею. «Така дружина і має бути у Петришина». Він поманив до себе принишклих дітей.

— Казочку хочете?

Дитячі очі повернулися до матері.

— Ідіть-йдіть, послушайте...

В одну мить їх здуло з лежанки. Вони вместилися на лаві поміж Коцком та Січинським.

— Було це давно-давно. У величезній печері між високих гір жив стоголовий змії... Не один рік, не один вік панував він над бідними людьми, кривдив їх дуже. І ось одного разу селянський син-богатир на ймення Іванко.

Мирослав фантазував-імпровізував для дітей казку про Іванка, а самому перед очима стояв Франко — син бідняцький, котрий все життя своє підіймався на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали.

— І тут віче?.. — перервав його розповідь Петришин, котрий майже непомітно зайшов до хати.

— О, тут сердечна бесіда... — всміхнувся Адам й заклопотано спитав: — А як справжнє віче?

— Буде. Навіть із староства якась дуже велика птиця прилетіла. Отже, готуйтеся, хлопці, до герцю.

— Ми вже готові.

Схожий на батька хлопчик спитав:

— Дядю, а Іванко вбив змія?

— Потім, сину, потім, — сказав Петришин, не роздягаючись, всім своїм видом він квапив Коцка та Січинського.

Вони прийшли в читальню «Просвіти», набиту кожухами, сірjаками, куртками. Промовляв якийсь пан з розсіченою бородою. Петришин притримав Коцка: мовляв, отут постоймо, не варто передчасно себе показувати.

— Австрія — демократична держава! — патетично говорив пан із розсіченою бровою. — Кожному народові, що її заселяє, надане право розвою, кожній партії — можливість активної праці на благо свого народу. Цілком зрозуміло, що кожна партія висуває до сейму — в даному разі галицького — своїх кандидатів. Бачили ви у часописах імена видних представників усіх партій — польських, українських, москвофільських...

— За кого він? — нахилився Мирослав до Петришина.

— Хіба по запаху не чути?

— Отож я кажу! — рокотав пан з розсіченою бровою. — Радикали висунули кандидатом до сейму по вашому округу інтелігента. А що таке інтелігент? Що в нього спільного з селянством? Хіба інтелігент може захищати в сеймі інтереси селянства? В сеймі повинен бути достойний чоловік і справжній господар.

У Петришина ворухилися лопати-руки.

— А що означає ваш «справжній господар»? Це той, що з хлопів шкуру дере? Може, той «справжній» хоче, як і ви, щоб хлоп був темний і не водився з інтелігентницею? Це щось дуже підозріло. Послухаємо ліпше, що нам скаже з цього приводу добродій Адам Коцко, студент університету.

Коцко дивився у зал, але так, щоб не зачепити пана з розсіченою бровою.

— Найперше, говорено тут про інтелігента, буцім не буде захищати інтересів селянства. Суть, шановні добродії, не в тому, хто буде послом — робітник, селянин чи інтелігент, — послом повинен бути чоловік, який відстоюватиме інтереси трудящих, тих, хто обрав його. Ратували тут за селянина. Але в сусідньому повіті отак саморатували за інтелігента, твердячи, що лише розумний чоловік може захищати неграмотного селянина.

— То є неправда! — викрикнув пан з розсіченою бровою. — То є неправда!

— Правда! — вигукнув з місця Січинський. — І заперечувати її може тільки нечесна людина!

Петришин запримітив, як поза людськими спинами шмигнув до виходу довговухий мордань.

— Мій товариш має рацію, — підтвердив Коцко. — На сільському цвинтарі у Ямниці (це село під Станіславом) на одній з могил є напис: «Тут спочиває Іван Симцинюк, помер 3/4 1843 в 73 роки життя. Депутований громадою Ямниці. Ходив два рази пішки до Відня. Замучений панськими посіпаками за домагання о волю і свободу народа закріпаченого». Це правда, шановні газди, це свята і гірка правда нашої долі. Така ж правда, як і розстріл з легкої руки Потоцького львівських страйкарів, як трагедія Горуцька, Лядського, як наруга над Франком!

Поріг переступив жандарм. Наче з-під його поли вислизнув у гущу довговухий мордань.

— Іменем права забороняю віче! — гримнув жандарм, наближаючись до Адама Коцка.

Чоловіцтво зашуміло, як на ярмарку. Та раптом вскочив до читальні безрукий виконавець гміни.

— Люди, нещастя! В Коропці... — він перевів подих. — У Коропці жандарми закололи провідника громади Каганця!

«Почалося... — подумав Адам Коцко. — Почалося... То чи ж убив Іванко змія?»

— Іменем права забороняю віче! — повторив жандарм, про якого Петришин казав, що він шанує жінку, дітей своїх любить, між людьми людина, і зняв з плеча карабін.

Дві лавки перевернулися... Хиталися сутужно на заржавілих петлях двері... Надворі Мирослав спитав Коцка:

— Поїдемо на похорон Каганця?

— Обов'язково!

За селом, перед лісом стомлено когось виглядала косуля і вибивалось з-під снігу незамерзле бадьоре й роботяще джерело.

ГЛАВА П'ЯТА

Буде лист чи не буде? Якщо не буде, то... То що? Хіба він зобов'язаний писати листи? Хто ти йому? А дурне серце аж розбиває груди!.. Ну, чого? Чого йому так битися?

Вона хоче вдати байдужу; але перед самою поштою мимоволі зупиняється. Раптом їй стає ясно: не буде листа — не буде життя... Ні, краще не йти зараз, пізніше зайти, залишиться якась надія. А це так важливо, коли в душі бодай жевріє надія. Оля б тебе висміяла. Справді, висміяла б. Ну й хай!.. Вона взагалі всім людинам давати характеристики... Приміром, про Коцька казала: «Не чоловік — демон! Цілий світ облітав. Спершу у Галичині нікому не давав спокою, а як почув, що в Наддніпрянській Україні революція, кусень хліба в кишеню — і гайда! А далі: хочу на власні очі зобачити, як то нашим емігрантам за горами-океанами живеться. Сів на пароплав — і знову гайда! А повернувся й торочить, де тільки може: нема людині щастя ні на своїй, ні на чужій землі, — нема й не буде, якщо не дати людині свободи! Демон, Даринко, цілковитий демон!..» Вигадала! Який же Коцько демон? Звичайний, як Мирось... Тільки що, Даринко? Який він тобі Мирось? Мирослав Січинський... Січинський Мирослав...

І все-таки Адам ніякий не демон. І Хоткевич інший ніж його малювала Оля. А Зеньо Мурин? «Від його погляду дівчина в'яне...» — казала Оля. І хай собі в'яне! Що Дарині до Зеня? Ось Мирослав... З Мирославом так легко розмовляти і так приємно.

Їй здавалось, що все це сон, дивний сон, у якому вона потрапила у виняткове царство краси, де люди втрачають якимись особливими, ніби крилатими. Вона не вірила в реальність свого нового оточення і боялася, страшенно боялася, що втратить його.

— Ви така замислена сьогодні, навіть не чуєте, як я вас кличу, — ураз почула над собою чийсь голос.

— Вибачте... — і зупинилася розгублено перед Гнатом Хоткевичем. — Добридень.

— Чи, може, є якісь погані звістки від хлопців?

— Ні, ніяких...

— Ну, слава богу... А я вже подумав... Тоді що ж приходьте сьогодні о четвертій на вокзал. Будемо сподіватися, що на цей раз Парашук приїде.

— Я прийду.

— Запросіть своїх подруг, знайомих, всіх, кого можете. Отже, до четвертої!..

— До четвертої, — пробелькотіла машинально.

«Це справді якийсь сон, — думала Дарина. — Невже це я розмовляла допіру з відомим письменником?» Сніги чорніли, наче їх посипано попелом. А ринви

плакали. Ринви звикли до білих снігів, цупких, незрушних; тепер сніги зчорніли, і ринви проливали за ними сльози. З них сміялося сонце і ще більше їм дошкуляло. Ох, яке воно було велике, те сонце, скільки несло в собі сили, життєдайності!

Є лист чи нема? Ця думка, що постійно сиділа десь глибоко в свідомості, притиснута іншими, раптом виринула на поверхню і повністю заволоділа волею.

Ноги самі несли Дарину до будинку пошти, якого вона боялася, та не могла обминути.

«Я не хочу повчати тебе, доню, — пригадалась Дарині розмова з мамою. — Ти зобачиш більше світу, ніж я, — я лишень міркую вголос і зичу тобі знайти таку людину, аби тебе зогривала в житті; коли сім'я міцна — то й горя не відчуваєш; чоловік у домі — голова, а жінка — душа».

«Розумію, мамо, але коли б людина знала, де впаде, підстелила б подушку... І чи вистачить на всіх добрих та сердечних? І як розгадати, хто добрий та сердечний?»

І Дарина відразу покартала себе. Забиваєш собі голову дурницями! Ліпше про науку подумай. А який не буде листа?.. Ну чому, чому він не дає тобі спокою ні вдень ні вночі? Адже звичайний собі хлопець. Зеньо набагато вродливіший... Справді! Чому ж саме Мирослав? Покорив тебе його розум? Його приятелі?

Лист був! Дарина схопила білий прямокутничок так, наче боялася, що хтось може його відібрати.

«Шановна Даринко! — руки її тремтіли, і серце бухало кров'ю в голову. — Пишу з Бережан. Доїхали без пригод. Спершу пройшлися тими дорогами, якими ходив Франко, гостюючи у письменника Андрія Чайковського, відтак повели нас хлопці в гості до Дениса Січинського — першого з наших композиторів, хто зважився жити за рахунок музичних творів. Правда, то гірка стежка. Якось в Коломиї, коли не було чого їсти і коли спалахнула епідемія холери, Денис Січинський найнявся в команду, що підбирала трупи. Вдень трупи — вночі музика. Можете собі уявити? Я не можу! Мені чорніє в очах. Яке сильне треба мати серце, яку нечувану жагу до праці, до творчості, щоб удень хоронити людей, а вночі, при свічці, сідати за фортепіано і писати для живих музику».

Але й тепер Денисові Січинському несолодко. Поет Луцик написав препогане лібретто опери «Роксолана», а торік священник Джулинський, власник друкарні в Перемишлі, запропонував композитору створити музику. Той відразу погодився. Але в якій кабалі він перебуває!

Ніяких авансів замовник не дає, гонорар виплатить за готову оперу. Лиш дозволив жити в селі під Бережанами, де сам мешкає. І бідний композитор працює, не бачачи світу, до того ж хворий. А куди подітися, якщо немає грошей? Де їх взяти? Лихварі дають сяку-таку позичку, однак не дозволяють виїздити з Бережан. Ось так поводяться з людиною, яка причетна до заснування у Львові вищого музичного інституту. Але він не зважає — творить. Є чудовий хор невольників: скорботний спів бранців з України. Мені було моторошно, коли я слухав. Здається, коли Денис Січинський створював його, то бачив себе невольником, рабом їх величності грошей. Що може бути трагічнішим для митця? Зрештою, хіба тільки для митця?

Буду дуже радий, якщо ви прочитаете оту книжечку, яку дав вам перед своїм од'їздом. А ще більше буду тишитися, якщо станете на той шлях, на який закликав наше жіноцтво Каменяр. Пам'ятайте, я оповідав вам про Ольгу Рошкевич?

Колись в однім шановнім руськім домі
В дні юності, в дні щастя і любові
Читали ми «Что делать?», і розмови
Йшли про часи будучі, невідомі,—

пам'ятаєте, Даринко, ту поезію? Якщо призабули, то будьте ласкаві, знайдіть собі сю збілочку в бібліотеці.

Але ми про це поговоримо, якщо буде у вас бажання. А поки що зіставайтесь щасливо. Мирослав».

«Якщо буде бажання...» Звичайно ж буде, Мирославо. Вже є! І ми поговоримо. Ми багато будемо говорити, якщо у вас буде бажання... Багато-багато! Дні і ночі. А вірш цей у збірці «З вершин і низин». І збірку я візьму в бібліотеці. Зараз! І вона побігла до бібліотеки Осолінських.

У книзі, якраз на тій сторінці, де надрукований вірш «Колись в однім шановнім руськім домі», хтось залишив засохлу квітку горицвіту.

Припікало сонце, гинули сніги, а Дарина схаменулася — треба ж іти до адвоката Басалика. Проте не квапилася. Нічого, зачекають його близнюки! Чи адвокат Басалик буде сердитися? Що ж, хай собі сердиться.

У молоді літа, оповідала його дружина Варвара, адвокат Басалик весь був зітканий з мрій. Спершу готувався на професора університету, — лишився шикарним портфель, пропахлий нафтаїном. Відтак надумав стати

чемпіоном світу з шахів, — залишилися шахи з слонової кістки, якими тепер грають його сини Олег і Орест. Далі увірував у своє покликання до журналістики, зачав скуповувати часописи, — досі лежать стоси і дружина ретельно стирає з них пилюку, викладаючи наверх синю тверду папку з двома газетами, де опубліковані дві замітки Басалика, правда, підписані його псевдонімом «Данило Паперівка».

— Але я задоволена, що він зрештою став адвокатом, — казала Варвара. — Адвокатові завше знайдеться робота — яка б не була держава, який не був би уряд. Є спокій і забезпечення на все життя. А більше нічого й не треба!

Дарина підняла голову й жажнулася, ніби була сама-самісінька в темному-претемному бору і до неї наближався не Зеньо Мурин, а лісовий пірат, готовий пограбувати її або збездестити.

— Ось де я тебе спіймав! — весело сказав Зеньо Мурин, перегороджуючи Дарині дорогу.

Вона, не спускаючи з нього очей, затремтіла, безмовно залякла. Зеньо ступив іще один крок — Дарина майже притиснулася до стіни, душа її волала про порятунок.

— Що це в тебе? — взяв з її рук Франкову збірку. Книга відкрилася на тій сторінці, де лежала суха квітка горицвіту. — О, вже й квіточками бавишся...

«Чому він сьогодні такий зухвалий? Це зовсім на нього не схоже. П'яний? Та ні... І треба було його зустріти!...»

— Що ж будеш читати — «Вільні сонети» чи «Тюремні»? Взагалі для закоханих більше підходить «Зів'яле листя». Воно завжди так розчулює...

— Я поспішаю. Мені треба до адвоката Басалика... — нарешті спромоглася на слова Дарина.

— Чому ти уникаєш мене? — погасивши ехидно-зловну посмішку, Зеньо Мурин вп'яв у Дарину шпилькасту прозелень очей; відтак оглушив, неначе обухом: — Що, Січинський забороняє чи цей криволапий Хоткевич.

— Я запізнююся, — кволо повторила Дарина.

— Хіба я тебе тримаю? — він вимостив на розлюченому обличчі вищукану посмішку й процідив крізь стиснуті зуби: — Йди, тобі ж треба заробляти на онуччя... Чи, може, й без сорочки ходиш?

— До побачення...

Дарина обминула Зеню і притьмом кинулася до

трамвая. Вагоном хилитало. Дарина билася спиною об стінку сидіння і з кожним таким ударом жахалася. Зеня нью підступний, страшний чоловік. Почуття страху не покидало її. «Добре, що я своєчасно відсахнулася від Зеня», — заспокоювала себе Дарина.

Вона знеможено зітхала: і йди з таким настроєм вчити дітей. Йй не хотілося йти до адвоката Басалика. Вона і не йшла, коли б не гроші! Коли б не ті прокляті гроші, чоловік довше прожив би. Але що вдіеш... Хочеш вчитися — заробляй на себе.

Дарина застає Олега і Ореста на підлозі. Розчерванілі, вони борються, намагаючись подолати один одного.

— Добрий день! — Дарина піднімає з наглянсованого паркету розірвану навпіл шахову дошку.

Близнюки відпускають одне одного і сидять на підлозі, приголомшено дивлячись на свою наставницю.

— Піднімайся, — лагідно говорить Дарина. — Вчили те, що я вам задавала?

— Ми грали в шахи...
— В такому разі будемо вчити разом і те, що я задавала вам, і новий розділ. Готуйте зошити. А я тим часом почитаю вам уголос Франка.

Несподівано до кімнати входить адвокат Басалик — невисокий, з малими жіночими руками, клаптями жовтуватого волосся, блідими зрідлими бровами, що натужливо підтримують високе чоло.

— Як мої козаки, панно Дарино? — наставляє на нешоколадного кольору очі.

— Я підготую їх до гімназії.

— Вірю.

— Платити дармо не будете...

— Но-о! — викруглив губи адвокат Басалик. — Не грошак справа. — І до близнюків: — Можете трохи погуляти, а ми з панною Дариною побесідуємо.

Він енергійно розсунув важкі штори на вікні — синювате небо кололи гострі дахи будинків. Адвокат Басалик так само енергійно підскочив до столу, де лежали розкидані шахи.

— Бачите?

— Пішак, здається...

— Пішак, — погодився, м'якнучи, адвокат Басалик. — Але коли пішак бе-два доходить до лінії бе-вісім, він стає королевою. А королева, як відомо, друга фігура після короля.

Дарина спантеличено дивилась то на чорного пішака,

затиснутого в маленькій руці адвоката Басалика, то на зрідлі його брови, що натужливо тримали чоло.

— Отак і я хочу повести своїх козаків, — проговорив весело, мабуть, задоволений справленим на Дарину враженням. — Поза сумнівами, вони у мене розумні. Тож хай їм стелиться справжня дорога. Я не дозволю, щоб доля скривдила їх.

— Те, що залежить від мене...

— Од вас залежить? Що може залежати від вас?

— Ні, вибачте, я мала на увазі уроки, знання...

— Які там ще уроки? — адвокат Басалик недбало кинув пішака на стіл і, сівши навпроти Дарини, усміхнувся: — Ви гадаєте, що він, — адвокат Басалик взяв принесений Дариною томик Франка і тут же недбало кинув його на стіл, — дасть їм ті, потрібні знання? Правда, він сам відразу хотів стати на бе-вісім...

— Не розумію...

— Я поділяю ваше ним захоплення. Вам, молодим, він уявляється якимось божеством. Вам, як це не дивно, невтямки, що Франко своє віджив.

— Віджив?

— А хіба ні? Замолоду він надто хизувався своїм соціалізмом та радикалізмом. І я його розумію. Хотів здивувати світ, привернути до себе увагу...

Дарина зчудовано і недовірливо дивилася на адвоката. Хіба можна так говорити про Франка? Адвокат Басалик, напевно, жартує чи заплутує її своєю туманною розмовою? Чи міркує, що перед ним викінчений неук?

А може, глумиться, як Зеньо Мурин? Невже всі гадають, що вона буде вічно терпіти таке ставлення до себе?

— А коли стають дорослими, коли старіють, то бояться смерті? Це ви хотіли сказати?

— Смерті бояться всі, — спохмурнів адвокат Басалик. — Навіть Лев Толстой нарікав, що життя — цілковите безглуздя, тому що попереду нічого нема, крім щеврвання у королі. Він надто хутко їхав... І до чого доїхав? Серед колишніх його однодумців нині надibuємо добре оплачуваних редакторів, директорів інституцій, гімназій, а він як був голим королем, так ним і зостався.

Злорадність не сходила з тонкорисого лица адвоката Басалика. Це драгувало Дарину і надавало відваги. А може, надав їй відваги Мирославів лист? Йй хотілось дошкульно заперечити Басаликові.

— Ті «колишні» ніколи не зроблять того, що зробив Франко!— твердо проговорила Дарина.— Ніколи!..

— Ви наївна. Хіба тільки один Франко працює на користь нації? Один Франко? Не смішіть ні себе, ні людей. Він просто бездумний дивак! Бо як, скажімо, інакше можна розцінювати його одруження з Хоружинською? Хіба мало було чудових дівчат в Галичині, хіба не відповідали йому симпатією наші поетеси Уляна Кравченко чи Климентина Попович? Йому, бач, засвербіло мати за дружину дочку титулярного радника! Навіщо? Аби викликати до себе зневагу?

— Ми не зневажаємо його...

— В-ви!— пфиркнув адвокат Басалик.— А що таке— ви? Що можуть важити в державі ті, хто не має ніякісінького впливу на її справи, чий голос— ніхто не почує?

— Франків голос чують всі...

— Франків!.. Коли хочете знати, мене завше дивувала його воляча впертість, з якою він протиставляв себе суспільності. Все це робилося навмисне: червона хустина перед очі бика!.. Аби дразнити? Аби тебе пробивали рогами з ніг до горла?

Дарина мовчала. Вона ніколи ще не вступала в суперечку з такими людьми, як адвокат Басалик, вона взагалі рідко з ким сперечалася. Зараз її підтримував лист Січинського. Вона обдумувала, як відповісти адвокату на його безглузді й нахабні слова, та він не давав можливості думати. Він засипав словами:

— Ось так, панно Дарино,— адвокат пройшовся по кімнаті.— Я до чого веду? До того, що державу не зрушать окремі мудрагелі, як це думають зробити деякі наївно-романтичні наші студенти. Найрозумніше— пристосуватися до держави, а заодно навчитися знаходити такі стежки, які приведуть тебе до бажаної мети.

Він приготувався було до нових філософствувань, але в кімнату, куди так і не показалося сонце, хоча й були розсунуті штори, заглянула пані адвокатава.

— Подивися, любий, що пишуть сьогоднішні часописи.

— А що цікавого, Варваронько?

— Убивство в Коропці. Якогось Каганця під час передвиборчого віча жандарми вбили.

«Боже, а там Мирослав!..» Дарина ледь не вихопила газети з рук адвоката Басалика.

— А де Коропець? Де Коропець?— не втрималася вона.

— На Бучаччині,— сказав адвокат Басалик.— Справді, вбили... Але чого ліз до жандармів...

Дарина впилася очима в чорні рядки, читала і нічого не бачила,— все отуманила боязнь за Січинського. Він же з Адамом на передвиборних вічах. Якщо вбили на Бучаччині, можуть вбити на Бережанщині. Їм однаково, де вбивати.

— Ви зблідли? Це що, ваш родич?

— Ні, я з-під Станіслава...

— Ви дуже зблідли.

— Я з вашого дозволу піду... — Їй захотілося скоріше купити газету і перечитати все самій.

— Ідіть,— майже машинально кивнув адвокат. Але ви забули книжку... Іще, прошу вас, якщо Марійка попраля нашу білизну, то хай принесе.

— Я перекажу їй, обов'язково.

Дарина схопила томик Франкових поезій і вже на ходу попрощалась:

— До побачення, пане адвокате.

Вона не помічала, що адвокат іронічно спостерігає за нею.

— Квітка випала,— насмішкувато кинув Басалик їй услід.

Хвилюючись, повернулась і підняла зів'ялий горцивіт, потім прожогом вискочила з вілли. Вона була на грані відчаю. «А якщо Мирослава також... о, боже!» Добру годину блукала Губернаторськими валами, прислухаючись, чи ніхто з чиновників намісництва не називає імені Січинського або Коцка, але на устах у всіх був Марко Каганець, і це Дарину трохи заспокоїло. Врешті-решт згадала про приїзд Парашука. «Заберу Олю, заберемо дівчат і підемо...» І вона почимчикувала до Довгоусів.

— Ой, як добре що ти прийшла!— втішилася подрурина. — А я з нудьги перечитую Сапфо. — І потягнула Дарину до м'якої канапи й всілася, підібгавши ноги.— Ти лиш послухай:

Я юність люблю,
Радість люблю,
ніжність люблю —
і сонце.
Доля моя —
в сонця розмай
і в красу
перелиться,—

увляеш, їй за життя ставили пам'ятник на Лесбосі і випускали срібні монети з вибитим на них чарівним її профілем у вінку! Її навіть називали десятою музою мистецтва. Додай, що закохалася в юнака, що не знайшла взаємності, що в розпачі кинулася зі скелі, в морські хвилі! І можна запрошувати священика на панахиду жіноцтву... А я не хочу панахиди! Я хочу щастя, я хочу радості, я хочу ніжності!

Колись такі спалахи Олиних емоцій викликали в Дарини захоплення. Та згодом вона переконалася, що все це лицедійство, не більше. Дарина навіть зуміла пояснити його. Змалку Оля мріяла стати артисткою, грала в дитячих виставах, а виросла — грала в житті, бо батьки перорали її мрію: артисти мають славу (і то не завжди добру!), та не мають достатку. Найліпше бути шляхетною дамою — надійно, достойно і спокійно. Оля послухала батьків. Тепер вона намагалася завше бувати в товаристві «вибраних людей» — великому, гомінкому, де панують розкіш, веселощі й розваги. Намагалася зайняти перше місце в товаристві, і вже так звикла до такого поводження, що без цього мучилася, як мучиться алкоголік, коли нема чого випити.

— О четвертій приїздить Паращук,— сказала Дарина.

— І ти досі могла мовчати? — Оля, мов кішка, скочила на середину кімнати. — Ти мені подобаєшся!

— Тільки хутко збирайся, бо ще зайдемо в гімназію. Оля кинулася до туалетного столика, довго підпудрювала щоки, довго підфарбовувала губи. Дарина вже занудилась.

— Олю, ми не встигнемо до гімназії.

— Я зараз...

Однак тут же вона забула, що треба поспішати. Примірювала то одну сукню, то другу, вертячись перед дзеркалом. А то відкинула всі сукні й заходилася шукати іншу сорочку.

— Олю... — Дарина втрачала терпіння.

— Зараз, зараз!..

Оля, зрештою, дотягнула до того, що до приходу поїзда залишалось півгодини, і вони одразу поїхали на вокзал.

Дарина мовчала, зла на Олю й досадна на себе.

Перон був загачений людьми. Мелькала то тут, то там проворна постать Хоткевича. А Дарина нервово кусала губи. «Ніколи більше не піду до Олі!» Треба ж...

Замість кількох нормальних дівчат привела Олю. «Що Хоткевич подумає про мене?»

— Ходімо ближче, у гурт,— Оля потягнула Дарину за рукав, забуваючи про шляхетність.

— Не хочу! — висмикнулась та.

— Тобі незручно? — здивила Оля нафарбовані брови. — Даринко, не будь наївною! Як казав Зеньо Мурин, є одна незручність: спати на стелі, бо ковдра падає!..

Оля манірно засміялася, підштовхнула Дарину перед себе, але коли появилася змій-потяг, коли у вузькому прямокутнику дверей з'явилася кремезна постать скульптора — високочолого, з рудозолотистою борідкою, Оля покинула Дарину і рвонулася до вагона.

Були привітання, промови, квіти. Але гурт відпер Дарину, і вона нічого не чула. У двох трамваях їй також не знайшлося місця.

Швидко опустів гамірливий перон, і Дарина зосталася сама — Олі ніде не було. Ні, Дарина не ремствувала, що їй не знайшлося місця у двох трамваях. Адже там все одно нема Мирося... Вона переписала графік руху поїздів, маючи намір виходити до кожного, щоб таки зустріти Мирослава, і лише по тому подалася до свого помешкання, аби там, в спокої, ще раз перечитати листа, почитати Франка. Вона шукала спокою, а застала таке, на що ніколи не сподівалася: штора, яка замість дверей розділяла кімнати, була розпанахана донизу. Роман, світлячи ліктем у протертому рукаві, наче кат, стоїть над Марійкою, а Марійка захищає тім'я руками від його тяжких кулачищ.

Дарина зойкнула, застигла на порозі. Роман Турпак вхопив куртку і прожогом кинувся з хати.

Марійка забилася в свій кут і заливалася сльозами. Дарина, вагаючись, підійшла до неї.

— Не плачте, не треба плакати... — тихо й несміливо прохала Дарина, схиляючись співчутливо над жінкою. — Сльозами горя не залиете...

Марійка, схлипуючи, сіла. У зморшках підочних було повно сліз. І вії чорні були мокрими, і червоніли накусані губи, і туманилися карі очі, під якими виростав си-нець... Вона намагалася щось пояснити Дарині, виправдати і себе, і Ромка.

— До Романа був у мене наречений. Любила, жила для нього, а він усе чогось шукав, чогось хотів... Кинув мене та й поїхав до Відня. Тепер, кажуть, ніби у Бориславі. Я не конче ним переймаюся... Але коби не він, то

й Ромко, може, був би іншим, бо все ревнує, а справді він добрий.

Дарина очманіло слухала. Невже у людей може бути так, щоб одного любити, а з іншим жити? А Марійка тихо повідала... З Романом зустрілася вона у Стрийському парку. Була осінь. Марійка сиділа на лавці й дивилася, як клени своїм осіннім листям притрушують німі, ясно-червоні, ніби забальзамовані, сальвії. Навпроти сидів сивий згорблений чоловік з виразними зморшками на шиї і плів з кленового листа вінок... Дитя-онуча підносило, а він, якось так увесь зосередившись в собі, плів,— плете й плете... А листя падає й падає... Викручується тихо в повітрі й падає під ноги,— було його, напевне, по самі щиколотки. Жовте, міднисте... А довкола так було врочисто, так гарно й так сумно...

— О, ви ще не знаєте, що таке жіночий сум, коли ти одна-однісінька! Приходиш до хати, а з кожного кутка на тебе дивляться тіні. Збожеволіти можна!— і вона змовкла, похиливши майже на коліно голову.

Бідна Марійка! Даринка відчула, як зволожуються очі, як хочеться їй заплакати від співчуття й жалю.

— Люди розважаються на каруселях, збирають обережками осінні листя, п'ють безтурботно пиво, а ти сидиш сама... Та ще тоді, коли зустрівся мені Ромко, я зовсім не мала грошей, навіть мусила дочку відвезти до матері... Ми з Ромком без шлюбу живемо... Тільки борони боже вам щось коли сказати!... Його мати не дозволяла нам сходитися, навіть прибігла сваритися: віддай, кричить, Ромка! Я знизала плечима: та беріть. Не пішов від мене, zostався... Отаке мое життя, Даринко...

Вона журботно зітхнула, журботно похитала головою й попленталася до кухні, де на неї чекала недопрана білизна. А Дарина відступила до затягнутого парюю вікна: з димаря цегельні вилізла лисиця, замахала хвостом перед сонцем, що сідало за горбаті дахи, дражнилася з червоною — захочу й будеш в тіні... На поміч лисиці прилетів гурт ворон, закружляв над жовтими куполами шматками обвугленого паперу.

Наступного дня, коли Дарина прийшла до гімназії, Оля здивовано-широ спитала:

— Куди ти вчора поділася? Було так весело!.. Парашук попросив, щоб я йому позувала. Серед усіх він вибрав мене!

— Добре,— відказала Дарина, і чомусь уявилися їй

ясно-червоні сальвії, засипані жовтим листям осінніх кленів.

«Щодня буду зустрічати поїзди, жодного не пропущу»,— чомусь подумала про себе.

ГЛАВА ШОСТА

На синюватих снігах, відполірованих пекучо-гострим морозом, згустком крові застиг диск сонця,— закривавлене сонце і люди. Люди йдуть та й ідуть. Через скутий кригою Дністер, через завіяні поля йдуть битими дорогами. Аж падає на душу тривога. Поволі сонце вгрузало в землю, і холодні тіні видовжувалися, як шпаги. Перед самим Коропцем вони зникли, на церкві червонів кінчик хреста, похмуро стояли придорожні липи, присипані снігом.

З тісної вулички, де тільки собаки могли розминутися, випурхнув, наче з підземелля, вузькоплечий дідок у заячій шапці, покрутив голівкою, обминувши Коцка та Січинського, спитав у Петришина:

— На похорон?

Петришин буркнув щось болюче й невиразне, а дідок прилаштувався поруч і одразу заговорив:

— Чи виділи ви таке, аби за правду вбити чоловіка? А Марко ж богу душу винен! Все через ті клятві вибори! Списки зачали шахрувати, графських прислужників туди вписувати, навіть тих, що не мали права голосувати. Пишуть, пишуть, пишуть... Аби тільки граф Бадені був послом сейму. Потім чутка пішла, що взагалі селяни голосувати не будуть. Не стерпів наш Марко. Ану, каже, напишемо до староства, бо скільки то можна терпіти. А ви знаєте, який наш Марко? Де вам знати! Марко не багатством,— чуєте, не багатством!— розумом своїм у провідники йшов. Голова читальні, перша рука наша! Написали, відіслали... Чекаємо відповіді зі староства день — нема, другий — нема. Люди, каже Марко, може, вона у війта, йдемо до громадської управи. А жінка не пускає. Він їй так, він їй с'як, мовляв, чого боятися, коли нікому не заподіяв зла. А жінка все не пускала, боялася, сердешна, причувала, либонь. «Як ти, Марку, то і я!..» Отож і вибралися гуртом. По дорозі дехто з родичів пристав, дехто з селян. Так і наблизилися до містечка через Коропчик. Аж тут з громадської канцелярії виходять двоє жандармів.

— Ви куди?

— Правди шукати,— гордо сказав Марко, бо ніколи нікому не корився і ні перед ким голови не схиляв.

— Іменем права я вас арештую!— показує старший жандарм на Марка та ще одного чоловіка.— Прошу до гміни.

— А то за що арештовуєте?— здивувався Марко.— Правди ще ніхто ніколи не заарештовував.

— Наказую йти до гміни!

Люди обурились. Справді — за що? Обурились і пригорнулися до Марка, аби заступити свого захисника. Ніхто нічого не казав образливого жандармам, тільки прихилилися до свого провідника.

— Ні, люди, я піду...

Він став поміж жандармами. Рушили. А брат його не витерпів: «Ходім і ми!». Зараз жандарми кидають арештованих, проштовхуються до дверей канцелярії, звідти виходить ще й третій.

— Іменем права наказую розійтись, бо буду стріляти!

— Ходім, люди,— сказав, подумавши, Марко.— Голими руками нічого проти багнетів не вдіеш.

Та раптом один з тих трьох пропихається до нього і, ні з того ні з сього, вгатив чоловіка прикладом по голові.

— За що?— очуняв Каганець.

Брат метнувся був йому на поміч, тим часом дружина вже мерщій підхопила чоловіка з одного боку, а сестра — з другого. І відчув Марко, як розбурхана товпа напірає,— напірає так, що його підсунули впритул до жандармів, а ті волають. І тут сталося найстрашніше: жандарми, пропускаючи мимо себе людей, кинулися до Марка. Один вдарив його багнетом в груди між руками жінки і сестри. Чуєте, між жіночими руками — в груди? В самісінькі груди вони колоди його багнетами,— колоди і навіть не похитнулися, і навіть рука не здригнулась!

— Браття, вже кров з мене лле...

Не відати, чули браття Маркові слова чи не чули, зате жандарми все добре чули... І ще багнетом, іще... Іменем права — багнетом в груди. Оце я вперше за своє життя видів, як багнетом людину вбили! І впав Марко мертвий на руки своєї дружини. А жандарми спокійнісінько витерли з багнетів кров і пішли геть. Я на власні очі видів. І синам, і внукам,— доки житиму,— буду оповідати, як вбили людину і білими хусточками витирали багнети. Тепер я не можу спати і не можу їсти.

Дідок змовкає, деякий час ступає німотно, насуваючи заячу шапку на почервонілі вуха.

— Ось тобі, чоловіче, і вся правда.

Ураз він стишує кроки, а далі зовсім зупиняється, ждучи, поки наблизяться нові пришельці, аби їм, напевно, повторити те, що допіру розказував цим.

— Правда...— зітхнув Петришин.

«Правда,— подумки за Петришиним повторив Січинський.— Скільки ж іще жертв буде заради неї? І чому тільки наших жертв? Мусять же й кати колись відчуті помсту!»

— Це страшно,— суворо сказав Коцко.— Це їм так легко не зійде з рук. Ні, не зійде!

Село зустрічає їх печаллю. До хати Марка Каганця вони протискаються крізь натовп. Марко лежить у свічках і квітах, на його грудях — червона китайка. Січинський впирається очима в його вольове напружене обличчя. Як живе! Сама смерть ще не сміє торкатися його, ніби досі не вірить у його омертвіння. А довкола люди, мов тіні, і тіні, мов люди, і освічене блідим світлом свіжкравими обличчя Каганця, обрамлене неприродно жаним кров. І німотне шемрання тіней.

«Вони вбили його багнетами, відтак спокійно витерли з них кров білими хусточками...» — не міг заспокоїтися Мирослав.

Над Марком закам'яніла жінка, вся в чорному. Не ридає, не квилить. Сама розпука, і біль, і докір кожному.

«Треба буде маніфестувати,— думав Коцко.— Треба підняти Львів, Дрогобич, Борислав. Треба закликати до відповідальності всіх, з чиєї вини полилася невинна кров».

— То все через графа Бадені!— сказав хтось поруч.— Через нього поклав голову наш Марко.

— Він за правду нашу поліг,— уточнив інший.

Хлопці знали, що є два графи Бадені. Один — маршалок галицького сейму, а другий його син, поміщик у Коцею.

Тихо потріскували свічки в Марковім узголів'ї, прихідому мовчанні, як і годину, і дві назад, і думки, мов хмари, обступали їх голови.

Січинському згадується Відень. Потоцький з поштом. Відтак думки перескакують на інше, приходять на ум Варшава і Скалон. Царський губернатор Варшави

тиран Скалон. Ванда Добродзіцька метнула в нього бомбу... Хіба вона одна, чие серце не витримало неправди і наруги над народом, чия рука піднялась на тирана? О, скільки благородних імен: Софія Перовська, Олександр Желябов. А Віра Засулич, Микола Кибальчич, Олександр Ульянов? Убити тирана... Убити тирана, щоб увесь світ зрозумів, що тиранія нестерпна, що вона не має більше права на існування.

Мирослав торкнувся рукою гарячого чола. Потоцький! Хіба він дбатиме коли-небудь про Галичину? Він дбає про шляхту, яка жирітиме на праці, крові й кістках галичан. Адже до сейму потрапляють графи і шляхта! Понад сто послів буде польських і лише сорок шість українських — такого домігся Потоцький у цісаря і парламенту. Але вже видно, що навіть сорок шість не обертуть. Навіть сорок шість... Невже можна простити смерті Каганця, як і безконечну наругу над народом? Добродзіцька, бач, не злякалася підняти бомбу на тирана!

— Повинен же, нарешті, відповідати хтось за смерті Каганця, — наче вгадує Мирославу думку Коцко.

І затискає, як і Січинський, зуби, й кам'яніє над мертвим Марком. До ранку. А вранці на селянських санях чекає Марка високий п'єдестал — п'єдестал смерті. Вісім оббитий темними килимами, запряжений двома парами вороних і двома парами гнідих, що повезуть чоловіка з теплої домівки в сирий чорний склеп.

«Навіки одвезуть, — думає Січинський. — А той, чия рука скерувала в Маркові груди жандармські багнетники, буде розкошувати у своїх палацах, що грибами розкидані по Україні. І буде годувати з долоні двірських собак, і буде возити в уманську «Софіївку» гостей зі всього світу, хизуючись, що це Європа в мініатюрі».

Стоїть Січинський поруч з Коцком та Петришиним, не одводить очей з п'єдесталу смерті. А коні б'ють копитами мерзлий сніг, натягують вуздечки, ніби набридли їм чекати. Не кваптеся, коні, постійте!.. Он люди стоять з непокритими головами — море людей, очередей, — і ніхто не квапиться. Ба ні, вже вам, коні, треба чекати...

Домовину поставлено на килим, вкрито червоним покривалом, замаєно смереками, в узголів'ї Марковим вінок тернини покладено. І сіли хлопці в чорних сіряках, та білих шапках на вороних і гнідих, і затужила, хиталася над п'єдесталом смерті Маркова дружина, і повезли чоловіка у невороття.

— Адаме...

Обертається Коцко на голос. Бітовський? Дмитро? Іншим разом він би чітко поручкався з тим, хто розділяв його тюремний хліб, хто прославився не лише як відмінний друкер фабрики «Атлас», а добре знаний серед львівського робітництва як один з його ватажків, та зараз вони вітаються лише поглядами, неначе той, кого везуть чотири пари коней, може обуритися, що дозволили собі в таку хвилю бесідувати. Бітовський стає поруч. Рішучістю і волею горять його голубі очі і над високим чолом розвіюється ясно-каштанове волосся. Таким же рішучим був він Першого травня 1905-го, коли в Галичині відбувався загальний страйк і на Губернаторських валах, перед намісництвом, робітничі лави скандували: «Хліба!», «Праці!», «Свободи!»

Височать білі шапки хлопців-їздових, пливе терновий вінок у Марковому узголів'ї, горбиться жінка в чорному і журно похитується попереду процесії сирий прадавній хрест.

«Чому хрест для Каганця, а не для тих, що закатували Каганця? — болісно шпигають думки душу Січинського. — Чому торжествує кривда, а правду хоронять? Чому? Чому? Народе мій, замучений, розбитий... Тирани, тирани... Чи не занадто багато тиранії, крові?»

— Який жахливий рахунок переслідє мене. Ти тільки згадай, — казав до Коцка Дмитро Бітовський, — при виборах 1897-го вбито Стасюка, пізніше — шестеро селян у Лядському, троє в Горуцьку... Тепер Марко Каганець. Це ж справжній терор властей, спрямований проти народу...

— Я про це весь час думаю, — відгукнувся Січинський, — і на терор властей теж треба відповідати терором.

— Тут не місце для таких розмов, — обірвав хлопців Коцко. — Епоха терору минула. Тепер час революцій.

«І не згоден!» — мовчки заперечив Коцкові Січинський.

Мирослав підняв голову. Білі шапки... Терновий вінок... Згорблена чорна постать... І хрест. І надгробні промови, в яких були скорбота й обурення. Бо кров людська — не водиця. І над свіжою могилою повисало питання — доки терпіти наругу?

А Марка тим часом опустили в домовину. І було дві могили. Мертва і жива, — Маркова свіжа могила і поруч лежала Маркова дружина-могила. Стримуючи сльози,

німо дивились люди на терновий вінок. Кілька шпильок були закривавлені. Мабуть, падаючи без пам'яті, зачепилась рукою об тернину Маркова жона. А може, у тій кількох краплях кров усього народу?

Раптом біля Маркової могили Коцко побачив Хоткевича з бандурою. Він тут? А що особливого! Він не тільки справжній письменник — він насамперед справжній громадянин і борець, овіяний димом барикад.

«Я вірю в силу бандури, — не раз говорив Хоткевич у Мирославім домі, коли приходив у гості й чарував усіх і своєю музикою, і своїм голосом. — Знаєте, що казала дружина знаменитого Остапа Вересая? «Одружилася мене з цим дідом його бандура: як прийде мене сватать, то й вижену, а як заграє на бандурі — то й заверну». А вона була красуня, чудова співачка й танцюристка, а він попри все був сліпим, і, як усі великі, бідним. Отак! До речі, Остапа приймали в царському палаці, а пам'ять про виступ подарували срібний портсигар з дарчим написом. Та цікаве інше. Коли якось у Прилуках його арештували, то замість паспорта Вересай показав портсигар, і його відпустили. Так, я вірю в силу бандури і люблю. Люблю її, може, за те, що з давніх-давніх часів одчайдушний кобзар брав участь у битвах, а в хвилини перепочинку — тишила людей його бандурою. Кобзарі були з Хмельницьким, з Гонтою і Залізняками, вони завше були там, де вирішувалась наша доля. Як же їх не любити? Як не вірити в їхню силу?»

І ось він, кобзар з барикади, біля Каганцевої могили, — холодні сніги, чорний горбик і застигли люди. А він вибирає струхлявілий пенюк, сідає і торкається пальцями струни:

Зажурилась Україна, бо нічим прожити:
Витоптала орда кінями маленькі діти...

Його обступили тісним кільцем. А бандура бриніла тривожно, без жалю, вона ніби кликала до чогось великого, як кликала на барикадах дев'ятсот п'ятого.

— Іду я, хлопці, до свого Смерекова, — зітхаючи, сказав Петришин. — Коли ж вас тепер можна очікувати?

Коцко поглянув на Бітовського й Січинського, поклав голову на груди й сказав: — Не міг, бо хто знає, що може бути з ними навіть через годину...

— Обов'язково дамо про себе знати. Без вас нам нема дороги, — говорив Коцко, ніби вирішував щось важливе для себе і для всіх.

— Я буду чекати,— Петришин міцно тиснув хлопцям руки, дивлячись кожному в очі суворим, допитливим поглядом.— До побачення, але не прощайте.

І він пішов, не схилений, не прибитий горем, він ішов важким, упевненим кроком,— так ходять ті, в кого є тверда мета. Тільки смерть може їх збити з ніг.

— Хочу взяти з Маркової могили грудку землі...— впівголоса сказав Січинський.— Одну грудку...

— Я зустрічався з Каганцем, коли разом з гімназистами засновував по селах читальні,— Бітовський тремтливими пальцями скручував цигарку.— Він дуже любив співати. І, між іншим, ніколи не співав журливих. З ним будь-яке діло легко було робити.

— Казали, дуже любив косити...— додав Коцко.— На жаль, я про нього знаю тільки з розповіді.

Сира грудка холодила пальці. Мирослав не зогрівав її, не дробив. Лиш зрідка доторкався пучками. А бандура не переставала бриніти, не переставала кликати людей до чогось великого, вона наче будила їх зі сну...

— Завтра в моєму селі передвиборне віче,— сказав Бітовський.— Але я міркую, що нам якнайскоріше треба вертатися до Львова.

— Маеш рацію,— погодився Коцко.— Ми свідки цієї трагедії і про неї маємо розповісти людям правду.

— Готуй листівку. Я за ніч віддрукую.

— Гарзд! По дорозі обдумаю текст.

Вони найняли підводу. Коні були баскі, і навстріч їм мчали голі простори. Лише часом підбігали до дороги кілька смерек, ставали, схилялися, мов старці з білими торбами. За їхніми спинами мляво кліпало сонце.

— Треба негайно щось робити.— Січинський повернувся до хлопців потемнілі очі.— Так довше бути не може!

— Звичайно,— погодився Коцко.— Але робітничий клас у Галичині не вельми чисельний. Це вам не Росія. А oprіч того, монархія ще досить сильна. Отже, потрібна копітка агітаційна робота.

— Невже нема іншого виходу?— зморщив чоло Мирослав.— Невже так і згноять нас?

— Не згноять,— розсудливо сказав Бітовський.— Нас не можна згноїти. Зрештою, вони вже не раз хотіли нас згноїти, розчинити як глину, посварити між собою. Якби раніше не вдалося, тепер тим паче— два рази в одній річці не поплаваєш.

Мирослав вперто мовчав, усім своїм видом виказуючи, що він має іншу думку, ніж його товариші.

— У монархії, Миросю, багнети, а в нас поки що тільки слова. Хоча й так ми багато домоглися. І я згоден з Адамом— потрібна копітка агітаційна робота, щоб згуртувати людей єдиною ідеєю.

— Однак настає хвилина відчаю, коли люди йдуть на багнети,— стояв на своєму Січинський.— Наруга болючіша, ніж фізичний біль. Пам'ятаєте, як ми торік в університеті одноставно взялись...

— Але мало що вивоювали,— похмуро сказав Бітовський.— Велика хмара— малий дощ.

— Ото ж бо,— пожвавішав Мирослав.— А може, справді ми нічого не варті? Може, надмірно копіраємося у власній психології? Довжелезними трактатами повчаємо один одного, дробимось, аби показати себе мудрішими одні від одних. І засипаємо душу пилюкою! Смикаємо мертву петлю, а вона ще більше затягується. Отак з зав'язаними очима блукаємо та шукаємо рідного краю на власній землі.

— Але ж і наговорив ти зопалу,— з докором глянув на Мирослава Коцко.— Давайте подумаємо спокійно. У Росії пролетаріат стократ сильніший, але йому не вдалося здолати царизм у дев'ятсот п'ятому. Але яка це була буря! І теперішнє затишшя тимчасове. Тимчасове воно й тут, у Галичині. Найголовніше— гуртувати свої ряди. І тоді здобудем перемогу.

— У нас теж була буря у дев'ятсот другому,— почав гарячкувати Січинський.— То хіба нас чомусь навчили львівські барикади дев'ятсот другого?

— І знову ти заговорився!— спокійно відповів Коцко.— Дійсно, тоді було замало сили і багато крові, однак навіть за цих умов робітництво показало, на що воно здатне. Отже, не треба так огульно применшувати значення дев'ятсот другого. Я вірю в майбутнє.

Вони надовго примовкли. Зрідка поміж горбами, поміж смереками, поміж голими просторами вискакували занесені снігом висілки, загублені поодинокі хати. Втікала у даль дорога і кликала за собою.

ГЛАВА СЬОМА

Роман Турпак припасовував до вікна фіранку, а Маріяка говорила з неприхованою втіхою:

— Наш Ромко високий... Правда, Даринко? Без стільчика сягає мало не до стелі...

— Та високий,— погодилася дівчина й подумала: «Кожен може бути високим, якщо хата низька».

— І фіранки сам купив...

«Як тобі, жінко, мало треба...» — думала Дарина, пригадуючи недавні жахливі сцени.

— Не перешкоджай їй, Марійко,— сказав з насмішкою Роман Турпак.— Ти ж видиш, що вона своїми книжками хоче світ перевернути. Правда, хочеш, Дарино?

— Ну, чого ти вчепився?..— незлобливо пробурчала Марійка.— Хай людина вчиться. Сам не хочеш — дай іншим.

— Від науки пустощі всі на світі. Ото хоч би раз руки в мазуті вимазали! Отоді б я видів, які вони вчені! А язиком і дурний молоти буде — тільки нагодуй його!

Роман закінчив свою справу, що викликала таке захоплення Марійки, і тепер милувався вікном, фіранкою і собою. Намилувавшись, відвернувся від вікна.

— Все готово. Давай, Марійко, їсти і буду збиратися на свою науку... Не хочеш зі мною, Дарино?

— Ну, Ромку...

Він задоволено посміхнувся. Але більше не доскіпувався до Дарини. Висьорбавши суп, гримнув дверима. Марійка взялася складати у вузол білизну. То вже була чиста білизна, акуратно випрана й випрасувана, бо адвокат Басалик прощупував придирливо кожний рубчик, зауважуючи при цьому, аби Марійка пам'ятала — він на державній службі, отже, він завше повинен бути охайним і завше в білій сорочці.

— Перепрошую... Ви, Даринко, підете нині до пана Басалика? — обережно спитала Марійка.

— Хоч і не хочеться, та піду. Мушу.

— Це ще й добре, — м'яко зронила Марійка, — що пан Басалик дає заробити на хліб і вам, і мені.

«О, він дуже милостивий. Якби світ складався з таких милостивих, живої душі не залишилося б...»

— То ходімо, — Марійка зав'язала в тугий вузол білизну адвоката Басалика. — Чи ви таки не підете?

— Ходімо-ходімо, — поспішно сказала Дарина. — Сьогодні обов'язково треба йти. Минулий урок був дуже продуктивний, — і вона подумала: «Невже й сьогодні не повернеться Мирослав?»

Надворі цупко тримала свій портфель: ще вирве з рук навіжений вітер, а там же лист. Його лист...

Шахи цього разу не були порозкидані, Олег і Орест

чечно слухали свою репетиторку, старанно виконували всі завдання. Дарина заспокоїлась біля дітей. Та сумний настрій все одно не покидав її, а в серце поселилась тривога за Мирослава. Ділову й приязну атмосферу урока порушив адвокат Басалик. Під кінець заняття він по-явився несподівано й рішуче, як і минулого разу.

— Як мої козаки, панно Дарино? — голосно запитав він.

Дарина осудливо дивилась на нього: «Хоч би з власними дітьми рахувався», — подумала вона, а вголос сканала, дивлячись на хлопчиків і намагаючись згладити неактовність їх батька:

— Вони старанно все вчать і добре засвоюють, хоч уже до університету записуйте! А у вас добрий настрій, мабуть, добре йдуть справи, — Дарина хотіла відвести його увагу від дітей.

— У мене успіх за успіхом! — відповів адвокат, ніби тільки й чекав цього питання.

— Пана Басалика, а ви захищали б Каганця?

— До мене ніхто не звертався.

— А все-таки!

— Я ж кажу, до мене ніхто не звертався. Тим паче, мене цікава справа, вельми цікава. Послухайте ли однакові — Іван Бобрак. Вони не родичі, просто такий дивовижний збіг.

— Чого ж вони судяться?

— Обидва працюють в народній школі. Один москвофіл, другий австрофіл: те, що каже білявий Бобрак, заперече чорнявий. Ну й зрозуміло — навпаки. Отож обидва Бобраки так посварилися, що дійшло до суду.

— Безпрецедентний випадок у судовій практиці.

— Котрого ж ви будете захищати?

— До мене приходив і чорнявий, і білявий. Поки що я не вибрав. Поки що думаю.

— Це справді буде винятковий процес!

— Отож я й кажу! Небувалий в моїй практиці. Але

— Не сумніваюся. Ви адвокат з досвідом.

— О, так! Досвід — книга мудрості.

— А все-таки Каганця...

— Адвокат Басалик не дав Дарині договорити:

— А щодо Каганця, то я б міг і його захищати, якби він був живий і поскаржився на жандармів.

— Невже мертвих не треба захищати? Мені здається,

ще це саме той випадок, коли слід захищати мертвого заради інших — таких, як він.

— Ви стали філософом! — здивовано підняв брови адвокат Басалик, а в його шоколадних очах спалахнула неприємний подив.

Хлопці закінчили переписувати вправу, Дарині треба було підійти до них і розмова припинилась сама собою. Дарина з радістю перейшла до заняття з дітьми. Вона з особливою серйозністю і старанням пояснювала їм новий матеріал, давала завдання для самостійної роботи на наступне заняття, і адвокат Басалик, трохи послухавши її, вийшов.

На вулиці Дарина полегшено зітхнула. Так хотілося поблукати по місту, але часу не лишалося, треба було поспішати в гімназію. Там її вже чекала збуджена й весела Оля. Вона підбігла до Дарини й одразу засокотала.

— Знаєш, з ким я була вчора на концерті Менцінського? Ану вгадай! Ну вгадай, Даринко!

— З Парашуком?

— Парашук холодний, як глина, і шорсткий, як килим, — Оля зневажливо скривила губи. — Він, крім роботи, нічого не визнає. Я була... з Зенем. Він дуже милий, а який ерудований і музику як розуміє!.. Дивуюся, що ти його уникала. Чого мовчиш? Ти гніваєшся? А ти сама не захотіла. Зенью до тебе горнувся, а ти не хотіла...

— Дивись, — сказала тихо Дарина. — Крапля води бризнула на шибу і котиться, мов сльоза по щоці. Сухо, коли потіють вікна... Правда?

— Дурне тобі лізе в голову, — сказала Оля і ображено одвернулася.

Дарина знизала плечима. Навіщо їй Зенью Муринко, коли вона весь час думає про Мирося?

А крапля, залишивши на шибі хвилясту стежку, скотилася на голе підвіконня й посилила в Даринчиному серці тривожну журу. Дарина подумала про Мирося, про Адама, про те, що на хлопців чигає небезпека. З Олею хоч і не сварилася, та попрощалася стримано холодно.

Надворі було віхольно. Снігові хвилі дибалися, моталися. Дарина вскочила в трамвай і поїхала на вокзал. Невже й сьогодні не повернеться Мирослав?

Повернувся!!! О господи, і Коцко з ним? І Дмитро Бітовський?! Що ж їй робити? Дмитро такий гострий язик... Вона з ним давніше познайомилася. А Мирослав

уже закривив її, уже збуджено й радісно загорілися його очі, вже він прощує до неї. Вже схвильовано запитав:

— Куди це ви?

— Нікуди... — густо почервоніла, — вас зустрічаю...

— А як же ви знали?

— Я до всіх поїздів виходила... — вирвалося мимоволі.

— Хоч одна людина згадала, що ми існуємо на світі, — багатозначно всміхнувся Бітовський. — Чого ж ти, Миросю, не признався, що нас можуть зустрічати?

— Тепер вони обоє червоніли — Мирослав і Дарина.

— То що ж, моє шанування, землячко, — Дмитро по-ручкався з Дариною. — А ти вирасла...

Вона знизала плеченятами. «Або я знаю... Може, й вирасла...» І крадькома зиркнула на Мирослава.

— Ну, гаразд, товариство, — сказав Коцко. — Ми з Дмитром вас покидаємо, а через дві години зустрічаємося в університеті.

У трамваї Мирослав і Дарина сіли одне проти одного. Гамуючи хвилювання, Дарина підвелі голову.

— Скоро вже весна...

— І зацвітуть тюльпани... — замріяно взялося лице Мирослава. — Колись у Голландії кожен, хто хотів бути художником, вчився малювати насамперед тюльпани...

Коцко любить повторювати: хто зневажає квіти, той обриває бога. А взагалі Адам талановитий. Завітаємо при нагоді в гості, побачите його полотна. І на сцені він — талант!

Вони, не домовляючись, піднялися з місць і зійшли з трамвая на вулиці Сикстуській, так само, не змовляючись, направились до університету. Дарину проймали пережиті тривоги, їй хотілося знати, що було там, у селі, з ним, Мирославом, та якась підсвідома сором'язливість не дозволяла їй про це говорити, і, аби не мовчати, вона запитала:

— А правда, що Бітовський пише вірші?

— Пише, тільки читати не хоче, хіба Адамові по-казує, бо дуже йому вірить і любить його. Та насамперед Дмитро — людина, яка рветься туди, де полум'я. — Мирослав помовчав.

— Ой, Миросю, — майже зойкнула Дарина, мов торкнулася наболілого, — мені весь час здавалося, що ви всі ці дні ходили біля полум'я, а чи не в самому полум'ї?

Мирослав стиснув її руку і проникливо подивився в очі. В тих щирих очах, які не вміють нічого приховувати,

він читав тривогу за себе, за своїх товаришів, і тепер хвиля вдячності, радості, любові заповнювала його груди, змиваючи непевність і сумніви.

— Те, що ми тепер бачили з хлопцями у Коропі кличе до помсти. Таке не можна прощати. Не можна прощати наруги над собою, над своїм народом, над своєю Батьківщиною.

Щось здушило Дарині груди. Одвертала-опускала сірі очі, шукала опори і ніби знайшла її — Мирославова плечі, широкі, кріпкі.

Вона наважилася глянути в його миловидне обличчя з добрими ясно-карими очима під густими впертими бровами, з темним буйним волоссям над світлим чолом, міцними вустами під щетинистими злегка вусами.

— Ну що ж, підемо до університету? Чого ви так дивитесь? Ми з товаришами умовились, що сьогодні вивідемо студентство під вікна намісництва — на Губернаторські вали. Будемо ганьбити убивців Каганця. Чи ви не бажаєте бути з нами?

— Б-бажаю...

— Тоді ходім...

Біля входу в університет Січинський ледь не наскочив на поліцая, вибачився, а перегода сказав, усміхаючись:

— Старий знайомий...

— Знайомий?

— Навіть дуже... Комісар поліції Бігуніч. Торік, коли ми бунтували в університеті, я мав честь бути арештованим саме ось цим комісаром Бігунічем. Бачите, як перехрестя?

І комісар Бігуніч впізнав Січинського, — на тих, коли він арештовував, у нього добра пам'ять. Він і раз готовий був кинути Січинського за ґрати. Через такі ких усі непорядки в державі! Бо начитаються книжочок дуріють — завжди всім незадоволені, завжди їм чогось хочеться... Поспалювати б усі книжки — і був би спокій.

Він ще раз оглянувся за Січинським. «Хай тільки підніме голову...» Але Січинський спокійно йшов з дочкою, а комісар Бігуніч згадав, що йому треба ще раз глянути на головний двірець, — був же дехто на похоронах Каганця, ану забунтують, їм тільки дай нагоду, тільки попусти.

У вокзальне приміщення комісар Бігуніч входив чинно, як і належить охоронцеві порядку. Люди сиділи на лавках, на підлозі: багатші — на лавках, бідніші —

підлозі. Комісар Бігуніч мало не топтав тих, що сиділи на підлозі, мовби нічого не запримічав.

Він пронишпорив привокзальну площу і перон — все гаразд; йому й надалі всі давали дорогу. І хоч комісар Бігуніч не намісник Галичини, та бач — бояться не менше, ніж самого намісника. Ото тільки щоб позбутися бунтівників.

Вертаючись з вокзалу, заглядав у вікна. Він любив заглядати у вікна, особливо ввечері, коли світилося. Він вгадував, чим зайняті мешканці, по тінях на фіранках визначав, сидять чи стоять, прислухався до розмов. Він був переконаний, що знає, хто чим дихає, як і був переконаний, що половину людства треба загнати у в'язницю, тоді решта буде дуже пристойно себе поводити. Він усе знав і все бачив... А зараз, приміром, бачить адвоката Басалика, котрий ніби байдуже бесідує з шупленькою жіночкою. Хто вона? Будь ласка... Нуся, стародава. Зовнішні ознаки? Будь ласка... Лице жовте, очі косуваті; коли посміхається, брови розходяться над переніссям, а на щоках виліплюються пампушки. Чим займається? Будь ласка...

Минаючи адвоката Басалика, вітається стримано, як і належить комісарові поліції, — вітається і знає, що за раз адвокат Басалик побіжить за ним. О, вже біжить, біжить адвокат Басалик.

— Мое шанування, пане Бігуніч...

— Ви все фліртуєте...

— Що ви, пане Бігуніч, — одмахується маленькою ручкою адвокат Басалик. — За кого ви мене вважаєте? Я порядний сім'янин. Та й де в мої роки... — і улесливо: — Може, пан комісар згодяться піти зі мною на каву?

Кава Бігунічу не смакує. Його Юля щось смачніше нині приготувала, ніж звичайна чорна кава.

— То, може, келих винця?

— Хіба один...

Шинкар кинувся до них так, мовби його щонайменше пограбували. Це подобається комісару Бігунічу, бо одразу видно, що шинкар одчув, хто його гість.

— Тепер перед виборами прибавилося роботи, — маленькою рукою адвокат Басалик підсунув до Бігуніча кришталекий келих, а той мовби не запримітив.

— У нас завжди є робота.

— Як і в нас...

— Ми завжди будемо потрібні державі.

— Ваше здоров'я!..

Бігуніч вилив у рот вино, вергнувши оком на шинкаря. Той перелякано прискочив.

— Що, пане комісар, не смачне?

— Ну-у... — мугикнув комісар Бігуніч невизначено. — Вино як вино... Адже так, пане Басалик?

— Може, іще пляшечку?

— Я на службі.

Вони покинули шинок. Бігуніч зупинив фіакра, назвав вулицю. І вже у фіакрі згадав, що забув подякувати адвокату Басалику. Треба було... Але нема ніякої трагедії. Не подякував — то не подякував... Невелике цабе — другосортний адвокат, що вдає порядного сім'янина, а нишком забігає до Нусі.

Іхати треба було на околицю Львова, і це комісара Бігуніча завше мучило; йому не раз марився власний палац у центрі Львова. Йому часто снівся палац Потоцького, що у сні належав йому, комісарові поліції Бігунічу. Той палац переслідував його, як мара, як невиліковна хвороба. І комісар заспокоював себе: палацу, може, не збудує, а на якусь центральну вулицю перебереться.

Проте він гордився, що має власну хату, — в нього ніколи не було свого дому. Предок його — шляхтич-офіцер, який завойовував Галичину, огнем і мечем наводив тут порядок, за що, зрозуміло, був нагороджений — дістав шмат поля і садибу неподалік Бродів. Офіцером став батько, який теж наводив і підтримував порядок у Галичині, але в нього було більше гонору, ніж бажання вести господарство. Пропив свої статки, кинув дружину з дітями і подався на нові землі, аби там наводити й підтримувати порядок; це легше й простіше, ніяких клопотів. Відтоді мати стала служницею, а майбутній комісар поліції — безбатченком. Однак він ніколи не забував, яка кров тече в його жилах, і це ставило його вище од ровесників-туземців.

Він ріс мовчазним і понурим, бо, хоч піднімався над туземцями, проте треба було зносити наругу панських дітей. Аж одного разу... Було це восени. Він сидів у філярковому саду й вчився писати. Прибігла панська мачуха: байстрюк, байстрюк! І торгають за благу одягу, і злюстяться за руде волосся. Не витерпів — заплакав зі злості й розтовк найменшому носу. Йому б тоді добряче перепало, коли б не старий конюх та його дружина — стара бабця, що сховали його у своїй хаті, на печі. Прот сидів у них кілька днів, поки його шукали. Правда, це

дорого коштувало матері: довелося шукати іншого місця. Вони перекочували ближче до Львова. Якось принишк у куцах і чув, як молодий фірман нашіптував управителеві маетку, що їздові крадуть овес, а той йому за це — золотого. Легко й просто, — і свіжі гроші в кишені.. Чому б не спробувати? Через тиждень Бігуніч був у маетку очима управителя. Але й на цей раз не обійшлося без маленької трагедії: хтось винюхав, що він доносить, і поскаржився матері, — мати одлупцювала сина мокрим рушником, а син сказав управителеві: моя мати тягне з кухні м'ясо й продає...

Вони навіки посварилися — мати й син. Правда, Бігуніч не ремствував. У нього були гроші! Він знав тепер, як їх заробляти. Він плюнув матері в лице й подався до Львова. Не без допомоги поліції вступив до гімназії, і поліція там мала свої очі...

Він не закінчив гімназії, він переконався — владу і гроші можна здобути й без освіти. Якраз в той день, коли обурені гімназисти приготувалися нам'яти йому боки за черговий донос, він одягнув форму поліцая. Відтак знайшов дівчину з хатою... Хата ця не одразу належала йому: жила теща, до того ж нерідко бурчала. Однак Бігуніч не конче бідкався — навпаки тишився, коли теща бурчала, — вона собі бурчала, а він тишився. Бурчала, аж поки Бігуніч не одвіз її силоміць на Кульпарків у лікарню для психічно хворих. На суді лиш плечима знизував: при чім я? Хіба вона повісилася не в божевільні?

Після двогодинної промови адвоката Басалика судді сказали: звичайно, пан Бігуніч не винен...

«А все-таки добре було б мешкати в центрі міста, — подумав комісар Бігуніч, впираючись очима в сутулу спину візника. — Десь поруч з Потоцьким...»

Його хата ніби застрягла між горбами, стеріг її кременний дуб, що вибрався на найвищий горб і байдуже поглядав, як у пониззі сніги змочуть ноги побратимам.

— Тут зупинити.

Бігуніч неквапно зсунувся з брички, неквапно встроїв у кишеню руку і вийняв старий гаманець.

— Не треба, — сказав власник фіакра.

«Ідіот! — обурився Бігуніч. — Невже він справді хотів здерти з мене гроші?»

Насупившись, чинно випроставши голову, комісар Бігуніч подзвонив. Одчинила низенька боязлива молодичка.

ка. Бігуніч не брав служниці: Юля сама вправиться. Нема чбо її ніжити!..

Він монументально сів за стіл, поправив шаблю і, поклавши перед собою руки, сказав:

— Я прийшов обідати.

Юля відразу заметушилася, забігала, та Бігунічу здалося, що вона стоїть на місці. Аж кулак засвербів — може б, підігнати її? Від однієї думки, що він це негайно може зробити, йому стає приємно, і він з задоволенням згадує, як терпляче виносить Юля його знущання. Він напевно закатувати її міг, а вона б терпіла.

«Може б, підігнати її, — обдумував розважливо, а може, не треба?»

Може, через його важку руку Юля тричі родила мертвих дітей? А тобі вже час бути батьком — не молоденький же, чотири десятки за плечима. А може, не варт було брати галичанку, може, треба було шукати дружину серед жінок свого племені?

Він підвів очі, Юля здригнулася й поспішно погнала на стіл борщ і смажену курку.

— Сідай зі мною обідати.

— Я потім...

— Сідай.

Слухняно опустилася на краєчок стільця, прикривши повіками лагідну синь. А Бігуніч із задоволенням подумав, що зумів-таки перекувати цю полохливу галичанку на свій лад. Тепер вона і мови з ним однакової, і віри.

— Може, вип'єш для апетиту? — пошепки запитала, згортаючись у грудочку, мов їжак.

— Хіба одну чарку, бо я на службі.

Куряча ніжка повзала по його губах, по щоках, по рудій бороді... Один раз навіть зачепила вухо. А перед вікнами, каркаючи навперебій, повисла хмара гайвороння, відтак обліпила дуба. Бігуніч аж затрусився зі злості: хоч зрубуй дерево, бо нема спокою ні вдень ні вночі. От кляте сотворіння!..

— Я ситий.

Долонею витер рота, а серветкою долоню, — гайвороння не переставало каркати. Бігуніч вискочив з хати, пальнув по дубі з револьвера: чорна хмара знялася в небо, а Бігуніч поніс своє черево до трамвайної зупинки. Уже у трамваї він знов подумав про свою дружину і своїх мертвих дітей. Мабуть, треба лікувати жінку, бо можна залишитися без потомства, — на старші літа не буде кому води подати. До кого ж її одвести. Хіба до

Зеня Мурина? Кажуть, добрий лікар. І молодий — отже, менша плата. Плата платою, а Зеньо Мурин парубок. Спробуй залишити з ним віч-на-віч тридцятирічну молодицю... Ні, краще знайти якогось діда.

Біля ресторану «Жорж» його увагу привернув молодий чоловік — кремезний, високочелій, з рудо-золотистою борідкою.

— Якщо не помиляюсь, пан Парашук?

— Ви не помилилися. Чим можу служити?

— Приїхали погостювати?

— Ви не помилилися.

— Радий бачити творця пам'ятника Міцкевичу в мурах нашого славного Львова.

— Дякую.

— І гарантую панові скульптору повну безпеку: ми цінімо таких людей, як ви.

— Це приємно чути.

— Я чоловік слова.

— Це теж приємно.

— Мое поважання...

— Будьте здорові.

«Гордий, — злбно подумав комісар Бігуніч. — Що ж, Франко також був замолоду гоноровим, але як з Берези до Коломиї жандарми пригнали його в літню спеку пішки, то на обох ногах повідпадали нігті... Жаль, що тільки нігті. Хай би руки-ноги були повідпадали!..»

Ех, дай намісник команду — за одну ніч усіх пересадив би: і скульпторів, і письменників, і художників, і артистів... І передусім, може, отого зарозумілого друкаря Бітовського.

На службі йому сказали: бунтують студенти, з прапором горланять на Губернаторських валах.

«Так ось чого Парашук в напрямку намісництва по-дався, — досі сидів тихо, ліпив русалку... Ну, що ж...»

Він розстебнув кобур у переклав револьвера у глибоку кишеню свого мундира. Що, повторюється Король?

ГЛАВА ВОСЬМА

Хуга дерлася до кімнати, хуга дряпала кігтями шиби, надокучливо скиглила, мов собака.

А скульптор Парашук згадував синьонебу осінь на Тернопільщині, згорблену матір і згорблену отчу хату під обчухраною вітрами стріхою. І мучену мрію своєю.

Мабуть, кожна людина починається з мрії. Спершу вона мріє сягнути стола, відтак зазирнути у вікно. Так багато з вікна видно... А вже потім бігти за поріг, за ворота, на вулицю, і пізнавати світ, і леліяти в душі нову мрію.

Його велика мрія народилася, може, тоді, коли він блукав березовим гаєм, котрий у вчистому мовчанні молився на сине осіннє небо. Але перед тим хтось побував тут з сокирою, — цюкав зухвало й нагло по ніжнорани, і були вони мов запечена кров, а на здерту кору ронили берізки з журбою своє золоте намисто.

Чудувався Михайло: навіщо ж ранили дерево? Тоді, в зеленому дитинстві, він ще не спроможний був збагнути сповна, що життя має два полюси, що поруч існують добро і зло, правда і кривда. Йому тільки хотілося все знати, якнайбільше знати. І він рушив у світ по науку. Найпершим його вчителем був професор Станіслав Вуйцік, який взяв Михайла собі в помічники, коли працював над оздобленням нової ратуші в Сончі.

Тоді міський староста замовив Вуйцікові своє погруддя і частенько приходив позувати. Скульптор терпеливо ліпив, а в сусідній кімнаті длубався у глині його помічник — хлопчак з-під Тернополя. Коли невдовзі завітала комісія, то натрапила саме на те, щовиліпив Парашук.

Поки всі задоволено прицмокували, надійшов Вуйцік. Він спантеличено приймав дифірамби на свою адресу, аж зрештою з'ясувалося, що погруддя належить не вчителю, а учневі... Вуйцік не був Сальєрі — рекомендував до Краківської художньої академії. Там Михайло не тільки вчився, практикувався, але й реставрував капелу Сигізмунда у Вавельському замку. Далі був Відем, і нарешті Львів, і була спільна праця з викладачем композиції львівської політехніки Антоном Попелем над пам'ятником Адаму Міцкевичу. Вже опісля — за прошення до Варшави керувати скульптурним ательє.

А потім був замах Добродзіцької на губернатора Варшави Скалона.

Тепер вона, Ванда, стала перед судом. Ванда... Яким же буде вирок? Смертна кара? Чи довічна тюрма? А може, її виправдають? Адже знищити ката свого народу — це злочин?

А хуга все дерлася до кімнати, скиглила без увагу й настирливо дряпала кігтями шиби.

Парашук згадав 18 серпня 1906 року. Він стояв тоді на Єрусалимській алеї якраз разом з тими, хто метав бомби у коляску губернатора. Після вибуху на дахах двох сусідніх будинків лежали голови коней... Але не в тій колясці їхав царський губернатор... Відразу ж були постріли, кров, трупи, барикади коло церкви святого хреста на майдані Сигізмундівської колони. Та все ж спершу були барикади, і їх штурмували війська — невпинно, люто, аж поки не зломали людської мужності. Ось тоді, рятуючись від погоні, Михайло рвонувся на високий залізний паркан. Як нині пам'ятає: нога стала неслухняною — під коліно вп'ялося металеве вістря, і він повис ніби на гаку. Добрі люди зняли, переховали, вилікували... І — прощай Варшаво! І — чолом тобі, Парижі!

«Я пишаюся тобою, Вандо! Невимовно пишаюся, бо той, хто вбиває ворога народу, — герой!»

«А все-таки цікавий світ!.. — подумав Парашук. — Адамові Коцкові багато треба, а Олі Довгоус нічого не треба, їй досить позувати скульптору, упиватися знайомством із скульптором. Бігуничу — вовком дивитися на людей. А тобі що треба?»

О, він добре знав, що йому треба! Кожен справжній скульптор, як і кожен справжній митець, знає, що йому треба. Бо, може, колись подобріють люди, може, перестануть гризти одні одних, може, витвір твого серця і розуму бодай одиницям нагадає, що, крім крові, є червоні троянди, що від кожного нового життя чекають благородства, а не підлості.

«І все ж таки дика сила панує над світом! Каганця вбили свідомо, навмисне, по-звірячому. Вони, цісарські посіпаки, знають, що це несправедливо, — знають і в той же час розганяють робітників з Губернаторських валів — з-під вікон намісництва».

Він був на Губернаторських валах, він був серед тих, хто підніс голос: «Ганьба катам! Ганьба убивцям Каганця!» Він думав: ти створив пам'ятник Міцкевичу — пам'ятник тому чоловікові, який казав: хто залишається у Вітчизні й терпить рабство, щоби зберегти життя, втрапить життя і Вітчизну. Він витворив пам'ятник чоловікові тої нації, до якої належить Потоцький — той Потоцький, який скерував у груди Каганця жандармські багнети... Отже, якщо поміркувати, то Міцкевич, що бажав волі польському народові, — патріот, а Каганець, що бажав волі українському народові, — злочинець... Якою логікою керується шляхта, виносячи такі присуди? Як ро-

зуміти людей, які бажають собі волі і в той же час здатні закабалити сусіда? Невже власне «я» панує над усім — розумом, гуманізмом, честю, правдою? Чи, може, в того, хто панує, виробляється панівний характер? Може, в своєму дикому бажанні панувати він настільки заціпенілий, що вважає себе еталоном для всіх? Тільки він розумний, тільки він цивілізований, тільки він має право на пріоритет. І оточує себе теоретиками, аби вичували його так звану високу місію, щоб возвеличували його?

Не міг Парашук працювати, — все падало з рук.

«Нашої поваги заслуговують ті, хто панує над умами силою правди, а не ті, котрі насиллям роблять рабів...» — згадавав він афоризм, а поруч, за обмерзлим вікном, все вила хуга. «Якщо не бунтують люди — бунтує природа». Парашук ходив нервово по кімнаті і душу його терзав неспокій.

Що сталося, Михайле? Чи, може, попри все, тебе спантеличили ще й ті, котрі знецінюють мистецтво? Але ж іще у п'ятнадцятому сторіччі флорентійці говорили Мікеланджело: «Тепер не час для художників». — «Неправда, — перечив той, — людське тіло — безконечно прекрасне, людське тіло — найнатхненніше творіння бога або природи, і я доведу це своїм живописом і скульптурою». — «Мікеланджело, для художника наш час — дурного час: адже духовне в людині — тільки місток від одного життя до іншого; хіба це не погано?» — «І знов не правда! Я бачив, як полум'я обіймало людські душі. Я бачив, як пробуджувалося людське натхнення. І я оповім про це у фарбах і мармурі, щоб ніхто в цьому не сумнівався». — «Мікеланджело, але людський розум вичерпав свої можливості: все, що можна було знати, люди знають, все, що можна було досягнути, досягнуто, все, що мислив, що винайти, винайдено». — «А це зовсім неправда! Людський розум народжується кожного ранку заново, разом зі сходом сонця. Людський розум ніщо не зупинить, він як бачиш, Михайле, життя розсудило їх. І хоч не бачишся об заклад, та виграв Мікеланджело».

Парашук задмував лампу й ліг, а хуга не переставала дряпатися до кімнати. Треба не зважати на неї і задрямувати. Він повинен відпочити, аби зранку його мозок народився заново. Зранку його очі зупиняються на мініатюрній копії «Мойсея» Мікеланджело, і на душу сажею осідає досада. Стільки прожито й нічого не зроблено.

А Мікеланджело зробив. Його «Мойсей» безсмертний, як і Франків. «Якби я був художником, намалював би Франка в той момент, коли він творив свою поему «Мойсей».

Створи скульптуру! Хто боронить? Він похапцем одягається. Він зараз повинен побачити Франка, хоча б тільки побачити... Двері Франкового дому були зачинені...

Франко, Іван Якович... Поема «Мойсей». Він давно хотів побувати в Італії: чим більше бачиш — ширшими стають очі; він давно мріяв оспівати Мойсея. Але не біблійного. Не того Мойсея, який ніби-то мав привести єврейський народ на землю обітовану. І не того, котрий вмер у неласці свого бога, що докоряв пророкові, ніби відповідно не вшанував його перед синами Ізраїлю, й не того, якого умертвив, цілуючи, боги, а ангели похоронили в невідомім місці, зберігаючи тіло так, як пророка Іллі. Це буде інший Мойсей — той, з яким зустрівся в картинній галереї на полотні Ланцані, де, тоді ще маленький, Мойсей топче корону фараонів. Це буде керманич народу, якого відкинув той же народ зневіреним його сорокалітнім проводом на землю обітовану. То буде смерть пророка, невизнаного, на жаль.

Отже, до Італії. Франко не ремствував, що їде у вагоні третього класу, що зупинився у скромному готелі, — шедеври золотими перами не пишуться, революції на циркових конях не робляться, волю на атласній подушечці не гартують у Рим... Церква Сан П'єтро in Вінколі... Надгробна статуя для гробниці папи Юлія Другого — Мойсей...

Ось яким тут зображено Мойсея! Сильна постать — руки важкі, жилові, як у твого, Іване, батька. Жили мов дороги долі. Кучерява борода до пояса. Вуста міцні, вперті. Він сидить, наче жрець, і дивиться кудись далеко-далеко. Може, він заклопотався над тим, чи зрозуміють його нащадки? Адже під правицею тримає дві скрижалі заповіту. Чи зрозуміють? Він одставив ліву ногу трохи назад, ніби приготувався стрімко схопитися за волю! А скільки в очах мудрості й рішучості! Яка велика в них воля!

О ні, це не той Мойсей з біблії, котрий побачив, як народ його, якому ніс він закони праведного життя, поклонився золотому ідолові і проміняв правду на гроші.

В жили «Мойсея» Мікеланджело влив свою кров, вона відчутна під мармуром. Він створив героя, який прагне об'єднати Італію, зробити її квітучою й незалежною.

Таким повинен бути, Іване, і твій Мойсей.

Він мандрував по Італії — і бачив свого Мойсея, він повертався до Львова — і бачив свого Мойсея. І народ свій бачив, але найвиразніше бачив кайдани на його руках. А ще він бачив самого себе з молодих літ.

Син селянина, вигодуваний мужицьким хлібом, він почував обов'язок віддати працю свого життя народові, і він сказав: «Нам усім, яко нації, ніщо не прийде задармо, нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання».

А ті, хто наполюшився першими спалахами соціалізму в Галичині, сказали: «Іван Франко... винний у тому, що є членом таємного крайового товариства з соціалістичними цілями... і... згідно з параграфом двісті вісімдесят вісім карного закону...» А доморощені противники соціалізму сказали: «Звідки такий герой узявся?» Так, мало серед них знайшов він справжніх характерів, зате так багато дрібязковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи.

Однак доля хотіла, аби він і його товариші були першими, хто жбурне камінь в галицьке багно, хто скаже каменярам:

Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод,
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбить.

«І ми стали соціалістами. Нас манила спільність людей, громад, країв, бо соціалізм перший дав нам міцні основи для нашого народолюбства... Мені доля нашого народу представляється так: бідна дитина заблудилася ввечері у полі і плаче і не знає, куди йти і що діяти. І ми кажемо вам: «Не плачте, ходіть за нами, ми вам покажемо дорогу! Борімся і будемо видіти, хто переможе!» —

Народе мій, замучений, розбитий...
Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм!..

Мойсея, Мойсея дати людям! Проводиря. Колись же мусить настати прозоріння! Колись і звірі, кажуть, говорили.

До вікна крався вечір, і Франко запримітив райдужну корону докруз місяця. Бути вітрам? Що ж, хай вітрами Вітри не завше приносять шкоду, як і не завше приносять грозу.

Але ось підняв голос Мойсей
у розпалі гнівному,
Покотились слова по степу,
Наче розкоти грому.
«Горе вам, нетямущі раби
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неспаче сліпих,
Ошуканці і дурні!»

Настінний годинник мелодійно відбив шосту. Франко чомусь здригнувся й відклав перо. В кутку сірили рибальські сіті, а на столі біліли списані аркуші, і було до болю тихо за вікнами кабінету.

Босий, в пристаркуватих штанях, у розхристаній вишаванці він неквапно підвівся й неквапно розчинив вікно; вітер шарпнув раму, дзенькнув пруттям об шибу.

Блискавка проколола небо...
«Наша Україна переживає весняну добу, коли тріскає крига абсолютізму і деспотизму.

Подих революції в Росії докотився й сюди, в Галичину: в селах — віча, в містах — віча, народ сам хоче вирішувати свою долю. І правильно! Так повинно бути.

Горе вам, бунтівничі уми!
Від Єгипту почавши,
Проти власного свого добра
Ви бунтуєтесь завше.

І блискавка вдруге проколола шпагою небо, а Франко зачинив вікно і сів до столу. Ні хвилинки марно! Людям потрібен проводир. Потрібен Мойсей, такий Мойсей, про якого ти, Іване, мріяв понад двадцять літ.

А блискавка все полосувала небо, і ритмічно віддзвонила годинник. Писалась поема «Мойсей».

Двері Франкового дому були зачинені, і Парашук попрямував до «Монополя». Може, застане когось із знайомих, може, там розвіє сумніви й журу. У кав'ярні було майже порожньо, глухо й непривітно, і жодного знайомого.

— Прошу до нас! — звідкись, з порожнечі, до нього підбігла Оля. Парашук скорився, хоч і не розумів, чого вона його запрошує. Адже він казав їй: ніяких позувань! Він не може тримати в руках глини, коли летиться кров над скарбом.

— До нас... до нас...

Вона майже силоміць вела Парашука до столика, яким сидів молодий чоловік з пишною шевелюрою низьким чолом. Поруч, за іншим столиком — двоє юнаків. Одного з них Парашукові вже показували під час студентської демонстрації на Губернаторських валах Адама Коцко. І цього, з гострим поглядом голубих очей, також десь бачив. Ага, та це ж Дмитро Бітовський!

«Ось кого виліпити б — Адама. І поставити його бюст при вході до університету.»

— Прошу познайомитися, — просокотала голосом Оля. — Перед вами талановитий лікар, Зеньо Мурин. Ну а пана Парашука знають всі, і його представляти не треба.

— Радий знайомству, — вклонився Зеньо Мурин і гідністю покликав офіціанта: — Прошу коньяку і кави.

Парашук сліпо дивився на своє товариство, а прислухався до того, що говорили Коцко і Бітовський.

— На Січинського страшно глянути... Чорний.

— Та ми всі почорніли!..

— Якби всі! Якби, Дмитре, всі..

А Зеньо Мурин тим часом, зіп'явшись над столиком, наповнював чарки коньяком: Парашукові, дамі, собі.

— За здоров'я творця пам'ятника Міцкевичу! — Оля усміхнулася вустами-нитками, і родимка на щоці підстрибувала.

Парашук лиш зуби стиснув. Мабуть, коли б першим була не дівчина, вголос вилаявся б, бо не любив, коли прилюдно називали його ім'я.

— У Вадовицях почався процес над Вандою Добродзіцькою, — жуючи шоколадку, говорив про останні політичні новини Зеньо Мурин.

— Це та, що стріляла в губернатора Варшави Скаржона? — ніби здивувався Парашук.

— Та, та! — ствердила голосно граціозна блондинка м'яко заглядаючи Парашукові у вічі. — Ви її не знаєте? Добродзіцька стала знаменитою, героїнею Польщі.

— Чув-чув! — відказав скульптор.

— Її виправдали! — кокетуючи невідомо чого, лепетала Оля.

— Справді? — мимоволі вирвалося у Парашука.

— Справді, — солідно підтвердив Зеньо. — Сьогоднішні газети повідомили.

Піт зросив чоло Парашука. «Вандо, дорога... Я ж сподівався. Я ж вірив».

— Дівоче прізвище Ванди — Крагельська, — ласуючи шоколадом, ніби про свою знайому, говорила Оля. — І коли б російська поліція випадково не знайшла забутого її паспорта, Росія не вимагала б від Австрії видачі Добродзіцьку. Ото її досі спокійно жила б собі з чоловіком.

— Я пам'ятаю, як її вітали у Львові, — заспокоїлася трохи граціозна блондинка. — Цілий день лунали маніфестації біля пам'ятника Міцкевичу, на Губернаторських валах.

— Добре, що судили на території Австрії, — дуже вагомо розмірковував Зеньо Мурин. — Бо коли б її судили в Росії... Як ви думаєте, пане Парашук?

— Перепрошую, я зараз повинен бути на аудієнції в одній високої персоні. Перепрошую... — поспішно проговорив і підвівся...

Біля виходу він зіткнувся з комісаром Бігунічем. Приліз винюхувати? А може, чекає, що хтось пригостить? Чи, може, і те і друге?..

— Моє поважання... — почав був Бігуніч.

Парашук не слухав його і прожогом вискочив за двері. В голові билася одна думка: Ванду виправдали. Він пішов стрімко, майже наосліп, йшов переповнений радістю.

Адже Ванда на волі! Він незчужся, як опинився на Губернаторських валах, а потім пішов на Високий замок.

— Даруйте... — підступив до нього, ледь накульгуючи, молодий чоловік років тридцяти. — Я давно хотів з вами познайомитися, та все якось не випадало. Гнат Хоткевич.

— О, дуже приємно! Парашук.

— А це, — показав на хлопця з ясно-карими очима, — мій добрий приятель, Мирослав Січинський.

— Приємно, — сказав Парашук. — Я багато чув про вас, пане Гнате. Відпочиваєте чи шукаєте натхнення?

— Натхнення я шукав на могилі Каганця... — А мене оце осіняє Добродзіцька.

— Її адвокат заявив на суді: той, хто вбиває ворога народу, не може бути злочинцем, — по-школярськи вставив Січинський. — І зал аплодував... Всі аплодували.

Деякий час вони мовчки дивилися на пригасаючий під холодним зимовим сонцем Львів, на червоні дахи, повиті сніговатим випаром дня; на загрузлі в підгір'ї дерева.

— Що ж, може, колись прийде кінець нашим вороженькам, може, настане просвіток, — замислено прорік Парашук.

— Не забувайте, підрастають їхні діти.

— Ви хочете сказати...

— ...що історія не знає такого, аби якась влада уступила свої позиції добровільно, уступила швидше, ніж втратить останню соломинку порятунку,— майже в згаданому проговорив Хоткевич.— Чи, може, на закордонні інакше?

— В чужі краї мене погнала наївна віра у рай. Вона правда, інше змусило емігрувати.

— Це не міняє суті,— так само запально продовжив Хоткевич.— Мали б ви тут нагоду і повну свободу проявити весь свій хист, ви також нікуди не поїхали б. Я думаю, краще бути господарем, ніж гостем. Навіть найдорожчий гість з часом надокучає.

Січинський мовчав. Не встрявав у розмову, був зосереджений на чомусь своєму, та враз підняв очі на Хоткевича, пристрасно, але тихо спитав:

— Скажіть — страшно було на барикадах?

Хоткевич відповів не одразу. Це було навіть трохи дивно, бо Січинський знав його як такого, котрий ніколи не лізе в кишеню за словом.

— Страх закінчується там, де настає край терпіння людському,— проговорив замислено, мовби щось згадував.— Тоді, мабуть, і народжуються герої. Але я не герой. Зате на барикадах бачив справжніх витязів. І вірю, що настане той день, коли над нашою землею навічно замайорить червоне знамено.

— Треба, мабуть, відібрати життя тому, найголовнішому, з чiego веління влада відбирає життя цілому народу,— виразно, але глухувато промовив Січинський.

— Думаєте, Миросю, індивідуальний терор принесе якусь особливу полегкість для народу? Це — наївно.

Заходила ніч, густа зимова ніч. З вітрами, як ножами з завірюхами, що виють, як вовки, з панцерними снігами.

А вранці газети повідомили, що важко хворого Франка повезли до Ліпіка на лікування.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА

«Нічого ми не домоглися! Нічого! — мучився Мирослав, чалапаючи по Губернаторських валах. — Виборці програли? Програли! Передбачалося нам сорок шість мандатів, маємо заледве двадцять. Решту Потоцький своїм оддав. Що з нашої боротьби передвиборної, коли

все пошакровано? Каганця вбили! Вбили! Ми протестували проти цього вбивства? Протестували! І що в того? П'єрріх Бадені все одно став послом сейму. У Перемишлянах здобув собі мандат сам Потоцький. Отже, наші голоси нічого не важать. Хто се там говорить про хліб для голодних і одержу для голих, про свободу і честь, правду і право? Розкошують товстосуми, в чийм руках влада і гроші, тюрми і поліція...»

Сонце розбилося об ліхтарний стовп, і холодна тінь помережала будинок намісництва, біля дверей якого чинно ходив комісар поліції Бігуніч.

«Стереже, собака, — злісно подумав Січинський. — Ну, стережи, стережи... Буде видно, чи встережеш!»

Він дивився на вікна Потоцького — на ті вікна, за якими ховається кат, і пошкодував, що ніколи не бачив його зблизька. У Відні Мирослав устиг розгледіти лише його спину, коли він ішов серед своєї свити, наче фараон.

А сонце розбивалося об стовп, на друзки розсипалися його немічні промені. А той, за вікнами, що має владу, жандармів і тюрми, напевно, спаєрєє собі по кабінеті й видумує нові наруги. Чи й далі береться захищати себє перед цісарем, стверджуючи, що не жандарми кололи Каганця, а він сам себе заколов, що ніхто не шахрував виборів, що все законно, що конституція передбачає всім однакові права.

«Чому він досі ходить? — болісно мучився Січинський. — Чому ходить, а Каганець у землі? Тихо, бо комісар Бігуніч підслухує, комісар Бігуніч чатує, бо теж б'ється. Оце б метнути в намісницьке вікно бомбу, а заодно і в Бігуніча. Тебе чекала б смерть. Що ж, брат теж був віч-на-віч зі смертю. А тебе чекала б шибениця. Ну й що? Смерть є смерть, чи грає роль, яким чином вона приходить.»

Здається, Бігуніч звернув на тебе увагу. Бач, як вибалушив баньки! Старий знайомий... І все ж не викликай передчасно підозри.

Ну гаразд, Потоцький, ми іще зустрінемося... — і перелякано глянув на годинник. — Адам, мабуть, прокидає мене.»

Січинський, поспішаючи, пройшов попри комісара Бігуніча, кинув недбалим поглядом. «Треба було привітатися — старий знайомий...» А знайомство було цікавим! Тоді клекотав університет: тріщали стільці, летіли під ноги портрети, а дідок-ректор сховався між жіноцтво,

аби його не відлупили... То був бунт студентства не лише проти національної нагінки, бунтували проти обжирілого суспільства, проти тупості, консерватизму. Йшли по Академічній, Оссолінських, по Губернаторських валах, мимо сейму і кричали: ганьба! ганьба! ганьба! І співали. На повний голос. Хай чує Львів! Хай чує світ! Студентів підтримало робітництво на чолі з Бітовським. Спершу Дмитро вивів лише друкарів, та відразу до них приєдналися будівельники, пекарі, безробітні...

А потім були арешти. Щось з півтори сотні забрали. О третій годині ночі, знявши допит, усіх, окрім трьох, випустили, — трьох передали до суду.

А через кілька днів знов почалося... Отоді Мирослав і познайомився з комісаром Бігуничем. Була ніч. Темно-синя, холодна, з ясними зірками. І був владний грюкіт у двері:

— Поліція!

Комісар Бігунич, обминувши налякану матір, озвіріло прискочив до ліжка, похмуро тицьнув пальцем:

— Січинський, Мирослав?

— Так...

— Одягайтеся!

Холодна ніч, глуха ніч. Лункі кроки і дзенькіт шпор. І келія з жовтими стінами, і загразоване вікно над головою. І радісний скрик Дмитра Бітовського:

— Миросю!

Він побачив перед собою простягнуті руки побратимів. Він хотів волати: не сам! не сам!

— Коцка взяли?

— Ще ні. Але можуть узяти, — Бітовський ходив по камері, щось обдумуючи, і нарешті запропонував: — Треба оголосити голодовку.

І всі сімдесят дев'ять сказали: голодуємо! То було повне порозуміння, виняткова однотайність. На третій день живіт хапали болючі корчі, корчило й суглоби, чого палало від гарячки. П'ятнадцятьом звеліли: виходьте! Та у відповідь однотайне: «Ні, звільніть усіх...» — «Гаряд, випустимо сорок», — «Ні, тільки всіх!» А дехто лежить. А декого силоміць виносять. А поза мурами тюрми Дмитро Бітовський, якого виштовхали першим, уже організував демонстрацію. І знов: тільки всіх! Забарикадувалися в келіях і не підпускали до себе сторожі: «Звільніть усіх!» І їх звільнили — всіх, до єдиного.

«Ми тоді перемогли, — прямуючи до Коцка, задоволено думав Січинський, — значить, на щось ми здатні».

Він увійшов і оторопів — у кімнаті Коцка поступитися віде. Сам Адам з дівочою сором'язливістю показував Дарині етюди, найближче до нього стояли Бітовський з кількома знайомими Мирославу робітниками.

— Нарешті! — зрадів Дмитро. — Отже, можна починати.

Мирослав, поклонившись товариству, скромно сів у куточку, неначе хотів спокутувати вину за своє запізнення. Всі швидко розсілися. Настала напружена тиша. Підвівся Коцко.

— Ми зібралися, щоб обдумати, що робити далі. Ви жандарми прогнали, українського університету й досі нема, одягнутися, людина не має жодного права; скажеш правду, тобі у відповідь — крамола. Скільки ж будемо терпіти? Чи будемо терпіти?

— Лише просвіта збудить людську темноту, — зауважив хтось із студентства.

— Залежно яка просвіта! — відразу ж підвівся Бітовський. — Ми багато роздумували з Адамом, а він, як ви знаєте, мав щастя битися на справжніх революційних барикадах. Отже, наша з ним думка така — треба створити революційну партію! Таку партію, котра б підняла свій голос за свободу народу, за свободу особи, за право говорити те, що думаєш, а не те, що нав'язують правителі. Та найголовніше — таку партію, котра б дала людям те, що їм належить, — хліб і волю.

— Хіба в нас мало партій?

— Це не ті партії. Це кастові партії. Це ті партії, що годують людей пишними фразами, а себе — шинкою. А нам треба йти до тих, хто творить матеріальні блага, треба вчити їх думати, вчити боротися за свої права під червоним прапором.

— Уже ходили...

— Значить, замало! — вставив Коцко.

— Найкращий спосіб — барикади... — донеслося з куточка.

— А що це дасть? — аж тепер підхопився Січинський. — Хіба два-три роки тому вся Галичина не була обійнята полум'ям рільничих страйків? Наслав Потоцький війська та жандармів — і по страйках!

— Поки що! — підняв угору руки Коцко. — Поки що справді долають, але настане наш день. Мусить настати!

— Підтримую! — сказав Бітовський і на хвилю примовк. — Найпершим світочем для нас має бути

газета «Искра», кілька номерів якої ми в цій хаті прочитали.

— І запросили вас сьогодні, аби ще раз дуже уважно прочитати «Маніфест Комуністичної партії», — докінчив свою думку Бітовський. — Прошу, Адаме, читай! А потім ще будемо думати.

Коцько читав поволі, з певними коментарями, а коли дочитав останні рядки — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — Бітовський оголосив:

— Тож, товариство, є думка заснувати гурток саме такого, марксистського типу. Для того, щоб виробити належну й відповідну програму, яка б відповідала умовам Галичини, пропоную створити підготовчу групу в складі студентів Коцька, Січинського, будівельного робітника Троценка, друкаря Бітовського і слюсаря Бескида, який поки що безробітний.

— А головою цієї підготовчої групи пропоную обрати Дмитра Бітовського, — відразу ж докинув Коцько.

Проголосували одногласно. Схвильований Бітовський дякував товаришам за довір'я, а одночасно застеріг:

— Наша розмова — розмова товаришів, поєднаних спільною боротьбою, цілком таємна. Опісля того, як буде вироблена програма, ми зберемося знову, щоб затвердити її, а одночасно обрати комітет, який би керував усією роботою.

Коли всі розійшлися, коли Січинський, попрощавшись з Коцьком та Бітовським, залишився віч-на-віч з Дариною на вулиці, то не стримався від емоцій:

— Правильно зробили Бітовський з Коцьком. Я їх підтримую, хоч думаю таке: а хіба у Франка слабкіший голос чи менш переконливі слова... — і він задумався над чимсь, про що, видно, не хотів говорити.

— Ходім на Високий замок, — запропонував Мирослав. Дарина охоче погодилась.

Вони проминули Губернаторські вали. Над Високим замком привітно махали крилами лелеки: лелеки в небі — лелеки на землі. Земні стояли на обмотаних онучами ноженятах і, зачудовано рясачи очі, підтримували кашкети, що зсувалися на плечі. Найменшенький серед бусленят заплескав у долоньки:

— Бузьку, бузьку, принеси Маруську!..

Зате найбільший — у великих, на виріст, чоботях задулював йому рота:

— Бузьку, не неси нам Маруську, бо вже маємо!..

Мирослав, іскрячи очима, засміявся, і Дарина засміялася, а бузьки все ще привітно махали широкими крилами, запрошуючи з собою в піднебесні мандри, бо там, у високонебесі, простір, безмежжя, чари свободи.

— Ви любите дітей, Миросю?

— В моєму понятті малюки то і є ангели. Такі вони непорочні... Хочеться кожного з них обійняти і заплакати, — він раптом змовк, ніби засоромився своєї одвертості.

— Може, суть у тому, що ці щедро-наївні чоловічки не відають, які випробування чекають їх у майбутньому.

— Він знову замовк; відтак схвильовано сказав: — Даринко, а коли б мене заарештували... Ну, коли б... Ви зреклися б мене?

— Миросю, що ви говорите?! — злякалася дівчина.

— І чого, зрештою, вас мають арештувати?

— Всяке буває... Зреклися б?

— Чого б мала зрікатися: з вами, з Адамом Коцьком, з Дмитром мені зовсім інший світ відкрився.

— Не перебільшуйте, Даринко.

— Миросю... Ви ж знаєте, що це так.

— Можливо... Але... Тільки добре мене зрозуміли.

— Він пильно, стримуючи хвилювання, заглянув їй у вічі й одразу опустив голову. — Он у Франка... Які сильні, які світлі стосунки були з Ольгою Рошкевич! А що сталося?

— Батьки їх розлучили.

— Батьки... — з присмутком хитнув головою Мирослав.

— Батьки... Чому ви, Дарино, звалюєте на батьків?

— Вона ж бо кохала Франка.

— А чи не здається вам, що винуватець завше шукає собі виправдання? Не здається?

— Себто...

— Так-так, саме так! — від збудження він мимоволі ввів її руку з холодненькими кінчиками пальців. — Слабий духий завжди шукає для виправдання якісь сторонні сили. Ви не згодні?

— Ви хочете сказати, що Ольга Рошкевич не кохала Франка? — наче зі страху стрепенулась Дарина.

— Мирослав зрозумів, що болоче вразив Дарину своїми словами, але зупинитись уже не міг. Мусив висловити свої думки.

— Можливо, і кохала. Одначе у вирішальну хвилину завагалася, а правильніше — злякалася того великого вантажу, який треба буде ділити з великим чоловіком.

— Одначе, кохання, що боїться випробування долі, що

вагається — не кохання. Я не вірю в Ольжину любов до Франка.

Він затримав Дарину на самому вершечку Високого замку і, зорячи туди, де у безмежжі зникли розмашистокрилі, ясні, як сонце, бусли, дзвінко продекламував:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занашений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю...

Він читав натхненно й гарно, і ще ніколи не здавався Дарині таким красивим.

— Що сльози там, де навіть крові мало... — сумно зітхнувши, повторив він закінчення вірша, і Дарині здалося, що він знову думає щось своє, чого не хоче їй говорити. — Годі! Щось ліричне, щось із «Зів'ялого листя». Так, Даринко?

— Кажуть, у нього почався параліч рук, — скрушно й тихо проговорила Дарина.

— Будемо вірити, що в Словенії його підлікують. Він так нам потрібний, він ніколи не вмере!

Перелітаючи з дерева на дерево, молодцювато посвітувала сорока, імітуючи шпака. Мирослав торкнувся Даринчиної руки.

— Спускаймося вниз, треба додому, — сумно зітхаючи, запропонувала Дарина.

— Я перший. Давайте вашу руку, бо тут слизько...

Ще не встиг він це сказати, як Дарина посковзнулася. Він інстинктивно підхопив її і раптом побачив близько її великі сірі очі, переповнені туманцем ляку й ніжністю. А ще відчув гарячий дівочий подих біля вуст...

Вони об'єє заклакли на схилі Високого замку, занімілі, трепетні, як буває завжди, коли серце переповнене коханням. Аж застрекотала сорока, і вони об'єє, не змовляючись, засміялися, повернувши голови до хвостатої цокотухи.

— Ви читали «Злочин і кару» Достоевського?

— Ні...

— А я вже третій раз читаю... — і по паузі: — Там дуже гарно описана дівчина — Соня...

— Я чула про цей роман, але ви мені так багато нарадили книжок, що не знаю, за яку братися. Та я і Достоевського прочитаю.

— Я... не про Соню хотів сказати. Головна діюча особа там студент, що вбив стару жінку.

— Страшно як...

— Вона була зовсім стара, давала гроші на проценти... А він був до краю бідний... Він хотів убити стару скнару, щоб зробити щасливими свою матір, сестру... Він хотів убити кривду для щастя людського... Для щастя, Даринко... — Січинський помовчав. — Тут не йдеться про звичайне злодійське вбивство якоїсь людини... Тут йдеться про усунення з життя того, хто кривдить людей, хто глушить своєю силою свободу задля власного благополуччя.

Він знову замовк. Він не міг висловлювати далі всі власні думки, бо інакше довелося б признатись у своїх намірах.

— Бачите оце? — показав на зелений клубок омели, що присмоктався до тополі.

— Бачу...

— Вона пускає коріння під кору дерев і живиться чужими соками. Ну, чим не граф Потоцький? — він неприродно засміявся.

На зупинці, біля трамваю Мирослав сором'язливо мовив:

— Я взяв квитки на завтра на Менцинського. Підемо, Даринко?

— Охоче!

— До завтра...

Він допоміг їй зайти у вагон, сам ще довго проводжав сумним поглядом червоний вогник. Вдома Олена Січинська ласкаво зауважила синові:

— Миросю, де ж ти так довго, не ївши.

— Я не голодний, мамо...

— Крім того, ти зовсім не зважаєш на небезпечку, — обличчя матері пройнялося болем.

— Я не піду шляхом Мстислава.

— Але є шлях Каганця.

— Мамо, ти ж знаєш, що я інакше не можу.

— Я не смію, Миросю, заперечувати того, що підка-

зане тобі твоїм серцем. Але збagni материнське серце.

— Себто, змиритися, мамо? — Він сів поруч, як маненький. — Мамо, твоїми устами говорить страх за мене. Адже так?

— Олена Січинська погладила чубату синову голову, як любила колись гладити в дитинстві, тішачись, що її Миросю перший учень в гімназії. Або як гладила в ті хвилини, коли він, натужачи слабозоре ліве око, замислювався подовгу над якоюсь книжкою.

— Я вірю, мамо, що тебе болить серце, і розумію

тебе, одначе ніяк не можу змиритися з тим, що людина не має права голосу, що треба перед нами схилити голову.

— За права народні борюся ще твій батько — і як посол сейму, і як священик, і як народний діяч.

— Вірніше, народовець.

— Великої різниці нема.

— Чому ж? Хіба нема різниці між радикалами, скажімо, і народовцями, або як тепер — націонал-демократами?

— У нашому домі Франка ніхто не принижував.

— Проща, мамо, але приниження — річ відносна. Не обов'язково принижувати, просто можна не підтримувати.

— Кожен має право на власну думку.

— О, ти сказала те, що мав би сказати я! — по-дитячому вигукнув Мирослав.

— Але що ти сам можеш зробити?

— Я не сам, мамо, нас багато, мамо. Звичайно, ще недостатньо сил. Але кілька десятків літ тому їх було ще менше. У нас не було тоді Франка, ми нічого не знали про соціалізм. Мамо, хіба ти не знаєш нашої історії?

— І батько твій знав історію.

— То були інші часи, тоді скидали шапку і просили милостиню. А я — не жебрак!

Він довго цієї ночі не міг заснути. Терновий вінок Каганців колол чоло, кривди людські кололи серце. А приснилася золотиста Даринчина корона....

Вранці попросив матір, щоб і сьогодні випрасувала йому вишивану сорочку.

— Мій ти Каменяре... — на її блідо-прозорій правиці зблиснув шлюбний перстень.

— Хочу у всьому бути схожим на Франка, навіть носити, як і він, вишиванку... все життя...

Одягнувся і пішов до бібліотеки Оссолинських, де переписував історичні акти для одного гімназійного вчителя, заробляючи денно кілька крон. А з голови не випадав терновий Каганців вінок; поволі замислено присунув до себе промокашку й неквапно написав вчитані ще в дитинстві Шевченкові слова:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?

Відтак довго сидів німотно. Потім довго-довго ходив по місту, доходив аж на Губернаторські вали — до в'язниці, де працював Потоцький. Він ходив-ходив, а в грудях неспинно вилая думка: цілують руки в того катата... Кожна людина має право на свободу: хай Бітовський з Коцком створюють комуністичний гурток. Мирослав, звичайно, згоден з ними, але... Поки ми будемо конспіруватися в гуртку, цей кат далі нищитиме наших людей.

Вбити Потоцького!

Так, вбити Андрія Потоцького. Графа, намісника Галичини, тайного радника царсько-королівського, колишнього маршалка крайового, президента крайової ради шкільної, крайової ради скарбу, крайової дирекції домен і лісів, голову крайової комісії аграрної...

Але чи добре зробиш, що одбереш чуже життя? Батька в дев'яти дітей. Чи добре? А чи його мучать такі питання? Він не думав про дітей Каганця і про тих інших дітей і дорослих. Крім того, одбираючи чуже життя, я не тремчу за своє. Адже тебе чекає кара смерті. Де йдеться про загальне добро, там треба жертвувати одиницями...

Жереб кинуто... Смерть Потоцькому! І даруй мені, батьку, що не йду твоєю дорогою. Я поважаю тебе, бо ти мусив мене на світ, я ціную розум, навіть горджуся, що був ти кілька років послом галицького сейму, але боляче мені, що ти був одним з творців «нової ери», що шукав спільноти з польською шляхтою і австро-угорськими окупантами, що став проти Франка. Ні, я не піду твоєю дорогою.

Підходила година зустрічі з Дариною, і Мирослав подався на Губернаторські вали. Він навмисне там прикинувся побачення. Він готував себе, він твердо надумав зустріти Потоцькому, вважаючи, що саме Потоцький, як намісник Галичини, мусить відновити за біді народні.

— Перепрошую, Даринко, — вибачився Мирослав, заставши дівчину біля Порохової башти. — Я нечемний... Ну, що ви! Хіба я не розумію, скільки у вас справ.

— Іронізуєте? — Іронізуєте, що ні... — вона заперечливо захитала головою золотистою короною і, червоніючи, тихо мовила: — Недалеко від театру їм стрівся збуджено-веселий, надмірно метушливий адвокат Басалик.

— Мое поважання, панно Дарино,— привітався і з цікавістю позирнув на Січинського.

— Як процес між двома Бобраками?— з викликом спитала Дарино.— Учора, здається, мав бути?

— Сьогодні, сьогодні був!— змахнув жіночою ручкою адвокат Басалик.— Мій виграв! Супротивника оштрафовано... Можете мене похвалити за виграний процес!

Коли адвокат Басалик пішов, Мирослав, морщачись і ледь не сплюнувши, сказав:

— Слизький він якийсь, цей ваш адвокат Басалик.

— Та слизький!— погодилася Дарино.— Ви самі якось говорили, що тепер багато слизьких розплодилось.

— Та їх ніколи не бракувало...

Вони йшли поволі. Сонце підтоплювало сніг, повітря вже чули дерева — насторожені, дозрілі, мов дівчата, що ждуть-виглядають свого коханьчачка.

— Чогось мені здається, що ця весна буде особливою,— на Дарининій золотистій короні дівочій — крапля зачепила, збита лапкою пташини з вітки липи.— Правда, Мирослю...

— І мені так здається...

Вітрик дмухнув на ту краплю-зачепу, роздробив-розпорошив, забавляючись зволоженими волосинками, як віттям берізки. А пташина чомусь обурилася, пташини перелетіла на інше деревце й знов тріпнула ніжкою, аби заквітчати золотисту корону живим намистом. Вітрик помчав далі, зате Мирослава тепер манило живе намистоті, тепер уже юначі руки жагли розбризкати по всій золотистій короні пташиний дарунок. Але Мирослав не зважився цього зробити, Мирослав сказав:

— Люди живуть надією... Це я про весну... Весна завжди вселяє в людську душу якусь надію. Так було так е, так буде. Чи міркуєте інакше?

— Навіть дерево чогось жде...

Каркнула десь вгорі ворона, і в Даринчине чоло поцілила скалка мокрого снігу.

— Ой!.. Дуже?

Він зупинив дівчину, білою хустиною витер її світле чоло з рум'яним шрамиком біля лівої брови,— він витирав дуже бережно, боячись торкнутися пучками вію — вію Правда, один раз зачепив-таки мізинцем вію — вію здригнулася, застигла в очікуванні, що може мізинцем торкнеться вдруге. Та мізинець напружився і від нього аж до юначих грудей покотилася жарка горошина.

Відтак вони сиділи в театрі й, затамувавши подих

слухали знаменитого тенора Модеста Менцинського. Неподалеку, нурячи пальці в рудозлисту борідку, мислив-випислював якусь свою думу Михайло Паращук. Поруч з ним — Гнат Хоткевич. А ще через два ряди Коцко з Бітовським. У першому ряді запримітив Мирослав граціозну блондинку і низькочолого молодика.

А де ж Потоцький? Що, не любить пісні? Ах, це ж бо хопецький співак!.. Вірніше, з туземців. А може, справи затримали ясновельможного і завтра нові біди падуть на голови галичан. Недовго правуватиме. Тепер ти твердо знаєш — буде помста. І нехай ти підеш на шибеницю, зате він не ходитиме по твоїй землі.

Наступного дня Мирослав купив у крамниці Янковського браунінг. Відразу ж купив фото Потоцького. Глянув — і зморозило його. Чомусь страшенно зморозило...

Присівши на Губернаторських валах, він довго-довго одивлявся в портрет того, кому призначалася куля. Лице не, прилизане. Вуха великі, стирчать в боки. Борода й коса дуже сильного заросту, між ними неприємно випиляється нижня губа. Носить пенсне. Під очима зморшки. Погляд самовпевнений, зверхній...

«Ну, що, Потоцький, підемо на герць?»

Він сховав фото (а то ще знайде котрась з сестер) і направився додому. На Галицькому ринку купив яблук. Три кілограми. Враз яблука затремтіли в руці. Йому здавалось, увесь Львів уже знає: Січинський носить в кишені револьвер на Потоцького. І він обливався потом, ніби надворі серпень, обминав людей, і лиш раптовий спомин про Роскольників вирівняв терези відчаю та розсудливості. Січинський відразу почав шукати виправдання задуманому. Адвокат на процесі Добродзіцької заявив: той, хто вбив ворога народу, не може бути злочинцем... Криваві тіні помордованих під час голодової роарухи над винуватцем — королем Гумбертом... Тебе ж розправи над винуватцем — королем Гумбертом... Тебе ж кличе терновий Каганців-вінок... Тобі не потрібне життя Потоцького, — ти забереш життя тому, то відбирає життя всьому твоєму народові. А це не злочин!

— Мамо, дивись, скільки я купив яблук! — і він виклав на стіл ясно-жовті сонця.

Потоцький підвівся з дракона-крісла, пивхнув люльку, збив попід,— на його столі красувалася оригінальна попільничка — довгокрилий ангел над гріб-ямою, — і приступив до вікна.

Коли він дивився у вікно, завжди вселялося в нього відчуття простору. За вікном — край, яким йому, графові Потоцькому, належить управляти. Це не було юнацьке хизування собою, — йому вже підбирається до п'ятого десятка, в такому віці людина найбільш розсудлива, — це скоріше вияв бурхливої сили, збереженої енергії, впевненості і відповідальності. Так, саме відповідальності. Історія віддасть йому належне, якщо він бодай у Галичині збереже прообраз майбутньої польської держави, збереже бодай частину держави для нащадків. Принаймні робить усе можливе, щоб зберегти. Якось українська газета назвала його навіть президентом польської республіки, дошкуляючи за вибори. Він не розгнівався на критику, він посміхнувся — далєбі, автор не помилився...

Потоцький, відступившись од вікна, повів око по кабінету. Тут усе на його смак. Коли входиш, коли ступаєш на квітчастий килим, прямо перед тобою, від підлоги майже до стелі — цісар в золотій рамі, ліворуч у кутку — кахельна піч з орнаментом, праворуч — його, намісника, стіл. Біля столу кілька м'яких крісел, оббитих червоним оксамитом, а також його крісло-дракон з чорного дерева, ліворуч — стіл для прийому високопоставлених гостей. Зі стелі звисає кришталева люстра, як у храмі. Граф любить оглядати свій кабінет: тут все влаштовано так, як він хоче. Найкращі майстри працювали, аби йому догодити. І нічого, що носить мундир Австро-Угорської монархії. Зате цей мундир дає владу, вселяє надію, що настануть добрі часи, що колись відродиться-таки велика Польща, а галичани, над якими він звик правувати, вічно будуть під її рукою.

М'яко, наче котик, ввійшов возний.

— До вашої світлості просяться українські сеймові послы на чолі з президентом українського клубу сеймового.

— Ви хотіли сказати: русинські послы?
 — Так, ваша світлість... — возний знітився. — Пере прошу, але вони так відрекомендувалися.
 — Що ж вони потребують?
 — Наполягають на аудієнції.

— Скажіть, що я зможу прийняти їх завтра.
 — Слухаю, ваша світлість.
 — Чекайте! Скажіть, що сьогодні... А втім, нічого треба пояснювати. Буде час — прийму. Зараз я не маю часу!

— Слухаю, ваша світлість.
 Справді, чого він повинен щось пояснювати цим послам? І що за натура така — лізти, коли тебе не хочуть? Ні, він не помилився — це плем'я вельми невиховане, вельми тупе.

Знов зайшов котик-возний.
 — До вашої світлості просяться комісар поліції пан Бігуніч. Вони давно вже чекають.

— Давно? — і Потоцький спалахнув. — Ви кабан, а не возний!.. Я ще зранку викликав Бігуніча.

— Вони тут... — одчинив двері.
 Комісар Бігуніч продріботів навшпиньки кілька кроків і примерз до килима. Високий, кряжистий, він надто важко гнувся, і це дратувало Потоцького. Хоч би вмів такий прийомно, що комісар Бігуніч вміє розправлятися з возним, хто замахується на його, Потоцького, владу чи порядок імперії.

— Стежите?
 — За кожним, ваша світлість.
 — Щось небезпечно?

— Тільки балакають, ваша світлість.
 При найменших ознаках бунту — доповідати. Тільки возному. Мої двері для вас відкриті.

— Радий старатися, ваша світлість, — догідливо і навіть звичайного схилився Бігуніч, чим викликав до себе огиду графа.

Він хотів крикнути: геть! Але тільки одвернувся, і Бігуніч позадкував до виходу. Крізь вікно струменіло ласаве весняне сонце. Коли б скоріше літо! Забере родичу — і в Софіївку або в Швейцарію. Ото лиш Сенкевича треба захистити. І як збрело в голову якомусь норвежцю друкувати у віденській газеті цю напівбожевільну статтю? Та ще й називати поляків гнобителями? Що норвежцеві до цих русинів? Не дивно, що Сенкевич посягнув на це. Хоч він і написав таку знамениту книгу, як «Норвегцем і мечем», але не варто було відповідати цьому норвежцеві так різко, та ще при цьому називати отих українчиків-студентів бандою. Тепер маеш! Обурилися українчики-студенти й подали скаргу на великого

письменника до суду. О, банда хлопська!.. Він зуміє «розсудити» її. Не можна допустити глуму над чоловіком, якому польська нація зобов'язана своїм пробудженням. До-ведеться просити аудієнції в цісаря.

Настільний позолочений годинник із закутим у панцир гусаром вибив дванадцять.

Знов появився котик-возний, але на цей раз двері одчинив дещо упевненіше й голос його упевнено:

— Їх ексцеленція митрополит граф Шептицький.

— Просить.

Погладивши бороду, причесавши вуса, які відділяла від бороди масивна ясно-червона губа, Потоцький підвівся. Він ставився з повагою до сорокадвохрічного митрополита, сина Яворівського маршалка і дочки польського графа Фредри Шептицький залишив службу в гусарському полку, зняв військовий мундир і постригся в ченці. А далі була карколомна кар'єра: в тридцять чотири роки — він станіславський єпископ, через півтора року — галицький митрополит. І хоч заграє потроху то з українчиками, то з москвофілами, проте не забуває, що він нащадок графів на Шептицях, а, отже, син великої Польщі, що колись та відродиться.

— Прошу, прошу, — зустрічав Шептицького біля порога. — Радий, радий вас бачити, любий графе.

Шептицький увійшов бадьорим молодечим кроком кадрового офіцера. Обидва ласкаво привіталися. Сівши, Шептицький заклопотано спитав:

— Ваша світлість бачила русинські газети?

— Що ж там? — не втрачав самовладання Потоцький. — Їх так багато розплодилось, що мої помічники могли щось пропустити... Та й політичні статті — то справжні айсберги. То що там?

— Вони все ще обурюються виборами до сейму, вимагають свого університету, хліба і свободи.

— Хіба то нове? І хіба вони вперше обурюються? Обурюватися — в їхній крові, вони навіть самі собою обурюються, — посміхнувся Потоцький.

— Так, але вони продовжують звинувачувати вас в шахрайстві, фальсифікації виборів, вони кричать, що замість сорока шести послів до сейму вибрано лише одинадцять, а з москвофілами і одним безпартійцем лише двадцять два українських мандати, себто менше половини.

— Любий графе, ви схвильовані чи також обурені? — Потоцький сів навпроти Шептицького.

— Звичайно, схвильований. Все це погіршує нам справу. Між людьми бродить запал російських революціонерів.

— Любий графе, але вибори — справа народів, що заселяють край, який входить до складу Австро-Угорщини. При чім тут я, намісник цього краю?

— Ось газета з закликом. «До русинів галицької землі».

— Шептицький вийняв акуратно складений часопис. — Вони пишуть, що сейм вибраний на основі куріальної системи, підкреслюють — несправедливої. Вони пишуть, що українців у Галичині...

— Любий графе, королівській Галичині і Володимирській — це мало що міняє. Вони пишуть, що на три з половиною мільйона українців припадає чистих одинадцять мандатів, а поляки, яких лише трошки-трошки більше, мають понад сто двадцять мандатів. Вони знову бунтують хлопів за загальне, рівне, безпосереднє таємне голосування. Вони кажуть, що до віденського парламенту мають двадцять два мандати, а зараз до сейму наполовину менше. Вони вимагають поділу Галичини на польську й українську, вони вимагають свого сейму і свого університету. Серед робітників, як і серед студентів, розносять злий дух. Я застерігаю вас — може повторитися страйк, як, власне, можуть повторитися страйки рільників, а вогонь і кулі не перебірають. У Галичині витає дух російських революціонерів.

— Любий графе, це пусте. І — не свіже. Перепрошую, мене таке враження, що ви уперше це бачите.

— Однак, так званий український національний рух давно вже вийшов поза рамки етнографічної окремішності. Він стає політичним. Нам треба з цим числитися, а не можна не зважати.

— Потоцькому імпонував неспокійний настрій Шептицького. Тільки не варто перебільшувати.

— Любий графе, до мене приходив один з українських сеймових послів. Діячів, як люблять казати... Застерігав, що може бути бунт. Я сказав йому те, що скажу вам: виступ проти держави і її законів. На свій захист держава має військо... Коли хочете знати, мене, врешті, не дають зухвальство. Ми допустили їх до сейму, парламенту, ми даємо їм нагоду економічного розвитку, ми даємо їм розвою народних шкіл, допускаємо їх до університету, вони мають кілька десятків своїх газет. Що їм ще треба? Адже східноукраїнці й того не мають.

Тим паче, у нас тут конституційна держава, сейм, народний парламент. Що їм іще треба?

— Оце й мене хвилює.

— Я поділяю ваші занепокоєння. Але самі так звані впливові українці діляться на дві частини. Перші — старі, навчені досвідом, живуть у добрій злагоді з нами, вони наші піддані, це так звані помірковані патріоти, котрі лише за святковим столом інколи можуть згадати, хто вони за походженням. Провідники їхні — звичайні-сінькі демагоги — не здатні до справжнього діла. Друга частина — робітництво і студентська молодь, вони, ясна річ, запаморочені ідеями Франка. Дух цих відомий — соціалізм, орієнтація на російських соціалістів. Але я не вірю, що хтось піде за ними... А поодиноких, перепрошую, бліх, легко душити.

— І все ж, я закликаю вас до пильності, любий графе. Від них всього можна сподіватися, — не заспокоювався Шептицький.

— Я вже обдумував це, — Потоцький свідомо зробив паузу. — Насамперед треба підтримувати москвофілів, бо нема нічого приємнішого, як клин вибивати клином... Москвофіли і австрофіли чубляться між собою, а чернь у наших руках.

Він переможно відкинувся на спинку крісла, даючи зрозуміти, що все продумав, усе зважив.

— Отже, любий графе, підстав для занепокоєння не бачу. Ми і так їм багато дали. Хай будуть задоволені. А тепер, любий графе, дозвольте почастувати вас вірменським коньяком, зробіть мені таку приємність...

Потоцький підійшов до шафи і, погладивши бороду, відділену від вусів масивною ясно-червоною губою, вийняв срібний піднос з пляшкою, кришталевими келишками і апельсинами на ньому.

Вони перейшли на світську розмову.

— Прошу сюди, любий графе. Для мене велика приємність пити коньяк біля освітленого сонцем вікна... Навчу і вас — весна, сонце, апельсини. Це дає заспокоєння від усіх турбот? Ви згодні?

Поволочений настільний годинник із закутим у латирицарем мелодійно відбивав час.

— Про Франка маєте відомості? — ніби між іншим запитав Шептицький.

— Франкові вже кінець, — осміхнувся Потоцький. Вони випили.

— І все ж — мене вельми турбує сучасна молодь,

відставляючи чарку, заговорив Шептицький. — Ні-ні, не лише українська. Вся молодь. Вона сіє погані зерна. Поторюю: дух російських революціонерів витає в нашім краї...

— Перепрошую, але її це не нове. Хіба молодь коли-небудь була задоволена?

— У чомусь ви маєте рацію. Але нинішні молоді люди дивляться на державу і на керманців держави як на душителей свободи, душителей особистості. Вони замахають на владу і на авторитети. Їхне кредо: ми запевнемо... В них якась дика пристрасть до руйнування. Вам не здається?

— У нас є сили для збереження порядку.

Вони поговорили, і Потоцькому вдалося розвіяти сумніви Шептицького. Він випровадив того з добрим настроєм, а сам, постоявши трохи біля вікна, сів за стіл, де пильно беріг попіл у гріб-ямі довгокрилий ангел, де гордо стояв на позолоченому годинникові закутий у латирицар.

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА

Перед тим як зустрітися з Дариною Січинський ходив далеко в ліс, за Високий замок. Там, у зарослях, він встановлював мішень і цілювся. Один раз навіть вистріляв. Звук приголомшив його, стало аж млосно. Треба звернутися до мужності для пострілу взагалі... Суперечливі думки роздирали його, а зовні він виглядав похмуро-зосередженим і мовчазним.

«Не гнівайтесь, Даринко, що я такий безмовний. Хочу бути веселим, але нічого не вдію з собою».

Вони зустрілися на Стрілецькій площі і чекали трамвая, Мирослав був недобрий на себе. Бо справді: зустрівся з дівчиною, а сам, наче мумія.

Над містом чорною запоною висів похмурий вечір.

Вони мали вуличні ліхтарі, слабо освітлюючи тьмяні будинки.

— Кілька років тому на цій площі війська і жандарми розстріляли робітничу демонстрацію, — чи то до Дарини, чи то до себе заговорив Мирослав і знову змовк.

А попри снують люди. Вагітна жінка під парасолькою. Її обережно підтримує під руку чоловік. Юнак з кинжками під пахвою пройшов швидко, діловито. Чоловік у великому капелюсі пригорнув до засмальцьованого

піджака півбуханця хліба... Два молодих офіцери ідуть штовпано, гордячись своїми погонями. «А, може, нічого не треба? Може, вся моя затія нікому не потрібна? Дивись, як усі собі спокійно ходять. Може, нічого не треба?»

— Дарино, ви задоволені своїм життям?

— Задоволена,— довірливо глянула йому просто в вічі.

— Коцко казав, що хтось же мусить змінити цей світ кривди і зла. Бітовський казав, що найгірше, коли люди при звичаються до рабства. А найважливіше, може, Франко сказав: лиш боротись — значить жити. Будемо їм усім вірити. І слухати.

— Одне, коли в минулому Карл Нобілінг замахнувся на німецького імператора Вільгельма, уряд Бісмарка використав цей замах для запровадження гострих законів проти соціалістів... Але годі! Якщо завтра буде гарна погода, підемо до Стрийського парку?

— Куди ви — туди я...

Підсунувся трамвай. Сіли. Трамвай сердито калатає вікнами, по кутках гніздилися згустки п'єми, і блищає ла на червонуватих дверях зачовгана клямка.

— Якби завтра була погода...

— Буде, Миросю, буде!

— О другій на Губернаторських валах... — сказав Січинський, коли вони на кінцевій зупинці зійшли з трамвая. — До завтра...

— До завтра, — кивнула Даринка.

Тим же трамваем Січинський повернувся. Вдома застав дорогого гостя. Мати, сестра і Хоткевич сиділи за чаєм. Коли Мирослав увійшов, Хоткевич зрадів:

— Здоров був, козаче! Десь блукаєш, думав, уже й не зустрінемось нині.

Мирослав причесав непокірну чуприну і, приступивши до столу, сів поруч з матір'ю. Олена Січинська ласкаво зняла з синового рукава пилінку, — на блідо-прозорій правіці зблиснув шлюбний перстень.

— Одним словом, — як зрозумів Мирослав, Хоткевич продовжував перервану розмову, — моя ідея відкрити своє видавництво тріснула, як мильна булька. Власне, я не дивуюся, що не знайшов підтримки...

— І що тепер будете робити?

— Зараз пишу про Довбуша. Що то за характер відкривається... — Хоткевич помовчав, обдумуючи щось своє, потім продовжував: — А ще не залишаю думки про гуцульський театр. І мрію... — голос Хоткевича пом'як-

шав. — Хочеться мені про Опанаса Матюшенка щось ширше написати.

Мирослав слухав мовчки, а коли Хоткевич згадав Матюшенка, оживився:

— Розкажіть про нього, розкажіть!

У шибу тихенько постукувала віттям черешня, мовби просилася до хати, аби зогріти набухлі бруньочки.

— Познайомилися ми з ним цілком випадково, — не чекаючи довгих припрошувань, почав Хоткевич. — Уявіть собі лекучий український південь. Так зморно, так душно в повітрі, що нема чим дихнути. Мовчки, лиш сопучи, крім них, нікого на безтінній вулиці. А під повіткою холоду серед полотняних селянських сорочок самотньо синіє купована — се «паніч» щось розкаже, а ровесники в пологню уважно слухають. Серед тих двох десятків очей одні... великі-великі. Дивляться, аж страшно. Так і прозвали його — Ахванасій Великі Очі. Сей хлопець і був майбутній проводир морського повстання, мученик, герой. А «паніч» — я, тоді учень реальної школи. Приїжджаючи на літо до Дергачів, під Харковом, я вчив своїх сільських товаришів, селянських дітей. Як учив?

Переповідав те, що сам вивчив за зиму. Вже тоді Опанас засідки на мене і навіть побилися ми одного разу. А потім до «школи» моєї придивився, цікаво йому стало. Відтоді й пішло — потоваришували ми. Кінчилася «школа» — вся гурма мчала купатися. Він добре вмів плавати і пірнати. Бувало, запливе далеко-далеко, зникне під водою, раптом шурх — і виринає під самим твоїм носом.

І якось так смішно: інші виринаючи обтрушуються, протирають очі, а він — з широко відкритими величезними очима з'являється з-під води, не кліпає навіть. Так ми з ворогів зробилися друзями. А потім дороги розійшлися. Я довго не навідувався до Дергачів, а потім дізнався, що Матюшенко попав у матроси. А як приходив «на побиття» додому, приносив, кажуть, дуже цікаві книжки та кіно!

Це було щось невидане, нечуване в історії цілої країни! Це було щось невидане, нечуване в історії цілої країни! Це було щось невидане, нечуване в історії цілої країни!

І все то зробив Ахванасій Великі Очі. Ну, а потім розгрому кидається Опанас з одного кута землі в другий і не знаходить собі місця в цілیم великім світі. З румунії до Швейцарії, зі Швейцарії до Парижа, з Парижа до Нью-Йорка, Чикаго, Лондона, Відня... Потім

несподівано, як знаєте, приїхав до Львова, завітав до мене. Як уздрів його — все дитинство стало переді мною. Він ніби й не змінився ні краплі: ті ж великі очі, те ж широке, виразними рисами написане лице. Лише на ньому печать тяжкої думи. «Куди тепер?» — «На Україну». — «Та бог з тобою! Се ж просто в петлю!» — «Ну, що ж, в петлю, так в петлю... Я не можу інакше. Я тут гірше мучуся». І в словах тих розкривалася переді мною його глибока, чиста душа. Він бачив весь світ і зрозумів, що простим людям скрізь однаково нелегко живеться. А з якою жорстокою зневагою розповідав він мені про закулісні махінації всіх тих «знаменитих» революціонерів — еседеків, есерів і всякої тої братії, що за високими ідеалами ховають свої маленькі душі. Слухав я його і все більше чудувався: звідки стільки сили, розуму, найвищого благородства? Він не був теоретиком, але в кожному його слові чулася така непорушна логіка, що я легко уявив собі вплив його на матроську масу. З такими людьми радісно говорити: всю твою буржуазну філософію, всі твої хитро та мудро сплетені тези й антитези вони розбивають одним словом, одною усмішкою. Єдине, що його тримало на світі, — се віра в соціальну переміну. Він не лише говорив, а дійсно вірив у те, що настане час, коли робочі люди здійснять переворот, вірив, що доживе до нього. І їхав організувати повстання серед матросів. В останній вечір перед від'їздом просив мене грати йому на бандурі. І я грав йому про Чорне море...

Хоткевич замовк. Скубнув носа й, зітхнувши протяжно, мовив тихим голосом:

— Ну, а кінець знаєте який. Торік його повісили в Севастополі... Та віри його не умертвили.

— Чай захолов... Я підігрію...

— Вже пізно, — сказав Гнат. — Либонь, піду.

Він рвучко підвівся і тепло попрощався з усіма, дякуючи за сімейний затишок. Всі розійшлися на відпочинок.

«Завтра неділя, — думав Мирослав, залишившись один, — завтра у Потоцького день аудієнції. Попрошусь їй собі... Скажу, що хочу посаду вчителя мати...»

Перед сном він ще раз зиркнув на фото. «Скільки ти зволікатимеш, — дорікнув сам собі. — Завтра... Тільки завтра! Ти мусиш усунути від влади того, хто доводить твій народ до руїни. Матюшенкю, бач, не побоявся! Чого ж повинен боятися ти?»

Серед ночі йому приснилося багнети, — схопився, задушив рот, щоб не заволати. Тихо було в кімнаті. І він знову по хвилі заснув важким сном.

Його ще раз розбудило — снився Адам Коцко. Ніби велів-благав: уперед іди! Розжени пійтму неволі людської! Пробий скалу, хай буде світло!

Снилося? Чи, може, то він сам вбив собі у голову оці високі слова? І знову точили його суперечливі думки, сумніви та вагання. Одна людина не годна розігнати пійтму неволі, як і пробити скелю. Та відразу дибилася інша думка: звичайно, не зможе, однак коли добряче грюкнуту об цю скелю, то відлуння покотиться світом. Якщо не світом, то принаймні рідним краєм. І це вже буде добре. Бодай трохи примусить людей задуматися над своєю долею, примусить, може, запитати себе: доки можна терпіти гніт?

Сам факт смерті Потоцького був для Мирослава чимось далеким і абстрактним, навіть байдужим: треба здійснити замах, треба усунути від влади того, хто доводить народ до руїни. То має бути постріл не в Потоцького, а в найголовнішого з поневолювачів, в систему, яка панує в Галичині, постріл у тирана, постріл ніби в щось загальне, щось невидиме, але таке ненависне.

Більше він не засинав. Лежав з розплющеними очима. Згадав, як останній раз гуляли з Дариною на Губернаторських валах, а потім біля Високого замку — згадав гальявинку з кількома берізками: повходили в маленьку калюжку з тихою застиглою водою й полоскали листочки в джерельно-чистій водичці, настояній на терпких коренях трав.

— Як тут гарно... — сказала Дарина. Вона заглянула в калюжку, мов у люстерко, і, поманивши Мирослава, тихо засміялася, як весняний струмок, що вигравав на сонці коралами. Вона ще ніколи так не сміялася...

А до кімнати вже рвалися перші промені вранішнього сонця, і Мирослав, відігнавши спогади, неквапно підвівся з ліжка, голився довго й ретельно, акуратно підкривав вуса, довго вмивався, поволі одягнув білу сорочку, краватку. І старався якомога менше думати про візит Потоцькому, був говірким з сестрами і, здається, надмірно веселим, навіть дещо штучно веселим...

— Мамо, позич мені три корони. Олена Січинська добула з гаманця вишневаті банкноти. Мирослав хвилину затримав на них очі. І хоч

добре знав усі написи на грошових знаках, проте мимо-
волі, нервово шелестячи губами, прочитав:

— Една коруна, една корона, одна корона...

— Може, тобі треба більше?

— Ні, мамо, цих досить...

Мирослав ще раз поглянув на дві монументальні го-
лови вишнеувато-кривавого кольору, що самовпевнено
дивилися поверх нього, і, поклавши гроші в кишеню,
сказав:

— Мамо, не чекайте мене до обіду. Самі обідайте.
Я маю деякі справи залагодити...— надто пильно дивила-
ся на нього ненька, аж дроз пробіг поза спиною, аж по-
думалось, що треба якнайскоріше йти геть, бо можна
себе видати.

На повітрі легше дихнулося. Але думка, що мати мог-
ла щось відчути, запримітити, не давала спокою. Хтось,
переходячи вулицю, розгубив кілька вербових гілочок.
Одну з них перечавило колесо. Поплющені котики осі-
ротіло лежали на бруку. Мирослав зібрав гілочки, по-
клав на першому-ліпшому підвіконні, а собі взяв саме-
цю, розчавлену, на якій зостався лише один неущкодже-
ний котик. Він погладив його пальцем і подумав, що
треба купити тютюну. Кажуть, тютюн заспокоює нерви...
І чому він не навчився курити?..

З кранниці відразу подався до давнього свого універ-
ситетського приятеля.

— Гратуюю!— надмірно голосно привітався й над-
мірно голосно спитав:— Позичиш мені свій костюм ві-
зитовий? Чи вже передумав?

— Ні, не передумав, а ти... Таки підеш?

— Піду,— і Мирослав простягнув вербову гілку з не-
ущкодженим котиком.— Це тобі. Постав у воду. Може,
приймється.

У чорному костюмі Мирослав був ще елегантнішим.
Крутнувшись перед дзеркалом, підморгнув:

— То що, в такому вигляді не прожене мене вельми-
шановний граф Андрій Потоцький?.. Подбає про місце
вчителя для мене?

— Певно, що не прожене, а от чи роботу дасть — хто
зна.

— Тоді бувай здоровий, друже.

— Зичу вдачі...

— До біса! Ти не хвилюйся. А костюм поверну чистий-
пречистий... Даю слово честі.

Мирослав попрямував до стоянки фіакрів. Аристокра-

ти кажуть, що відповідний костюм потребує відповідної
карети... Може, й так! «Одне для них біда — дурної го-
лови найкращим капелюхом не прикрасиш». Але добре,
що приятель не запримітив, як він перекладав револьвер
з кишені в кишеню. А стріляти треба за будь-яких умов.
Навіть якщо біля Потоцького возний буде. Обов'язково
стріляти! Він ще раз вийняв фото-голову намісника, щоб
востаннє придивитися до спокійних самовпевнених очей,
до тієї губи нижньої, котра так чітко розмежувала бо-
роду і вуса.

Фіакр пересік Губернаторські вали, і до намісництва
Січанський прибув якраз у ту хвилину, коли хтось з від-
відувачів уже переступив поріг кабінету Потоцького.
У почекальні залишилося шестеро. Січанський зайняв
пергу й мовчки всівся збоку.

«Якщо перший уже на аудієнції, то я буду восьмим...
Тільки б не схибити...»

Ураз з ним почало діятися щось незрозуміле — не ві-
дав, куди себе подіти: то брався за газети, але літери
розповзалися, і він не годен був вловити жодного слова,
то міряв кроками шикарно обставлену кімнату з висо-
кими вікнами, то знаходив у підлозі щілини-тріщини та
щпарини. Нарешті заходився крутити папіроску, забув-
ши, що не вміє цього робити, що може привернути ува-
гу своєю незграбністю.

— Не куріть, бо зараз підете,— сказав возний, який
вчепився нагадував одгодованого котика.

Мирослав слухняно заховав табакерку, шляхетно сів.
«Вони пробили Каганцеві груди багнетами й багнети ви-
терли білими хусточками...» Сплив перед очима терно-
вий вінок, і до Січанського повернулася урівноваженість,
думка працювала чітко й виразно. Не було ні тріщини у
підлозі, ні щпарин у кутках,— чорний горбик Маркової
могили кликав до помсти.

— Ваша черга,— сказав возний-котик.

Мирослав не квапився: воля корила збудженість, сві-
домість обов'язку брала верх над хвилюванням. Перед
порогом обов'язку мимоволі мацнула браунінг. А тим часом
такий-котик м'якою лапкою одчинив перед ним двері й
так само м'яко зачинив, ніби викинув Мирослава з воза
десь посеред безлюдного степу. В першу секунду Миро-
слав аж розгубився. Він не чекав такого простору в на-
місничому кабінеті...

«Ідіть, ідіть...— штрикнув його шепіт возного-котика,
коли той м'яко зачиняв за ним двері.— Не соромтеся».

Мирослав повільно підняв голову: в правому кутку кабінету з метр від столу височів Потоцький. Єдине, що схопили в цей мент очі Січинського — нижню губу, велику, яскраво-червону, що чітко відділяла бороду од вусів. А далі Січинський машинально ступив два чи три кроки, вихопив револьвер і цілком свідомо вистріляв. У напрямку цієї губи. Потоцький хитнувся — на чоло виповз червоний хробак. Потоцький, розчавивши його лівицею, впав, та одразу ж схопився. І дещо сторопілий Мирослав підсвідомо ще натиснув на спусковий гачок. Потоцький знову упав.

На столі позолочений годинник із закутим у лати рикарем відбивав чотирнадцяту...

Мирослав окам'яніло дивився на заюшену кров'ю голову і враз його охопило безмірне безсилля. Здавалось, звалиться серед кабінету, поруч з намісником...

— Ловить його! — прохрипів Потоцький. — Ловить!..

Поперед Січинського виплигнув мертотно блідий возний. Безумно-дурнувато очі ошаленіло бігали.

Напруживши зусилля, Мирослав простягнув йому револьвер.

— Я не буду втікати...

А Потоцький підпливав кров'ю. Мирослав, одвернувшись, затулив долонями обличчя. В спину — штовхан. Ага, треба йти.... У почекальні — приголомшені очі тих, хто чекав аудієнції. Очі, очі, очі! Одні затримали Мирославу увагу. Де він їх бачив? Ага, в лікарні... Такі очі були в одного з тих калік, які лежали в палаті разом з братом...

— Се за наші кривди, за вибори, за смерть Каганця! — ніби пояснив тим очам Січинський.

Возний заштовхав його до кімнати, що була поруч з прийомною. Мирослав знесилено звалився у крісло, — така втома буває у тих, хто виконав непосильну роботу. Січинському здавалося, що все це дивний сон, він хотів пробудитися, але втома не відпускала його зі своїх лабет. Він заплющив очі.

Мирослав очунав лише тоді, коли примчав комісар поліції Бігуніч. Високий, при шаблі, бородатий, з кирпатим рожевим носом, лихий, як чорт.

— Не впізнаєте мене? — рвучко підвівшись, запитав зухвало Січинський.

— Хто ви? Я вас не знаю!

— Я стріляв у Потоцького!

— Так-так, він, — підтвердив возний-котик. — Він, він! Ось його браунінг... Я, я його зловив!

Мирослав з напругою чекав, коли йому закують руки, та комісар Бігуніч вискочив навіщось у коридор, і Мирослав знову втомлено одкинувся на спинку стільця. А мати і сестри, певно, уже сіли обідати... Так і не дочекався його... Що ж, тепер завше будуть обідати самі... Нехай звикають...

— В кайдани! — вернувшись, рявкнув Бігуніч.

Поліцаї вмить закували Січинського й потягли на двір, посадили у фіакра. І з увсебіч поприміплювалися, наче мухи. Начатовані, бліді.

«Яка почесність...» — з презирством посміхнувся Мирослав. — Раз у житті мене бережуть, неначе короля. От ще раз у житті і месник буває королем — королем своєї мети...»

Біля будинку поліції Мирослав виїняв з кишені дві крони, простягнув із доводу.

— Прошу за послуги...

— Стільки крон? — вигукнув зумлений агент поліції. — Та досить вісімдесяти сотиків... Навіть шістдесят.

— Чи з грошима, чи без грошей, — мене все одно поважають. Тепер багато бідних дітей...

«Мамо, ти вже пообідала? Не гнівайся, рідна, що я не признався, не міг, — ти б мене не пустила. І ти, Даринко, мабуть, не пустила б. І Адам, і Дмитро. О, ті точно не пустили б, ще й вилаяли б... Але як все це просто...»

Виразно він уявив собі маленьке озерце по біля Чортової скелі, молоді берізки, що полоскали листочки в джерельно-чистій водичі. Вже пополоскали чи й досі долошуть?

Ним не переставала володіти втома. Його завели до загратованої кімнатки, він чув, як за дверима покашлюють, однак йому було байдуже — хто там і що там. Абсолютно байдуже! Він був безмірно стомлений, а голова напевно дорожня. І лише зрідка поглядав на сонце, що томилось по той бік загратованого вікна. Його нічого не мучило, ніщо не лякало. Він не дошукувався, чому йому все байдуже і чому не мучить отой хробачок, що виповз на чоло Потоцького, — він просто сидів. Утомлений, байдужий, порожній. Він довго так сидів, аж поки раптом не збагнув, що промахнувся. Адже Потоцький встав... Який жах! Значить, Потоцький напевно живий.

Ех, коли б бути на волі!.. Коли б він був на волі, то стріляв би повторно... І не один раз... І як могло статися, що він не поцілів? І чому здригнулася рука на ката? Мабуть, треба було наблизитися впритул...

Промах настільки мучив, що Січинський навіть не думав про те, що його очікує за цей вчинок. І коли його викликали на допит, тримався спокійно: спокійно ввійшов, спокійно сів навпроти комісара Бігуніча і зовсім не злякався його злих очей, в яких горіло бажання розправити. Навпаки, хотілося чимсь в'їдливим дошкуляти цьому оборонцеві тиранів.

— Прізвище?— грізно спитав Бігуніч.

Як і минулого року, коли Мирослава арештували за студентські бунти, він упевнено підняв голову і впевнено сказав:

— Січинський, Мирослав. Українець. Двадцять років. Студент філософії. Закінчив п'ять семестрів. Два— у Відні, три— у Львові. Був арештований за студентську демонстрацію.

— До якої організації належите?

— До чорних хлопців,— приховуючи іронію, відповів Мирослав.

— Що то за організація?

— Хіба ви не знаєте?

Він дивився на переповненого почуттям власної гідності комісара Бігуніча і йому стало раптом весело. Напруга спала, втомі ніби й не було. Дивний струмінь вплив у кров сили, і Мирослав глузливо перепитав:

— Хіба ви не знаєте, пане комісар, що таке чорні хлопці? Ви не чули про опришків? Ні про Довбуша?

Губи комісара Бігуніча сіпнулись.

— Сподіваюся, ви чули, що Довбуша...

— Досить!— комісар Бігуніч ляпнув долонею по столі, з чорнильного прибора звалилася ручка.

«Коли ми були арештовані за університет, коли оголошили голодовку, коли дехто лежав без сили...»

— Ну? Признавайтесь!

«Ми не здалися, ми не скорилися, і ми перемогли. Отже, перемагає мужність і сила волі».

— Кажу вам зовсім серйозно і словом честі своїм присягаю, щоб ви не втратили сили на пошуки організації: її нема. Це зробив я сам.

Бігуніч недовірливо дивився на Січинського, а той продовжував його переконувати.

— Подумайте, хіба для того, щоб вистрелити в По-

тоцького, треба створювати організацію? О, ні! Для цього вистачить однієї людини. Організація потрібна для серйозніших речей.

— Ну, що вам збрело в голову замахнутися на таку високу урядову особу?— Мирославі здалося, що в голосі комісара Бігуніча прозвучав докір і справжнє намагання зрозуміти недоступне.

— Тут усе просто й зрозуміло. Потоцький був катом цього народу. Отже...

— Говоріть конкретно!— перервав Бігуніч.

— Можна й конкретно,— знизав плечима Січинський.— Я стріляв з політичних побуджень. Звичайно, я розумію, що поодиноким убивством не можна змінити всю систему урядування, але я хотів попередити всіх тих, хто плюндрує мою землю, хто кайданить мій народ, що і їх очікує помста.

— Ви йшли просити посаду. Адже так?

— Коли б я не домігся аудієнції, коли б не зайшов до кабінету, то вбив би Потоцького на вулиці.

Комісар швидко писав, намагаючись не пропустити ні слова.

— Я дуже боявся, що можу вбити когось іншого. Це було б страшно, коли б потерпів невинний.

— Ви божевільний!!!— припинивши писати, подивився на Січинського комісар.

— Ні, оголосити мене божевільним вам не вдасться. Я просто не знав Потоцького в обличчя. Я носив його фотографію і вельми боявся вбити на вулиці когось іншого, невинного.

Різно подзвонив телефон. Комісар Бігуніч поспішно підняв трубку. Очі його раптом округлилися, ніби мали випасти з орбіт. Нарешті Бігуніч обережно поклав трубку, наблизився до Мирослава і тремтячим голосом прошепотів:

— Що ви зробили?

І Мирослав здогадався. В грудях завирувала якась дико-солodka хвиля: не промахнувся...

— Його ясновельможність граф Андрій Потоцький зоставив жінку, дев'ятеро дітей...— розпачливо говорив комісар Бігуніч.

— І на десятки мільйонів крон маєтку, і десятки фільварків, що розкидані по всій Україні,— в тон Бігунічу продовжував Січинський.

— Як ви могли осиротити дітей?— грав далі трагедію комісар Бігуніч.

— А як ви могли осиротити дітей у Лядському, Горупці, Коропці? Як, пане комісар?

— Вам не жаль було вбивати чоловіка?— ніби не чув Бігуніч.— Ви ж син священика.

— Передусім я соціаліст. А якщо говорити про те, про що говорите ви, то, певне, я волів би, щоб не було гніву, щоб не треба було робити замаху. Намісника як людину, мені жаль. І дітей його жаль, і жінку...

— Вмираючи, Потоцький сказав: перекажіть цесареві, що я завше був вірним його слугою...— тихо промовив Бігуніч.— Ви розумієте, юначе, кого ви...

— Який глибокий патріотизм!

— Ви глузуєте?— і накип злості в очах, бо не вдаюся вдаваним розпачем і вдаваним співчуттям підкорити собі цього студентика.— Ви глузуєте?

— А кому ж міг бути Потоцький вірним?— обурено відповів Мирослав.— Моему народові? Його інтересам, його ідеалам?

— Ви знаєте, що вас чекає шибениця?— тепер Бігуніч був самим собою.— Ми вас повісимо. Повісимо, як пса.

— Підписати протокол?— Січинський зірвався зі стільця і рвучко нахилився над столом. Він, як положено, підписував кожну сторінку, чітко виводив своє прізвище. Втоми як не було, ні страху, ні каяття він не відчував, була дико-солодка хвиля в грудях, була впевненість у собі.— Прошу, пане комісар,— і зневажливо, з глузливим послухом поклав ручку на протокол.— Я підписав.

— Я беру вас до слідчої тюрми,— владно сказав Бігуніч.— Там з вами інакше поговорять. Якщо в дорозі не будете сидіти тихо, якщо надумаете втікати, відразу накладу кайдани.

— Це можна зробити зараз,— усміхнувся Мирослав, простягаючи руки.— Будь ласка.

Наручники клацнули, як собачі зуби.

— Прошу поправити мені капелюха, пане комісар... Не буду ж я їхати із скосбоченим капелюхом... Отак... Дякую...

За дверима Січинського вже чекали жандарми з багнетами. На вулиці — критий екіпаж. І знову жандарми. Повно жандармів з багнетами. Та не вони вразили Мирослава. Вулиця перед Губернаторськими валами була переповнена людьми, хтось крикнув «Слава!» Це було так несподівано й так радісно, що на очах Січинського

вступили сльози, і він підніс догори свої руки в кайдаках:

— За Каганця — Потоцький!

Між ніч, і газети Європи, Росії, Канади, Сполучених Штатів Америки повідомлять своїх читачів, що 12 квітня 1908 року студент львівського університету Іван-Андрій-Марослав Січинський убив намісника Галичини графа Аварія Потоцького.

ГЛАВА ДВНАДЦЯТА

Щоб не розбудити Зоряни і Марійки, Роман Турпак досоніж вишпинькував до кухні, випив горня кисляку й катужливо згадуючи вчорашнє, вернувся у ліжко.

— Товариство, завтра ж неділя!— гукнув учора Роман Турпак до своїх колег.— Чого ви обидва на мене баньки вилупили? Чи перед своїми жінками труситесь, чи випити нікому не смакує?

— Як на горілку, то на горілку! Трохи грошей, трохи танцю, душа!.. Вони пішли втрюх: Роман, Куцоносий Орко і рудий Казьо. Вони добре влаштувалися там знайомому шинку, де їм дуже імпонувало те, що вішала там завішані квітчастими фіранками, а шинкареві домагає гарненька молодичка. Хоч та молодичка їм ні до чого, але все ж приємно, часом, під настрій пожартувати з нею.

— Горілки, пива, шинки!— відсторонюючи своїх колег, видав шинкареві Роман Турпак слова й монети.

Вони зібралися пити не так, як за шляхетним столом, — вони мали пити так, щоб вдосталь хмелю було в голові, веселості, буйного настрою, забуття.

— Дурні, всі дурні!— заїдаючи шинкою чарку, вимагував виделкою Роман Турпак.— Що чоловікові треба?

— Баби!

— Дурний ти, як бубен! Грошей треба! Зрозумів? І вип'ємо за ідеї, за які агітував нас студент у маїстерні, — розреготався куцоносий здоровань Орко.

— До чорта! Нині бунтуватимеш, а завтра лишишся без шматка хліба. Правда ж, Ромку?

— Я давно це казав.

— До шинку зайшла шупленька жовтолиця жіночка — з тих, з котрими можна пожартувати, але в Романа Турпака не було особливої тяги до чужих жінок. Його Маріянка краща. А зрештою — всі вони однакові!

— А може, вип'єм за революцію?

— Моя революція — о! — Роман вийняв з кишені жмут корон. — Складемося? Ще на одну...

«А що ж було далі? — знов натужливо згадував Роман. — Ага, ще одну пляшку замовили... І мене обняла липка темрява ночі... Спершу кудись одняла рудого і кучоносого, відтак я сів у трамвай. Вдома мені раптом закортіло помити руки...»

— Марійко, дай мила!

— Вимилила... Було багато прання...

— Мила!

І ти підступив так, ніби хотів її вдарити. Марійка затулила долонями голову, зігбалася вся.

— Для того свого ти знайшла б!

Він не ревнував її до Зоряниного батька. Він не вмів ревнувати. Зате умів використовувати чужу провину.

— Ну, добре... — і ти поплівся до свого ліжка, впав навznak. Стеля гоїдалася, мов колиска, за вікном виспівував вітер. Очі заплющилися.

«Перебрав я учора... Ну, і що? Хіба не даю жінці грошей, хіба не маю права? Частку на сім'ю вона завше одержує. До нитки я ніколи не пропивався. А раз у тижень можна... Власне, Марійка не заперечує. Ото тільки кулаки... Не треба розмахувати кулаками... Марійка й без кулаків слухняна...»

Він ніколи не шкодував, що зійшовся з Марійкою. Правда, мати перечила: нащо тобі дівчина з чужою дитиною. Байстриюка хочеш годувати? На байстриюка працювати? А Ромка не пекло, що Марійка має дитину? Мають же бути у жінок діти. А що таке дівоча цнота? Одна ніч — і готова жінка, як усі... Ні, на такі дрібниці Роман Турпак уваги не звертав, хоч деколи й дряпало злегка під ложечкою... Але це рідко було, здебільшого коли перепивав. Зоряну він по-своєму любив, як і Марійку, — Марійка щедра, слухняна, працьовита, ошадна, не сварлива, покірна в постелі, а головне — має свою хату. Чого ще треба? Залишатися у своєму домі, де купа братів і сестер? Хіба гроші будуть видирати... Власне, мати тому й не хотіла його відпускати, бо ж заробляв більше, ніж будь-хто в родині.

Ні, Роман не шкодує, що живе з Марійкою. Грошей їм вистачає, хата є. А більше? Може, оволодіє ще кількома спеціальностями, то буде побічно підробляти. Влітку Зоряну можна послати на заробітки: купити два білопклі і хай їде на Високий замок — влітку на Високому

заку повно людей, кожному закортити поглянути в бінокль на Львів. Поглянув — плати. Дорослому це робити незручно, а дитині ніхто й слова не скаже. «Чекай-чекай, а я ж зовсім забув!» І він повернув голову до дружини:

— Марійко...

— Я не сплю.

— Ти знаєш, цілком випало мені з голови, що домогався їхати нині на Буг за рибою.

— Бо ти вчора теплий був...

— То не їхати?

— Ідь, — вона облизала губи. — Щось Зоряні нездужає... Може, відвести її до лікаря?

— Додому запроси, — він уже стояв перед ліжком, одягався. — Піди й запроси, а я риби привезу.

Надворі Романа обдало свіжістю. Погідне небо сперто підпирав закопчений димар цегельні, на церковку з жовтими куполами лягла його довга тінь.

У цей ранок ще одному чоловікові було погано — Зеньві Муринові. Все також почалося з суботи... Вірні-столом; кінчиком ножа він черпнув солі і, постукуючи обайливо вимитим пальцем по держаку, струшував білі борошники на тверду шкуринку котлети. В цьому ресторанчику для Зеня спеціально смажили котлети. Знали тут і про те, що він любить шкоринки хліба.

— Панно Олю, вам сподобалась моя розповідь про Шевченка? — шукав у неї підтримки.

— Дуже сподобалась. Що я досі знала про Шевченка? «Як умру, то поховайте...»

— А щодо Франка — йому подавай самі ідеї. А ми... ми люди життя. Правда?

— За життя!..

— І за людську твердість! Я взагалі чоловік твердий. Нас двоє хлопців було в родині. Я сказав: буду вчитися. І пішов у науку не брат, а я. А чому, власне, мало бути шкільце?

— Я сама так кажу!

— Вони ще відпили із своїх келихів, і Зенько відчув, що в його голові кучерявиться... З підкресленою ласкою поклав свою руку на Олину.

— Може, вам показати свою господу? Яюсь ви обіцяли... Я благаю вас — ошасливіть...

— Але потім ви мене додому маєте одвезти...

— Одвезу-у... Одвезу-у... Обов'язково!

Зеньо шляхетно подав граціозній блондинці руку, щоб, підводячись, могла опертися.

Фіакри розвозили закоханих... Зеньо теж привіз свою даму фіакром.

Розстібаючи поволі пальто, Оля водила довкіл очима. А Зеневі не терпілось. Коби скоріш похвалила його господу... Одне слово похвали — і Зеньо розцілує її.

— Тут у вас, як у шкаралупі...

— Шкаралупі?

— Стіни білі, шафи з ліками білі, білий халат і фіранки на вікнах білі... Як у лікарні...

— Вікна я взагалі люблю зашторювати... А щодо шкаралупи... Це ж бо прийомний покій лікаря.

— Дайте закурити.

Кінці Зеневих брів перестрибнули низьке чоло, уткнувшись у шевелюру, та відразу опустилися, наче злякались, що цим зрухом можуть сполохати граціозну блондинку.

— Може, й лікеру?

— І лікеру!

Вона пила з його рук. І сміялася... Вона безперестанку сміялася. А коли він вицілював з її уст-нитов краплини лікеру, вона од сміху аж закидала голову. І на руках його, коли ніс її до маленької затишної спальні, теж задиристо реготала. Лиш на постелі втихла, заплющивши очі й розкривши рота, мовби груди її розпирала печія...

Коли перед досвітком Зеньо прокинувся, то перше що побачив — цвях. Великий, з поржавілою головою. Стирчав під стелею, як зуб у бороні. Хто й коли його втовк? І як він раніше не запримітив? Відтак Зеньо скопив очі на блондинку: лежала з втомленими повіками; чорніла родимка на розчервонілій щоці...

І знов його око вколов іржавий цвях у стіні. Треба вирвати... Де кліщі? А Оля глибоко посапувала. Тільки чого в неї так набрякає лице? А тінь від цвяха занадто довга... Треба було погасити світло... Вона ще не думає йти додому? Зостанеться тут? Що?! Вона замахнулася оженити його на собі? Хм, а чим зле? Родина порядна, Оля не без приданого... Якось, коли вона була в домі савра, і водила його по всіх кімнатах, він мимохідь прикидав, які речі варто було б узяти на придане за нею. Не можуть же старі відмовити своїй любій донечці. Оті серпанкові фіранки не завадило б прихопити. Фортеліа — без розмов... Килим зі спальні старих... Кілька

і яких крісел... І срібні виделки... Ні, Оля не гола-боса, як Дарина. Оля цілком йому підходить. Звичайно, Дарина вірніше йому б служила. Вона надто проста й надто чиста...

Зеньо Мурин не ревнував Дарини до Січинського, він тільки шкодував, що така красуня потрапила якомусь студентикові. Хай він і сто разів громадський діяч!.. Власне, який він там діяч! Тільки вуса висіялись під носом. Хіба ж їх можна ставити поруч? Студент і лікар... Так, лікар — молодий, талановитий. Це всі кажуть. І заздять. Від заздощів нарікають, що він чванькуватий. А в чому ж його чванькуватість? Що популярніший від інших? Та хай їм чорт! Шкода, що Дарина з Січинським... Шкода! Щось є в цієї дівчини неповторне. Але пізно. Треба було не гратися. А тож забавлявся, беріг. А ти взяв би її. Ти виїєш брати. І любиш, і знаєш, кого можна взяти. Ех, жінки-жінки, і чому вас усіх не можна мати? Одну — за багатство, другу — за вроду, третю — за любовстрасть, четверту — за розум, п'яту — робочу... Треба йти тобі до мудрих — бери жінку-розум, промотав гроші — горнився до жінки-багачки, хочеш милості начальства — веди на бал жінку-вроду... А якщо в тобі кров заграла... І він загорсав свою нову коханку.

— Олю, Олю!

Вранці від Олі залишилася довга біла волосина на подушці... Зенева голова була, як баняк без дна, як дзвін після того, коли в нього жбурнули каменюкою. Навіть ванна не врятувала. І Зеньо Мурин сказав служниці:

— Сьогодні не приймаю!

— Там одна жінка... Дитя хворе... Дуже благала мене, аби я попросила ласкавого доктора...

— Гаразд. Най зачекає.

Жаль, що зі спальні двері не ведуть просто до кабінету. Хоч, з іншого боку, воно вагоміше, коли через вітальню йдеш: всі тобі кланяються, а ти почуваш свою силу. «Хоч би та жінка була молодішою... А то іншого разу стане... Або ребристе з шабатурами-персами, або розбухне, як діжка з тістом, — плювати хочеться...»

Він пов'язав галстук, розмашисто вийшов і остовпів біля порога. Перед ним стояла Марійка... Вона стояла дивилося, коли дивилася з-під лоба, — так вона завжди дивилася, коли була чимсь ображена. Зеневі подобалася ця по-дитячому бунтарська її поза. Марійка навіть не задоволялася, яка вона прекрасна, коли зорить отак з-під лоба.

— Прошу, заходьте, — опанувавши собою, Зеньо широко відчинив двері до кабінету. Служниця, здається, нічого не зрозуміла... Хоч він і не боїться, та зайвий поговорі не потрібен. Репутація — понад усе!

Марійка, похиливши голову, м'яко пройшла попри нього — покірна, струнка, тільки трохи схудла, і в душі Зеневій десь на самому споді забриніла дивна струна, котра завше бринить, коли стрічаєш людину, з якою ти був близьким.

— Сідай, Марійко...

— Зоряна хворіє... — вона втомлено опустила на стілець, поклавши на коліна руки. — У неї щось погано з горлом... Може, зайдеш? Йй так погано...

— Переодягнися...

Йому не було потреби переодягатися. Він був готовий. Але треба було трохи оговтатися. Він розумів, що, може, завинив перед Марійкою, що, може, вона й має право на нього ображатися. Адже щиро прийняла тоді, ще студента першого курсу медицини, жив з нею два роки, дочка, Зоряна, росте. Однак, як він міг взяти за жону звичайну прачку? Може, й досі щось в душі залишилось, але пізно. Вона вже знайшла собі такого, як і сама. Це — на краще. Один рік, після того, як поїхав до Відня кінчати медицину, вона металась, мов тигриця, шукала, шаріла... З жінками це буває. Проте невдовзі вгамувала ся й полишила його.

Значить, усе добре, нема чого хвилюватися. І Зеньо Мурин спокійно підхопив саквояж з ліками. Надворі дочекався фіакра: хай Марійка не думає, що він зовсім черствий. Либонь, її муж ніколи не здогадається узяти фіакра... Хоч би в дома не було. І Дарини щоб не було. Найголовніше — Дарини.

— Як же ти, не женишся? — порушила довгу мовчанку Марійка, дивлячись на нього більно-докірливим поглядом.

— Ніхто мене не хоче...

— Принаймні зараз не бреші...

Боже, вона справді вродлива! Йому захотілося, як колись, пригорнути її до себе. Не пригорнув. Здалась йому неприступною. А ще боявся, що відштовхне, що буде це якось грубо, образливо для неї. Ні, не треба.

— Марійко... — сказав жалісливо. — Ти гніваєшся?

— Ет, Зеню...

— Я причинив тобі багато зла.

Він говорив щиро. І каявся, здається, щиро. На якусь

хвилину йому стало жаль її. Вона ж так щедро служила йому — і тілом, і душею, і руками... А може, це твоя доля? І ти сам розтоптав свою долю. Га?

— Ти давно у Львові?

— Майже рік.

— Чому ніколи не зайшов?

— Чоловіка боявся.

— Але ж дитина твоя.

Ох, та дитина!.. А як то вона тебе зустрине! Назове батьком? Чи, як мати, буде дивитися спідлоба, прикусивши нижню губу?

— Ти саму її залишила?

— Вона вже величенька...

У Марійчиному домі йому стало не по собі: на нього сніми очима дивилася стеблиста дівчинка в маленьких окулярах, з низько підрізаним волоссям, блідим личком і трохи синюватими губами. Раптом Зеня осінила думка: треба ж було бодай цукерок купити... І як він не здогадався? Хоч давай Марійці гроші, аби збігала за дарунком...

— Зоряночко, лікар до нас прийшов...

Дівчинка продовжувала чесати ляльці коси своїми тонесенькими рученятами й не дивилася на Зеня. Він пошкодував, що прийшов. Будуть клопоти. Марійка тепер не одв'яжеться. Хоч зі Львова тікай...

— Я послухаю її...

І відкрив свій саквояж. Очі його почали пізнавати знайомі речі. Він роздягнувся і рука невільно потягнулася до цвяха з іржавою головою, на який він завше вшав пальто.

— Її треба лікувати, я пришлю ліки, — поспішно говорив Зеньо. Він хотів ще сказати, що дочку варто було б послати до санаторію, але відразу передумав. Навіщо зв'язувати собі руки обіцянками й клопотами?

— Я так боюся за Зоряну...

— Вона одужає... Я постараюся...

Він посміхнувся дитині, навіть погладив по голівці й поквально вийшов. На вулиці першим чином витер снітіле чоло, підсвідомо озирнувся, ніби за ним хтось гнався.

«Я в пастці... Але чому я боюся, що про все довідається Дарина? Дивно! Вона ж мені ніхто, навіть далі стоїть, ніж Оля. А чомусь боюся... Нікого не боюся — ні Марійки, ні Олі, ні Романа Турпака, а Дарини боюся. Власне, це не страх, це щось інше, щось неймовірно чудне. Мені

страшно, що Дарина довідається — і годі! Дивна дивна...»

Він зупинив фіакр, попросив довести його додому. Поспить трішки... Забудеться... Мій дім — моя фортеця...

Вдома Зеньо полегшено зітхнув. Все добре, для хвилювання нема підстав. Відтак закликав свою служницю.

— Сходіть до аптеки, купіть за цим рецептом ліки і віднесіть за цією адресою. Передайте власноручно пані Марисі. Тільки прошу не баритися!

«Звичайно, так буде найкраще. І Марійка буде задоволена, і мене не мучитиме сумління»...

Підбадьорений, він вийшов на балкон. Оперся на поруччя. Вдихнув повітря. Над Зеневим житлом яскріло сонце. Крізь сріблясту порошу його променів рясно текли з даху на поруччя важкі краплі, і довкола все парувало.

«А що робити з Олею? Нічого не робити... А що особливого сталося? Годі думати, все одно нічого не змінить в тому, що вже сталося. Найкраще зараз — прогулятися. Глянь, який рай надворі!»

Зеньо вдягнув клітчасте пальто, натягнув на руки шкіряні рукавички, пишну шевелюру прикрив зеленим капелюхом. Ішов неквапно, насолоджуючись весною. Біля пам'ятника Міцкевича йому несподівано зустрілася Дарина. От саме зараз, коли йому не хотілося зустрічатися з нею. Він і сам не розумів, чому, але йому стало чин то соромно, чи то просто не по собі, коли побачив її.

— Сервус, Даринко! — бадьоро заговорив він. — Як ся маєш? — говорив, аби щось говорити.

— Добрий день, — стримано відповіла Дарина.

— І чого це ми такі, серйозні? — намагався весело продовжувати розмову.

— Щоб не легковажити, — відповіла знов серйозно. Зеньо на мить розгубився. Он як вона відповідає. Мабуть, знає щось про нього. Та він намагався утримувати тон зверхності.

— З якого часу ми навчилися говорити афоризмами?

— З того часу, як дістали деякі уроки життя від деяких знайомих, — з викликом відказала Дарина.

— О, то тепер ви знаєте щось про життя, — вдавано весело відказав Зеньо.

— Я тепер багато дечого знаю, я навіть знаю, що у вас є дочка, яку ви покинули...

Зеньо почервонів. А Дарина дивилась на нього зневажливо й думала: як це сталося, що Зеньо подобався

їм. Як могла вона не побачити, що це негідник. Але ж він такий... вишуканий, здавався інтелігентним, добрим.

Раптом не знати звідки біля них з'явилася Оля. Вона була якась перелякана.

— Ви чули? Вбивство! — видихнула Оля.

— Кого вбили? — жартівливим тоном запитав Зеньо Мурин. — Чого такий переполох?

— Потоцького! Допіру...

— Хто? Де?

— Якийсь Січинський!

— Мирослав? — зойкнула безтямно Дарина і в очах їй почорніло. — Як звати? Мирослав?

— Або я знаю, — знизала плечима Оля. — Мирослав

чя не Мирослав. Вбивцю щойно повезли до поліції.

Дарина машинально поправила хустку і сама не знаючи куди йти, пішла геть від Зеня і Олі.

А біля пам'ятника Міцкевичу тим часом зібрався натовп. Розпашілий молодик волав:

— Смерть підлим гайдакакам!

Даринину увагу привернула рудо-золотиста борідка

Парашука, котрий рвався туди, де промовляв розпашілий молодик.

— А ти хто? — озирнувся інший молодик з товстими червоними губами. — Гайдамака?

— Гайдамака! — підтримав хтось поруч.

Парашука штовхнули. Оля завищала, Зеньо Мурин

вихопив її з виру й потягнув у провулок, а Парашука за-тиснули в кільце...

Кремезний Парашук спробував одбиватися, але його

вдарили чимось важким по голові, і він упав...

Про бійку на Марійській площі відразу доповіли ко-

місару Бігуничу. Він махнув рукою: хай собі чубляться.

Власне, буде цьому Парашукові наука. Може, ще якому-

небудь патріотові втовкмачать, що смерть намісника до-

рого коштуватиме... Все нормально! А зараз йому треба

арештувати родину Січинських.

«Те, що сталося з намісником, звичайно, погано, але

для нас робота, — з задоволенням подумав комісар Бі-

гунич. — Ми — ніби лікарі... Нам треба практикуватися.

Це навіть радісно, коли трапляються всякі випадки...

Правда, те, що сталося нині... Зате скільки роботи!

І можна показати себе...»

У двері Січинських він загнував так, що піднявся на

ноги увесь будинок. Йому відчинила жінка. Надто суха,

обличчя у зморшках, очі запалі, важкі повіки, на правіці поблискував шлюбний перстень.

— Ви Олена Січинська?— грізно спитав Бігуніч, прискіпливо озираючись довкіл.

— Так...

— Ваш син Мирослав Січинський вчинив напасництво — убив намісника Галичини графа Потоцького.

— Мирослав?— похитнулася жінка.

— Ваш син.

— Цього не може бути, щоб Мирослав...

— Це було. Сьогодні о другій годині дня він прийшов до графа Потоцького і вистрілив у нього.

— Може, ви помилилися?

— Ми не помиляємося.

— Господи!..

— Ми повинні провести обшук.

Походжаючи по квартирі, Бігуніч стежить за обшуком. Йому не подобається обережність жандармів, і він сам кидається до шафи з книгами, вивалює їх, наче дрова, на підлогу, а Олена Січинська — мов закам'яніла. Вивалені на підлогу книги вивели її з оціпеніння. Вона кинулася до комісара Бігуніча.

— Це Миросеві книжки. Не руште. Там нічого не знайдете, — застигло дивилася запаленими очима. — Я вам все розповім. Я знала про намір сина, ухвалила його і дала грошей на зброю.

— Мамо, це ж неправда! — закричали дочки.

— Це правда, і ви нічого не знаєте, — сказала мати. —

Це правда, дорогі мої, правда, якої ви ще не знаєте, якої вам не треба було знати...

Дочки заридали, а комісар Бігуніч просяв. Здається, він першим знайшов кінець нитки в цьому клубку...

— Іменем права ви арештовані. Всі!

Доставивши Січинських в поліцію, комісар Бігуніч передихнув: багато нині роботи... Але втомленим не почував себе. Однак вдав знеможеного й глухо попросив шефа:

— Мені можна відпочити?

— Ви заслужили.

Він заскочив до шинку, вихилив чарку горілки й звелів, щоб фіакар доставив його додому. Над садибою карало гайвороння. На цей раз комісар Бігуніч не стріляв, не лютував. Він голосно сказав дружині:

— Будемо продавати хату.

— Як продавати? — світ перед очима заволікся ту-

маном, і вона довго кліпала тремтливими повіками. — А де ж ми будемо мешкати?

— Будемо продавати, — повторив комісар Бігуніч. — Я напिताв помешкання біля Губернаторських валів.

— Якщо ти хочеш... — майже крізь сльози простогнала Юля, і плечі її опустилися.

— Це вирішено, — сказав Бігуніч. — Я заслужив, щоб жити у серці Львова, а не на смітнику.

— Твоя воля... — промовила тихо, ще раз боязко глянувши на чоловіка.

Комісар Бігуніч, зі смаком проковтнувши шмат свинини, дещо мирніше проговорив:

— Нині будеш спати у моєму ліжку... Дряпнув очима жінчину спину. Ти диви! А вона справді гарна молодичка... Якась аж надто гарна й така проворна. Ні, ти не помилився в своєму виборі!

Комісар Бігуніч поволі доів смажену свинину, Юля відразу, з-під руки, прибрала зі столу посуд. А його очі знов дряпнули її спину. Щось вона вельми випрямляється... А може, її хтось ласкає? В носі йому защемів червоний прищик.

— Роздягайся.

Його оклик підтяв її на півкроці. Вона зіщулилася.

— Будемо спати. Світла не гаси!

Та нараз хтось різко постукав у шибу. Комісар Бігуніч висмикнув з кобури пістолет, але стріляти не довелося, — то був посланець поліції:

— У місті погроми. За графа Потоцького — гайдамацькі вікна! Шеф просив вас негайно прибути.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА

Спершу вона гатила у двері кулаками, потім гатила ногами. Вона гатила й гатила, але ніхто не приходив, ніхто не звертав на неї уваги, і вона, зрештою, стихилася.

Та хоч зламана ліра, струни бринять, — вона впала на стілець і заридала. То були сльози злості, обурення, відчаю, бо вона нічого не вчинила такого, що давало б їм підстави на арешт. Вона лише хотіла, аби її пустили до Мирося, тільки пустили... Її не допустили. З езуїтським спокоем скрутили руки й кинули за ґрати. Та яке вони мають право.

Вона грюкала — не відчинили, вона ридала — не відчинили... Тепер вона була на грані ошаління, — в безумстві

своїм ламала руки, безтямно снувала по тьмяній камері. Вона ледь не билася головою об стіну, а вони не появлялися. Вже й смеркалося за вікном, вже темрява ночі залила її нове житло, а вони — все не появлялися... Хай би зовсім не появлялися! Але як там Мирось? Часом уявляла його в порваній сорочці, скривавленого, без очей, з ранами на тілі, і здавалось їй, що вона божеволіє. А як Бітовський? Як Коцко?

Врешті-решт вона остаточно знесилася — від ридань, від передбачень і уяви. Вона отупіло видивилася на глухі двері. А що далі?

Їй чомусь пригадалися Карпати. Вона була в них під час літніх вакацій. Не сама — з подругами. Вони дуже весело й цікаво провели час. А найбільше їй запам'яталися хмари. Були вони то як перелітні птахи, що присіли спочити на горах, то єднали землю з небом, то повзли над чорними обрисами вершин темно-сині, зловіщі, підчервлені сонцем. І тихо-тихо було довкруг, глухоманно, лише вітер колихає травами. А ще вражали кам'яні брили, порослі рудуватим мохом, що висіли майже над головою. На них — поодинокі ялиці, що тягнулися вгору, неначе боялися впасти у провалля. Подекуди на скелях проростали низенькі жовті берізки. А хати без садів, наче дівчата без кіс... І грубо збита з березових кругляків лавка над джерельцем... І сіно, насноване на тичку... І худоба, що паслася поміж кротовинами...

Поволі почало сіріти. Дарина приклала вухо до дверей — німа пустеля, тоді вона приступила до вікна — громаддя дахів. «Ну, що ж це таке?» І раптом вона побачила, як із-за червоного даху виглядають три гілки, чорні, голі, але з набухлими бруньками, виразно окресленими на світланковому небі. Дарина нарахувала сімнадцять бруньок... І в ту ж мить вона неначе пробудилася. «Коцко постійно наголошував: голівне — бути мужнім». А ти? Чого ти розкисла? Але ж Мирось... Мирось, можливо, вже закатували...

І їй знову потьмарилося в очах, розболілася голова. Його можуть засудити до... Ні-ні! Тільки не шибениця! Якщо його поведуть на шибеницю, вона накладе на себе руки. І знову покотилися сльози.

Вгамував їх скрегіт ключа в дверях. За погратованими вікнами сіріло, як старий сніг, небо, і чорними крилами махав чорний ворон. Дарина схопилася. Червоносліпими, напухлими очима впилася в комісара Бігунича. А він з посмішкою запитав:

— Виспалася панна?

Дарина не відповіла, Дарина німо дивилася червоносліпими, напухлими очима. Вона приготувала себе до найгіршого. А голову стиснуло щось тупе й гулке.

— Я перепрошую, що ми змушені були затримати панну, — сказав комісар Бігунич, — але своїм настирливим поводженням панна сама нас до того спонукала.

— Що з ним? — зойкнула Дарина.

— Нічого... Живий-здоровий.

Млість вдарила в лице, Дарина безсилена впала на стілець. Живий, живий! Він живий! Вона зірвалася:

— Його можна бачити?

— Учора це було неможливо, — сказав комісар Бігунич. — Але... Якщо ви наполягаєте, я щось придумаю.

Однак... Тут усе залежить від самої панни.

— Я все зроблю, — нетерпляче промовила Дарина. — Ви побачить Мирося! Та вона задля нього...

— Ви добре знали Січинського? — м'яко спитав комісар Бігунич і сів навпроти.

— Здається, добре. Ми часто зустрічалися, багато розмовляли, він давав мені читати книжки.

— Які саме?

— Різні. Твори Франка, Шевченка, Лесі Українки, Кулішеву «Чорну раду», «Облогу Буші» Старицького.

— А ще вірші... Він часто любив декламувати вірші. Він знав їх дуже багато.

— А про замах що він вам говорив?

— Нічого. Він тільки завше нарікав на Потоцького.

Він дуже мучився, що народ страждає, терпить кривди, наругу. А ще він казав: де є раби, там нема свободи;

якого бракує мужності ризикнути життям для досягнення свободи, той заслуговує долі раба... Так він говорив напередодні.

— І це все?

— А ще він хвалив Ванду Добродзіцьку, — Дарина наважала це ім'я якось палкіше, аби розчулити комісара Бігунича. «Смерть тирану!» — крикнула дівчина і метнула бомбу. Не її вина, що Скалон лишився живим. Може,

рука. А пам'ятає пан комісар, як красномовно вибухнув адвокат на суді: «Хто повстає проти ворога свого народу, той не убивця, а герой!» Зал двиготів від оплесків,

а суд одноголосно виніс оправдуючий вирок.

— Було, було... — він раптом нагострив очі й різке

щось хотів сказати, але тільки повторив: — Було, було... Та все-таки була розмова про замах чи не було?

— Не було. Перед хрестом можу присягнути.

— Але ж ви хочете його бачити, — м'яко сказав комісар Бігуніч. — Чи ви хочете, щоб його повісили?

— Я можу перед хрестом присягнути...

— Ну-у, гаразд, — сухо сказав комісар Бігуніч. — Подякуйте, що я милосердний... Я даю вам волю, але зі Львова без дозволу — ані кроку. Вам зрозуміло?

— З-розуміло... А Мирося можна бачити?

— Бачити? — засміявся комісар Бігуніч. — Ви побачите його тоді, коли він буде бовтатися на шнурку! Дарина поблідла. Боже, яка омана, яка підлість! Їй хотілося кусати комісара Бігуніча, дряпати нігтями, дерти!..

— Ви вільні! Геть!

Інколи хвилина перевертає все життя, інколи з хвилини починається справжня біографія, — так було зараз з Дариною. Вона навіть була вдячна Бігунічу за його хамство, вона, здається, остаточно збагнула істинну сутність жорстокої дійсності. Вона стиснула зуби й покинула заграбовану кімнату. Довго у відчаї блукала вулицями Львова і не зчулася, як опинилася на околиці міста. До тям її повернуло стадо гусей, котрі переходили вибоїсту запилюжену вулицю. Перед ними, постукуючи дерев'яною палицею із залізним наконечником, ішов сліпий у потертому пальтечку і ніс під пахвою торбу. Очні впадини були приховані чорними окулярами. Гусь з гелготом сунули за ним, щось шукаючи дзьобами на кам'яній дорозі.

Дарина зупинилася. А гуси все чогось шукали поміж вирваним камінням, і чоловік у чорних окулярах одностонно постукував палицею. «В кого бракує мужності ризикнути життям для досягнення свободи, той заслуговує долі раба...» Вона рішуче вернулася до центру міста, ніби намірилась викликати когось на герць. Купила газет. Але досить було їй глянути на фотографію Січинського, як у грудях закрутило щось пекуче, а очі зволотились, і не тримали ноги, — вона потяглась до лавочки на Губернаторських валах.

Хусточкою витерла щоки. Мимоволі уздріла в газеті повідомлення про свій арешт, про арешти приятелів Мирослава, родини, прочитала заявку, яку зробили українські послы австрійському парламенту у віденській газеті «Час» про те, що «президія українського клубу осуджує

найгостріше страшний, досі в русинів нечуваний замах і сподівається, що він не буде мати дальших наслідків, та що в краю будуть панувати спокій і законні відносини». «Наша партія не визнає політичного терору, знає способи легальної боротьби за свої права, в межах законів, тобто петиції до парламенту», — писало народовське «Діло».

Це обурювало Дарину. Вона раптом подумала, що українські послы заслуговують того, що й намісник... Вона ще пильніше розглядала фото Січинського. Чубатий... Густі брови... М'який овал лиця... Повняві губи... І погляд... Розумний, прямий погляд юних очей, чесний і рішучий. Вона акуратно вирвала з газети фото, сховала в сумочку. Нікому й ніколи не буде приступу до її серця! А поки що треба шукати Коцка, шукати Бітовського. Може, щось вони придумують, може, вже щось придумали. Нараз чиясь рука ласкаво лягла на її плече. Бітовський!

— Добридень, Даринко, — радісно кинувся до неї. — Газети повідомили, що ви арештовані!

— Мене щойно випустили... Німотно, але благально видивилася на Бітовського важким, допитливим поглядом, і непрохані сльози потекли з очей.

— Як добре, що я вас бачу! Я допіру з поїзда, був у Стрию, у товаришів. Як усе це сталося?

— Нічого, Дмитре, не знаю. Напередодні бачила Мирося, він, зрозуміло, мені не сказав про свої плани, — вона тривожно і якось ніби жалюгідно спитала: — Що з ним буде?

— Не знаю, не можу уявити, — знизав плечима Бітовський. — Такого іще в Галичині не було. Одне ясно — цього не треба було робити. Час терористичних актів минув. У цьому давно переконалися в Росії. Вбивство намісника нічого не змінить — цар поставить іншого, і той такий вестиме таку ж політику.

— Якби вдалося Мирося викрасти... — говорила своє дівчина.

— До суду це виключено, — задумливо сказав Бітовський. — Але в нього була нагода втікати. Адже на той час у намісника не було жандармів. А мені казали, що він сам дався у руки.

— Невже його засудять до смертної кари?

— Не знаю, хоч цього можна чекати.

— Але ж Добродзіцьку виправдали...

В. Г. Курт'як

— Коли б її судив російський суд, вирок був би таким, як і Желябову, і Перовській, і Ульянову, і Кибальчичу, і Поліхову.

— Коцко йде...

Пильно-замислені очі Адама були червоними, наче в них довго дув вітер і сипав піском.

— Нарешті я бачу вас! — обійняв обох разом і присів коло них на лавці.

— Його треба рятувати, негайно рятувати, — палко сказав Бітовський.

— Зараз, коли йде слідство? — здивувався Адам. — Та Мирослава стереже сотня жандармів... Зараз треба роз'їхатися по Галичині, в містах і селах провести маніфестації на захист Січинського.

— У тебе золота голова, Адаме, — обійняв товариша Бітовський.

Коцко хвилину помовчав.

— Це мусить вплинути на суддів. Ми рішуче станемо на захист Мирослава. Але на всіх вічах і зібраннях будемо наголошувати, що поодинокі вбивства — не вихід із становища, що гуртом треба обух сталить, лиш у такому разі можна позбавитися соціального і національного гніту.

Дарина мовчала. Дарина не втручалася. Дарина не терпляче й напружено слухала, навіть трохи сердилася на хлопців за їх розсудливість, коли вона сама готова була перебити тюремну сторожу... Тепер, негайно, не відкладаючи. Та вона одночасно розуміла й те, що її поривання не можна здійснити. Бітовський і Коцко мають повну рацію.

— Я також поїду з вами, — сказала Дарина. — А ви... ви читали, що пишуть газети і як висловлюються наші діячі?

— Діячі!.. — процідив Коцко. — Ці діячі бояться революції, бояться народу, вони лише себе вважають цивілізованими, вченими, здатними бути проповідниками нації, а мужик — темний і незграбний, хай слухає їх, провідників. Ох, ці діячі! А щодо Січинського, то їхні думки роздвоїлися. З одного боку вони проти колонізації, отже, ніби схвалюють його акцію; а з другого — бояться цісаря, який може сплутати їх з українським народом, тож і відхрещуються і від народу, і від усього, що його стосується. Отож і висловлюють своє обурення вчинком Січинського. Вони хитрі й підступні; ці діячі. Будемо розвінчувати їх, будемо викривати їх гниле нутро, збуджу-

ючи в людей мисль, що наш шлях — боротьба трудових рук за свої права.

— Значить, зберемося сьогодні й обговоримо, що і як робити далі, — сказав Бітовський. — Мені треба години дві, щоб оповістити своїх. Отже, через дві години в мене. — Він раптом зняковіло й стурбовано замовк, дивлячись на Дарину. — А може, Адаме, ви з Дариною одразу до мене йдіть?

— Ні, дякую, Дмитре. Я мушу піти на квартиру. Переодягнуся й відразу повернуся. Я швидко.

Хлопці дивились на Дарину і не пізнавали: це була вона і не вона. Дитячі риси — м'які й округлі — наївність погляду, селянська сором'язливість — все це раптом змінялося. Перед ними стояла рішуча жінка, готова на будь-який сміливий вчинок. Красива в рішучості й пориві.

— Виходячи з дому, не спотикайся об поріг...

— Не спіткнуся, Адаме.

Вона горіла. Вона уся була в полум'ї. Вона була переконана, що Січинського врятовано, що через день-два він буде на волі. Так, як було з Добродзіцькою. Дарина невільно направилася спочатку до Мирославого дому.

На Зиблікевича, проти будинку Січинських, горланила юрба молодчиків, вимахуючи палками й плакатами. Дарина обминула зборище. Їм тільки під руки потрапило. Щороз розгромили бібліотеку наукового товариства імені Шевченка, били шиби в редакціях українських часописів, в українській гімназії.

Удома Дарина застає Романа Турпака, хоче похвалитися, що на волі, хоч не дуже тішиться тією волею, бо за ґратами Січинський, — вона хоче похвалитися, та Роман випереджає її:

— Шукай собі іншого помешкання.

— Іншого?

— Так, іншого, якщо газета написала правду, — тиче пальцем у повідомлення про Даринчин арешт. — Це правда?

— Правда...

— О, то вже відразу можеш собі йти! Не хочу, аби мене через тебе тягала поліція.

Він зіперся на вікно, за яким диміла цегельня і, не виходячи з Дарини погляду, чекав.

— Гаразд, — сказала по паузі.

Вона досить неквапно поскладала в дерев'яну валізу свої речі і, попрощавшись, покинула будинок Турпака. За шторою в сусідній кімнаті плакала Марійка.

В'язниця. Ніч. Темне вікно. Одинока зірка. За холодними, залізом кутими дверима, хтось ходить. Кроки його, наче цокання годинника, — рівномірні й монотонні.

Все для Січинського знайоме, все так, як і торік. Правда, торік у камері сиділо кілька чоловік, було веселіше, нерідко ніч проминала з піснею. А чому ти сам не хочеш заспівати? Ану ж бо!.. Та пісня одному не йде. Він чує голоси Коцка й Бітовського, Хоткевича і його бандури... Думки перестроюються на інше. Він обдумує програму майбутньої революційної партії, про яку говорили в Коцка. Зумів же Кампанелла, відбуваючи у неаполітанських казематах довічне ув'язнення, писати своє «Місто Сонця». Відбирали папір — занотовував мислі на стінах, знищували рукописи — знову їх відновлював. Героїчний був чоловік.

А за холодними, залізом кутими дверима, все ті ж кроки, наче цокання годинника, — рівномірні, монотонні. Вони не лякають Мирослава. Він зневажає їх. І жагне якнайскоріше стати перед судом, щоб сказати на повний голос про катів його народу.

«Аби повісити Олександра Ульянова і його друзів, ката привезли аж з Варшави. Дивно, що в Петербурзі не знайшлося жодного...» — думка жорстока й непрохана прослизнула в мозок, мов змія. Для мене, мабуть, у Львові знайдеться. Чи теж везтимуть з Варшави?»

Мирослав намагався відігнати цю в'їдливу думку і почав згадувати Франка. Як сильно відповів поет на допиті під час першого арешту! «Вважаю, — сказав Франко, — що, згідно з моїми поглядами, соціалізм є нічим іншим, як національною економією. Вважаю, що нігілізм сягає набагато далі соціалізму, бо, наскільки я виробив собі поняття з газет і вільних розмов, нігілізм заперечує сучасний етап суспільства в цілості, тобто показує, що народ, який працює, експлуатують пани, заможні священики і уряд, отже, існуючий тепер суспільний лад треба повалити і перевернути».

Отак логічно, спокійно мусиш і ти відповідати. Правда, в окупантів своя логіка, однак, тебе зрозуміють ті, кому належить розуміти. Власне, не завжди холодна зброя перемагає зброю слова. Вона може тільки приглушити тимчасово, — логічне слово непереборне, як і правда. Ось недавно вони довго говорили на цю тему з Дариною. Вона тоді була згодна з Мирославом. Його сер-

це чує, як може чути тільки закохане серце, що й зараз Дарина з ним. Мирославові хочеться читати їй вірші, хочеться розраджувати її, бо, можливо, зараз побивається за ним.

Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вчарувала ти мене, що все,
Коли погляну на твоє лице,
Чогось мов щастя й волі серце прагне...

А може, Дариночко, продекламувати тобі щось з Лесі Українки чи з Шевченка? Та вже встромлено в замок ключ, вже одчинилися двері.

— До слідчого, пане Січинський.

— Як там надворі?

— Мрячно нині.

— Мрячно... На нашій Галичині все так мрячно...

— Нам не вільно розмовляти, — перелякано попереджає наглядач.

— Але ж ви свій чоловік. Чи ви не хочете признатися, що ви мій сусід, пане Омеляне?

— Служба, пане Січинський. Служба... Ви вже не гнівайтесь, Миросю... Жінка, діти, а часи скрутні.

— Чом же мені гніватися? Мені навіть весело...

— Жартуете... Ви ще можете жартувати?

— Мене підбадьорює поважне ставлення до мене поведіння: тримають, як графа, в окремому помешканні, поведіння пристійно...

— Наглядач з острахом слухав, потім одчинив двері і поспішно сказав:

— Прошу, пане Січинський.

Вони йшли довгими коридорами — тьмяними й похмурими. Нарешті наглядач вказав на двері.

Кімната була тісна, з загратованим вікном, за яким стояв жорна ночі перемелювали зорі. Посередіні кімнати стояв один стілець, далі стіл, а за ним — похмурий чоловік.

Мирославові впали в очі сажневі плечі і тоненькі вусика, приклеєні до круглої голівки, червоне обличчя і неприємно білі брови, під якими причаїлися свердла...

— Я Барсовський, — сказав чоловік з приклеєними до круглої голівки тонкими вусками. — Я буду вести слідство.

— Мені однаково, хто буде вести слідство. Я хочу лише, щоб воно пройшло якнайскоріше.

Проте слідчий не квапився. Його білі брови зійшлися на перенісці. «Він міркує... — всміхнувся Січинський. —

Чи хоче підкреслити, яка він тут поважна особа?» А слідчий все ще не розправляв надмірно білих пір'ястих брів, опустивши свердла очей на якісь папери.

— Я ознайомився з тим, що ви говорили в поліції, — підвівши нарешті свої свердла, сказав глухувато. — Я прийшов до висновку, що ваш вчинок — вияв якогось душевного сум'яття. Ви мене розумієте?

«Ну що ж, тепер помовчу я. Хіба я не маю права подумати?» Барсовський, однак, повторив нетерпляче:

— Ви мене зрозуміли?

— Не зовсім.

— Віком ви досить молодий, досить темпераментний юнак, і я допускаю, що на час акції у намісництві ви були в якомусь нервовому потрясінні.

— Якому саме?

— Оце, власне, я й хочу довідатися. Я хочу знати, чи не вплинуло на вас те, що кілька місяців перед тим ваш брат Мстислав Січинський покінчив життя самогубством? Чи не так?

Молоточок нервів ударив по струнах-жилах, і брейкіт їх болісно дряпнув по скронях: Січинський затиснув зуби.

— Я слухаю вас, — квапився слідчий.

— Самогубство мого брата не має до справи жодного відношення, — стримано відповів Мирослав. — Я ніколи не хвалив за це брата.

Барсовський кліпнув білими віями, на якусь частку секунди прикрив свердла, відтак зметнув ними вгору:

— Горілку п'єте?

— Ніколи не вживав. І не курю.

— Вас бачили з цигаркою в намісництві. Я хочу переконатися: вас бачили у намісництві з цигаркою?

— Це так собі, забава.

— А постріли — теж забава?

— О, постріли — то інше, постріли — то помста за Каганця, за кривду народу!

— Чому саме ви, а не хтось інший, взялися виступити як месник за кривди народу?

— Над цим я не задумувався. Можливо, я випередив інших, можливо, інші ще встануть в оборону свого народу, тільки вже якимось інакше. Я не міг у цьому кивати на інших. Я діяв згідно свого розуміння і сумління.

— Перед вами мати народила трьох мертвих дітей, — зупинив його Барсовський. — У нас правильні дані? Чого мовчите? Я хочу знати те, що запитую вас, це...

— Ви! — скрикнув Січинський. — Ви...
Він задихався від образи й огиди. Він аж схопився зі стільця. Камінний Барсовський спитав:

— Хочете образити слідчого?

— Ні, — опустився на стілець Мирослав. — Я хотів вам сказати, що коли б ми помінялися ролями, я ніколи не дозволив би собі знущатися над вашою матір'ю. Матері народжують нас, та не завжди відповідають за наші вчинки. І є речі від них незалежні.

Барсовський знов опустив свердла очей на папери і весподівано різко запитав:

— Ви ненавидите поляків?

— Я ненавиджу поневолювачів мого народу, а не поляків. Поляка Костюшка, наприклад, я глибоко поважаю.

— А може, позмагаємося, пане слідчий, хто ліпше творчість Висп'янського, Жеромського чи Раймон-Домбровського? То прошу: «Тільки сама нація має право вирішувати свою долю. Потреба свободи, усвідомлена нацією, дає їй незаперечне право звільнитися від опіки; будь-яке нав'язування чужого впливу або влади є насильством. І це насилля стає тим більш огидним, якщо його провадить нація, яка береться за свою власну незалежність».

— Ви надмірно збуджені, — обірвав Барсовський. — Ваша нервова збудженість ще раз підтверджує мої припущення, що...

— Хочете зробити з мене божевільного? — незворушено здивувався Січинський.

— Я змушений запросити лікарів-психіатрів, щоб обстежити ваш стан.

— Он як! — здивувався Січинський.

— Отже...
— Отже, хочете зберегти честь монархії і мундир Потоцького тим, що заподієте ще один злочин? — різко спитав Січинський.

— У камері Мирослав до кінця обдумав слова слідчого, і його охопив жах. А що, коли психіатри зроблять зумислено його божевільним? Що буде? Мамо, рідна моя, вони не зупиняться ні перед чим, вони кинуть чорну тьму на твою світлу постать! А який буде резонанс від акції? Ясно, їм вигідно сказати, що цей постріл — не кара за злочини проти народу, а нещасний випадок, вчинок божевільного.

Мирослав вгамовував свої почуття, намагаючись підготуватися до зустрічі з лікарями. І коли його вела в кабінет на обстеження, він був спокійний. Покірно, чemo й точно виконував він всі вимоги лікарів, намагаючись по їх обличчях прочитати їхні висновки. В тих обличчях нічого підозрілого він не помітив і, дивуючись сам своєму спокою, повернувся в камеру. Ліг на тюремне ліжко, і ніби впав у забуття. Скільки часу він так пролежав — не знав. Схаменув його голос наглядача:

— Січинський, до слідчого!

Барсовський сидів незворушний і лише на мить відірвав погляд від паперів, коли наглядач привів Січинського. Він ще якийсь час вивчав папери, не зважаючи на підслідного, що стояв серед кімнати. «Мабуть, це їхні професійні методи такі», — подумав Мирослав, і саме в цю мить Барсовський підняв на нього свій колючий погляд.

— Прошу сідати. Так от, — ніби продовжуючи перервану розмову, заговорив він, — лікарі визнали ваш стан нормальним.

— А ви надіялися, що панове лікарі полегшать вам роботу! — Мирослав не міг уже стримати радості, він мусив вилити все, чим була переповнена бунтівна його душа. — Пане слідчий, і це не міг бути акт божевільного! Це було політичне вбивство. Коли я їздив з друзями по селах під час виборчої агітації, то бачив великі кривди, яких терпить мій народ, бачив шахрайства, які чинили підручні Потоцького проти українських селян. Все це мене, як соціаліста, страшенно обурювало. Я вважав і вважаю Потоцького як главу краю, відповідальним за це лихо. І я вирішив усунути його. Розумію, що з його смертю не зміниться система урядування. Але хай світ зверне увагу на неподобства!

— Ви вважаєте себе героєм?

— Таких героїв багато в наших містах і навіть селах. Серед селян, робітників та інтелігенції давно витала думка, що при теперішніх обставинах дійде до того, що було в Росії.

— Ви хочете перевернути світ? — скептично всміхнувся Барсовський, і приклеєні до круглої голівки вухка заворушилися.

— Хто не прагне істини і свободи, не може бути справді могутнім. Його сила підточується зсередньої. Влучно сказав Франко: нехай пропаде мое ім'я, але нехай живе і розвивається мій народ.

— Ви занадто багато берете на себе.

— Біда багатьох індивідумів у тому, що вони бояться зайвих вантажів, хто береже плечі — занепащує душу.

— Козиряєте начитаністю? — усміхнувся зневажливо Барсовський.

— Ніколи! Але найбільше ціную знання, бо вони — основа самовдосконалення людини. В древніх греків кожен юнак вибирав собі вчителі прославленого мудреця, який вчив його мислити і ставав для нього прикладом у житті та вчинках.

— Ми не філософствувати тут зійшлися, — перебив слідчий Мирослава. — Мене цікавить, що робили ви на передвиборних вічах.

— А щодо виборів, то надужиття роблено навіть проти польських народних демократів. Про це писала преса. А хто винен? Насамперед той, хто стоїть при владі, хто володіє багатством. Але є приповідка: най бог карає не сліпий меч, а руку. Коли б ті, хто урядуює, боялися, що їх за надужиття покарають, то надужиття не було б. Отже, серед тих, хто відповідальний за все, на першому місці Потоцький!

— Граф Потоцький...

— Робилося так, щоб галицький сейм був у руках шляхти, котра матиме перевагу і визискуватиме польський працюючий люд і буде нищити мій народ. Отже, я прийшов до висновку, що так далі тривати не може. Я вважився на цей крок.

— І тепер будете за свій злочин перед судом відповідати, — Барсовський рвучко підвівся.

Наглядач з'явився на порозі, попередивши виклик слідчого.

— Виведіть!

— Я готовий відповідати! — сказав Мирослав з посмішкою, зазивно, і аж тепер одчув вогонь на щоках.

«Боже, як я втомився!.. Я страшенно втомився... Здається, не менше, ніж тоді, в намісництві».

В коридорі він, однак, зібрався з силами. Наглядач був той, його знайомий, і Мирослав чомусь втішився.

— А ви казали, пане Омеляне, що надворі мрячно... З дитячим захватом мовив:

— А ви казали, пане Омеляне, що надворі мрячно... Гляньте у вікно — випогоджується...

— Ви скудли...

— Замало свіжого повітря! Правителі забруднили... О, ідея! Буду оце зараз винаходити фільтри! Як гадаєте, пане Омеляне, годен я бути винахідником?

— Ой, Мирославе, Мирославе...

— Є ще одна ідея — співати. Тільки не смійтеся: матеріальна цінність духовного вельми велика. Ще імператор Нерон спробував відкупитися од войовничого вірменського царя своїм найкращим співаком. Може, собі спробувати відкупитися якою-небудь піснею про Довбуша?

— Прошу... — і наглядач одчинив двері камери. — Коли б уже скоріше вас одвели в «Бригідки».

— Це мені лише нагадує, що там закайданили Франка. «Бригідки» і галицький Мойсей. Може, проведемо дискусію?

Двері хряснули. Січинський нервово засміявся. І все-таки він диявольськи втомився. З ніг падає. Між іншим, жаль, що не було нагоди порозмовляти з живим намісником. Зате Франко мав таку нагоду. Правда, тоді троє займав граф Казимир Бадені. Він спитав Франка:

— Пане Франко, ви оженилися з росіянкою?

— Так.

— Ви взяли за нею дещо грошей?

— Триста карбованців, якщо вас це дуже обходить...

— У вас четверо дітей, і всі вони хрещені.

— Так.

— Но, бачите, я добре поінформований. Побачу, що зможу зробити для вас. Тільки, знаєте, свою агітаторську діяльність мусите наразі покинути. Отже, до відзень, пане Франко!

А перед тим намісник сказав:

— Ваш докторат, пане Франко, і ваша габілітація — все те дуже гарно, але як же я можу допустити, аби із співробітника «Кур'єра львівського» раптом зробився університетський професор?

«Однак мене дуже болить голова... Заснути б...» — перервав свої думки Мирослав, вмоцнюючись на тюремному тапчані.

А день такий чистий. Вже гаряча пора, птаство починає тривожитися про потомство, невдовзі сяде на гнізда. І соловей співає закоханим пісню... А тобі, Дарино, співає? Хоча б ти не збилася з дороги... І не тужи за мною. Життя — суцільні втрати. Без втрат нема знахідок. А Хоткевич оповідав, що в садку Панаса Мирного поколював руку об агрус... А над ліжком його постійно висів мініатюрний барельєф Гарібальді... Заколовши Каганця, жандарми витерли багнети білими хусточками... Смішний Хоткевич — у сім років написати драму про розбій-

ників... Чому ж смішний? Хіба всі розбійники злочинці? Кармалюка теж називали розбійником... А він народний месник. Ластівка день починає, а соловейко закінчує... Треба було б подарувати Дарині букет тюльпанів: в Персії — це символ освідчення в коханні...

— Як ти там, мамо? Нелегка судилася тобі доля. Але твій син не міг інакше. Хтось же повинен бути першим. Щоб спалахнула пожежа, потрібна іскра. Комусь же одному треба її викресати. Прости мені, мамо...

Коли його розбудили, в камері було чорно. Невже вікно? За вікном у місячній поросі колихалася ніч.

— На допит, Січинський.

«Що вони собі взяли за моду? Хіба їм дня мало? Ага, вони міркують, що спросоння легше щось випитати? Ви ватрий, пане слідчий, але в мене ви нічого не випитаєте — нема чого. А все інше вам не дано зрозуміти».

Барсовський сидів так, ніби й не вставав. Світло де-що приховало пір'яності його брови. Січинський мимоволі привітався і відразу ж схаменувся. Цього ще бракувало! А чому ж? Умій поважати свого противника. Кулаками і криками істини не виборюють.

— Продовжимо, — сказав Барсовський, впиваючись у Січинського очима, як свердлами. — Я все-таки хочу знати, що привело вас до намісництва? Тільки відповідь дайте без філософії.

— Я, здається, вже говорив. Як соціаліста привело мене бажання волі. Хіба цього мало, пане добродію?

— Хто був вашим спільником?

— Я діяв сам. І дарма ви арештували мою матір і моїх сестер, дарма арештували моїх приятелів. Вони нічого не знали і ні до чого не причетні. Подумайте логічно: я й не міг признатися їм. Вони б, може, стримували, заперечували. Адже в Галичині ніхто ще не піднімав руки на таку високу персону. Отже, мені не можна було посвячувати когось в свої наміри.

— Можливо, кажете правду, але... Я не вірю, що ніколи ні з ним і ні про що не говорили.

— Чому ж? Говорили. Навіть дуже багато. Говорили, наприклад, що в Галичині не буде спокою доти, доки український народ не матиме належних прав.

— Яких саме?

— Сподіваюся, пан Барсовський знає, якими правами повинна бути наділена нація.

— Нація! — сердито зметнув білими бровами. — А що зробили б самі українці, без Австрії?

— Щоб зобачити, що ми зробили б самі, насамперед треба надати нам можливість щось робити самим.

— Однак вбивство намісника є ділом одного чоловіка, а не всієї, як ви кажете, нації.

— Це так думаєте ви, польська шляхта, що запровадила в Галичині шматок давньої шляхетської республіки, так думає дехто з тих моїх землячків, що запродалися вам.

— А хто не запродався, хто вас підтримував?

— Можу сказати. Мене підтримувала віра у справедливність мого вчинку, а найголовнішим спільником була ідея, бажання бодай чим-небудь допомогти своєму народові.

— Ви знову вдаєтеся у філософію.

— А ви мене дивуєте. Виявляється, у правителя, якого я знищив, могла бути філософія, а в мене — ні. Але ж це шонайменше нелогічно. Отож, я й хотів сказати, що людині завше властиве стремління розширити свою владу на власну користь, але в ущерб іншим. І злочини при цьому є те, що не до вподоби владі. Навіть говорять про найелементарніші людські права — злочин. Але ж слово правди вартує, може, не тільки щастя, але й життя. Власне, влада, яку презирають, ніколи не втримається — хай буде найсуворішим режим. Незадоволення починається спочатку стримано й глухо, відтак спалахує пожежа. Честь стає на чолі людського страждання, і спільними зусиллями добувається свобода.

— Ви зловживаєте цим словом. Ваше покоління наповнене таким собі всесвітнім нігілізмом. У вас потяг до заперечень.

— Кожен, турбуючись про загальне благо, всіма силами старається усунути те, що заважає розвиватися загалу, особі, — коли верховодить каста, що вважає себе непогрішною і нав'язує всім свої ідеї, істину топчуть в багно, а натомість панує облуда.

— Неправда, в нас демократія!

— Якщо вважаєте за демократію дозвіл говорити лише те, що подобається владі, то це досить-таки куца демократія.

— А ви захотіли анархії? Ну, вибачте...

— Один діяч казав, що народ грубий, непостійний, легко піддається низьким інстинктам. А мені здається, що цей діяч попросту боявся втратити владу, затишне місце біля трону. Взагалі ж трудно ждати прогресу там, де високі помисли, які чомусь невігідні, відкидаються.

— Парламент чи сейм вибирає народ.

— За списком, який складають ті, що стоять при владі? Що, неправда? Але ж я на власні очі видів. Ні, пане Барсовський, невігідного чоловіка цесарська влада не допустить до трону. А якщо й допустить, то дуже швидко постаріється з'їсти.

— Ну, годі, — сказав Барсовський. — Ми відхилилися від головного. Мене зовсім не цікавлять ваші настрої.

— А що ж вас цікавить?

— Я слідчий.

— Але я не підсудний.

— Як це не підсудний? — закліпав білими віями Барсовський. — Ви арештовані і незабаром станете перед судом.

— Перед дикою силою насильства стане моє тіло, а не я. Ви можете його знищити, але вам ніколи не вдасться знищити моїх переконань, моїх стремлінь. Власне, я маю право судити вас, а не ви мене, бо я за вселюдське добро, а ви за вселюдське рабство. Отже, ми з вами можемо розмовляти, як рівні противники, а не як суддя і підсудний. Хто душить свободу і боїться правди, не може бути суддею, хто тримає в руках меч — узурпатор.

— Закінчіть свій трактат.

— А ви хотіли б, щоб я мовчав, щоб читав лише урядову пресу, думав так, як думає вона і її владика, — і повна згода, і ніякої власної думки. «Ви могли!» — «Моголи!» А ще ви хочете, щоб свою історію ми трактували так, як ви нам продиктуєте. Невже ви самі не розумієте, який це абсурд? Чи розумієте, але для збереження свого панівного становища вдаєте, що не розумієте?

— Вам треба охолонути трохи.

— Гарзд, говоріть ви, а я буду слухати. Буду ласковим.

— Оце інша справа, — заспокоївся Барсовський. — Ось скажіть мені відверто, пане Січинський, граф Польський зробив вам щось погане?

— Для цього він має жандармерію, тюрму і цензуру. А, по-друге, я ніякий не пан.

— Ви із золотою медаллю закінчили гімназію, вас радо прийняли в університет, держава дає вам підмогу... Що вам іще треба?

— Рабів також годували, аби вони не повмирали з голоду, одягали, щоб не померзли на стужі.

— Ви впертий та наївний, — сказав Барсовський. — Наша держава — одна з найдемократичніших, одна з найцивілізованіших.

— Але рівень демократії і цивілізації не визначається обсягом виголошених у парламенті промов.

— Ваш батько був розумніший.

— Кожне покоління по-своєму розумне. Батькові часи були інші. Тоді докола була ніч і тільки пробуджувалася світла думка, тодішнім людям здавалось, що нагода розмовляти рідною мовою — мало не революційний переворот. На нечуване приниження йшли вони, свідомо й несвідомо, одні для користі загалу, інші для власної, щоб одвоювати в уряді бодай якусь мізерноту. Дозвіл на випуск української газети розцінювався мало не як дар національної незалежності. А тим часом тисячі не мали чого їсти. Але пробачте, я обіцяв бути коротким...

— Ви просто фанатик.

— Якщо розцінюєте фанатизм у розумінні — патріотизм, то ви не помилилися. Я справді патріот свого народу. Франкові казали: «Що ви таке будете на хлопах? Хлопи темні, не зрозуміють вас, не підуть за вами, зрадять вас». Він не послухав того голосу. Йому казали: «Покиньте того хлопа — будете мати ласку в панів, самі будете багатим паном». Він і цього голосу не послухав.

— І чого ж досяг своєю впертістю?

— Того, чого досягли Адам Міцкевич, Микола Чернишевський і найголовніші з головних — Маркс і Енгельс. Франко казав: «Хоч темна сила взяла ще верх над нами, не тратьмо надії; ще кілька літ праці, агітації, зросту свідомості, а перемога конечно мусить бути за нами».

— Навіщо ви постійно наголошуєте, що ви соціаліст? Ми це знаємо і нам цього достатньо.

— Навпаки, наголошую, що я не шовініст.

— Підпишіть протокол, — перервав Барсовський і grimнув до жандарма: — Вивести!

ГЛАВА П'ЯТНАДЦЯТА

Сімейному чоловікові доводиться чухати потилицю частіше, ніж вона свербить... Колись це був сумний афоризм адвоката Басалика. Згодом його акції піднялися. Один процес виграно, другий, третій... А недавно добру славу серед колег принесла йому справа однофамільців Бобраків. Одне слово, тепер у нього була робота

і гроші. Він задоволено посміхнувся. А магічна все-таки стала грошей!.. Та ще коли ти займаєш більш-менш солідне становище у суспільстві. Одягнешся в протерте — звертають увагу, узуєшся в розтоптаних — косують очима. Краватку щодня міняй — інакше не можна! А все то — гроші! Чим більше одержуєш, тим більші витрати. Дивна діалектика!

Однаке адвокат Басалик задоволений і на долю не скаржиться. Лише одне мучить: за плечима — сорок! проклятий вік, проклятий пік! Тобі хочеться іще лізти пору, а ти вже на самому вершечку, вже відчуваєш, що треба сходити донизу. Часом він хоче уявити собі свою смерть, уявити ту жорстоку мить, поза якою провалля, темніть, небуття. І йому робиться моторошно. Якось хвилину — і тебе нема! І назад немає вороття. Непоправиме гана — і тебе нема! І назад немає вороття. Непоправиме коли краща його частина вже прожита. А може, найродиміше чинили туземці Фіджі, закопуючи живими перестарілих своїх батьків, оскільки від них ніякої користі? Ну, мелеш... І все-таки предмет розмови старих — смерть і любов... На старші літа стаємо сентиментальними.

— До тебе проситься Марійка, — прочинивши обережно двері, сказала дружина, але не входила. — Хоче розмовляти.

— О, Марійка! Де там вона?

Вельми драматично, з молодечею проворністю, з підкресленою увагою вибрався адвокат Басалик з-за масивного столу, що займав майже половину кабінету, і висував на видне місце «Фауста» — для солідності, хоча що й для Марійки...

— А ви помолоділи.

— Вчуса на кравчину... — сором'язливо мовила молодячка, ховаючи темно-карі очі під чорні брови.

— І не будете нам більше прати?

— Ще буду... — прошелестіла губами, заливаючись тумним рум'янцем, котрий дещо пом'якшив гостроту лиця.

— А я вже перелякався... Нам ніхто так акуратно не прав. І ми до вас вже звикли.

— Він уз'яв її вище ліктя, — він любив брати молодичку і дивчат вище ліктя. Але Марійка сказала:

— Там Ромко. Допомоги вашої хоче.

— А-а!.. То чого ж ви чоловіка тримаєте за порогом? Опершіть на стіл, адвокат Басалик чекав. Він любив давати клієнтів стоячи, опершіть задом до столу. І завше

клав на видне місце «Фауста». А що? В кожного свій стиль, кожен по-своєму демократ.

«О-о-о! А це вже не годиться! Йти на аудієнцію до адвоката і не наглянсувати черевиків?»

— Прощу! — і все ж таки він широким жестом показав Романові на крісло, оцінивши миттєвим поглядом його одягу. «В цього молодика костюм простака, а вуса графа».

Роман Турпак не конфузився, як Марійка. Простолюдно зайшов, простолюдно сів, витягнувши поперед себе короткі ноги; з лівого черевика стирчала зіжмакана шкарпетка.

— Спечно сьогодні надворі, — сказав адвокат Басалик і, підступивши до столика, що стояв під вікном, ковтнув з фарфорової чашки кави. Славна кава! Нарешті Варвара навчилася рихтувати: вже й пора... Скільки можна освоювати нехитру премудрість! Це ж бо не судовий процес.

— Хоч би дощу не було, — сказав Роман Турпак, не запричіпаючи, що з лівого черевика стирчить шкарпетка.

— Озон не завадить! — адвокат Басалик акуратно поставив фарфорову чашку на тарілочку. — З чим же ви завітали до мене, пане Романе?

— Та побилися...

— О-о-о! З ким? — адвокат Басалик ледь не ляпнув: «Невже з Марійкою? Ну-у... Таку молодицю треба ласкати, а не штурхати. Така молодиця потребує...»

— Та на роботі. За Січинського...

— О-о-о! Це цікаво! — і адвокат Басалик поклав свою маленьку жіночу руку на «Фауста». — Ну, далі, далі; і конкретно.

— Та я назвав Січинського за його вчинок дурепою... Бо хто мудрий сам себе веде на шибеницю? А там один... мазутник, колісник замурзаний, соціалістом себе називає, обізвав мене брудними словами. Та я йому у вухо заїхав...

— Це вельми цікаво! — скрикнув задоволено адвокат Басалик. — А далі? Що було далі?

— Тепер він подав на мене до суду...

— Я буду захищати вас! — весело сказав адвокат Басалик і поплескував зверху «Фауста», як п'яний поплескує п'яного. Це, мабуть, ти, Фаусте, приносиш добру роботу адвокату Басалику. Будеш завжди тут стояти...

— Дякую, пане меценасе.

— Я гарантую, ми виграємо процес.

— Дякую, — Роман Турпак підвівся, і напросована голоша накрила зіжмакану шкарпетку.

— Я міг би захищати вас без гонорару, — сказав адвокат Басалик, — але не будемо відступати від закону.

«Закон — телеграфний стовп. Його не перестрибнеш, однак обійти можна. Але! Чи завше варто обходити?»

Випровадивши Романа, він задоволено потер долонею до долоню. І сховав частину грошей, які дав йому Роман Турпак, у потайну кишеньку. Хоч Варвара і не контролює його особистих витрат, але — береженого бог бере.

— хай і не знає про ці кілька крон.

— Щось Орест занедужав, — ввійшла стурбована дружина. — Не дай боже, що-небудь серйозне.

— Бігають, як коні, розпаляться, а потому дудлять холодну воду, — пробурчав невдоволено адвокат Басалик.

Синів він любив, хоч дотримувався тієї думки, що для їх же користі не слід в усьому їм попускати. Адвокат дуже гордився своєю батьківською метою виховання.

— Може, запросити лікаря?

— Запроси, — голос дружини тремтів, вона була дуже занепокоєна. Але вона завжди перебільшує...

Адвокат Басалик акуратно, вельми ретельно склав папери на столі, в шафу поставив «Фауста» і вийшов.

— Іду, Варваронько, — він голосно чмокнув дружину в щок. — Ти ж не випускай Ореста з квартири, хай лежить у ліжку.

Ну, що, спершу до Нусі? Адже ж за годину з Орестом нічого не скоїться, а Нуся, як завжди, прийме.

Купивши пляшку лікеру, шоколадних цукерок, шинки, малолюдними завулками добрався він до сірого, старовинного будинку з вузькими вікнами. Перед сходами поправив краватку, відтак тричі коротко натиснув на кнопку дзвоника. Все було звичне для адвоката Басалика: дерев'яний ганок, що завше скрипів від кроків, двері на ланцюжку і Нуся в мішкуватому халаті.

— Вітаю, вітаю, — радісно кинулася до нього Нуся.

Однак адвокат Басалик, як завше, озирнувся і лише після цього сховався за двері на ланцюжку. Схилиючись, він поцілувати Нусю в руку, зауважив, що один гудзик від халата відірваний. Чому вона не пришиє, надто вже відкриті груди. І тут же схаменув сам себе. Мовляв, чия ти шукаєш, а чи ревнувати почнеш...

— Це нам, — він виклав на стіл пакунок.

— О, добре, що є лікер, — весело говорила Нуся, накриваючи стіл. Вона говорила й говорила, але Басалик

ю е. г. Куртяк

не слухав її. Він дивився на її фігуру, що завжди подобалася йому, хоч і не була вже аж такою гарною.

— Розкажи мені детально про цього хлопця, що Потоцького вбив. Ти знаєш, хто він, а хто його дівчина...
— Теж мені знайшла тему для розмов! — чмихнув адвокат Басалик.

— Ну, розкажи, мені цікаво, — чи то капризувала, чи то серйозно просила Нуся.

— Нусю, хіба я прийшов на диспут? — він обійняв її за прив'ялі плечі. — Думаєш, мене цікавлять терористи чи цей придурень Січинський, якщо біля мене ти?

На столі вже були чарки, лікер, конфети і тонко нарізана шинка. Адвокат Басалик невдоволено зауважив, що Нуся подала лише частину шинки. Може, половину, а може, й менше...

— Борщику? — кішечкою дивилась шупленька жіночка, яка коротала з адвокатом Басаликом своє марудне життя.

Ще у перший день їхнього знайомства Нуся казала, що у неї борщ — найголовніша їжа. Адвокат Басалик скривився: що таке борщ? Вода... І завше, коли йшов до Нусі, купував щось м'ясне. А як же без м'ясного? М'ясо дає сил. Дарма тільки вона не порізала всієї шинки. Всю, всю треба було...

— Ні, не треба борщику, — замахав руками адвокат Басалик.

Вони випили по кілька чарок лікеру. Нуся пила нарівні з Басаликом, чого ніколи не робила раніше, і він відмітив це про себе. Нуся любила, щоб адвокат Басалик сам розпинав гудзійки на халаті... І він уже завченими звичками, рухами це робив...

— Невже тобі не жаль, що двадцятирічного хлопця чекає щибениця? Невже не хочеться його захистити? — несподівано повернувшись до попередньої розмови.

— Як собі постелив, хай так спить!.. Чого це я маю турбуватись про кожного злодія?

— Ми всі гірші від нього злодії, — сказала Нуся.

— Це вплив Січинського чи внутрішній монолог перед тим, як віддатися? Якщо це сповідь-каяття, то я не священик. Нуся... Хіба я прийшов на диспут про чесноту? Кожен по-своєму чесний, як і кожен по-своєму грішний.

Вона затулила долонями обличчя і так сиділа — гарна й нерухома.

Адвокат Басалик розумів її: жінці поза тридцять, а

саміж не вийшла. Та при чім тут він? Хіба він не робить ніякого приємного? Та ж має вдосталь ласки! А щодо злодійства, то кожен у чомусь завше обкрадає ближнього. Він ще вихилив чарку і з дикою жагою накинувся на неї, клярячи якісь фальшиво-ласкаві слова. Тільки згодом зрозумів, що із заплюснених її очей текли сльози.

— Нусю...

Проте вона не вгамовувалась. Врешті-решт це роздразнювало адвоката Басалика. Він обурено вирачкував з носі, притьмом одягнувся й вишугнув за двері. Брало ще бути свідком її істерики. Але нічого — все до ладу. Він був задоволений. Однак — чому вона все-таки не вийшла заміж? Він спіймав себе на тому, що нічого не знає про свою коханку, крім того, що вона торгувала десь голками. Його завше цікавила лише поведінка... А що, власне, треба знати? Що він, женитися з нею буде? Геть Нусю! Йому зараз потрібен лікар...

Нявколюбий, з пишною шевелюрою, у сліпучо-білому халаті Зеньо Мурин зустрів його ввічливим поклоном:

— До ваших послуг, пане Басалик.

— Мій синок занедужав. Якщо ваша ласка, пане Мурин, бажано зараз поглянути.

— Такій людині гріх відмовити.

Адвокат Басалик, мов хлопчисько, вибіг на вулицю, щоб перейняти фіакр. Після відвідин Нусі у нього був добрий настрій. Він міг би зараз одним подихом висловити п'ятигодинну промову на будь-який захист. А що? Уживай світа, поки служать літа! І їж, поки рот свіж, а як помреться, то все минеться.

— Пан Мурин були на похороні Потоцького? — запитав Басалик, аби не сидіти мовчки в фіакрі.

— На жаль, ні. Їздив до хворого. Та, власне, похороні не люблю. Після похорону я погано сплю.

— Потоцького спорядили в шляхетський стрій — кунтуш і жупан, так пишно все було. В кулуарах говорять, що Потоцькому буде збудовано у Львові пам'ятник.

— Чого ж, кошти мають! Ну, а Січинському, — Зеньо Мурин видовжив губи в посмішку, — також поставлять пам'ятник?

— Фел.. Чи ви за Січинського?

— У мене ще є голова на в'язах.

— Бо є й такі, що готові вже висвятити його на суцього Мойсея.

— Ну, я — не дехто!

— Похвально, вельми похвально. Ми односторонньо. Однак перепрошую, бо ми приїхали.

Адвокат Басалик зупинив фіакр, допоміг Мурину зійти, жестом руки й поклоном голови показав на свою віллу.

— Варваронько, я привіз лікаря!— розсунувши густі штори на вікнах, голосно гукнув від до дружини.

Поки Зеньо Мурич оглядав Олега і Ореста, адвокат Басалик вів розмову з дружиною. Аякже! Лікареві треба заплатити. Крім гонорару не завадить погостувати кавою... А що то за кава без коньяку? Отже, Варваронько, не скупися, не скупися... Гонор, гонор — то найперше в нашому становищі. Добре, що ти то розумієш, ти слава на жіночка!..

— Ваші сини здорові!— зробив після огляду висновок Зеньо Мурич.— Орест має побути трохи в ліжку, у нього нежить. На всяк випадок дайте їм три рази на день оці ліки.

— Слава богу!— просяв адвокат Басалик.— Прошу, як ми кажемо, гонорар... А разом з тим запрошую пана Мурича на каву.

— Дякую,— Зеньо сховав гроші, статечно підступив до Варвари, поцілував у руку.— Мое шанування...

Адвокат Басалик зашторив вікна, щоби ані промінчик не проник до кімнати...

А надворі навстріч сонцю тяглися замаїні дерева; Зеньо Мурич перекинувшись через паркан, виламав у чужому саду черешневу гілочку.

— Люблю весну!..

— Підемо до «Монополя»?

— Я гість...

Вони знайшли два вільних стільці. Тих, що займали другу половину столика, адвокат Басалик знав по торішньому студентському процесу: каштановолосий — Дмитро Бітовський, повногубий — Адам Коцко. Таке сусідство йому не дуже імпонувало. Але кав'ярня була вщерть переповнена. Ну нічого, він постарается вижити з-за столика цих молодиків.

— А я хвалю Охриповича, що відмовився бути парламентарським послом,— говорив товаришеві Дмитро Бітовський, зовсім не звертаючи уваги на присутність чужих людей.

— Безперечно, парламентська робота в порівнянні з подвигом Січинського — камінь у воді,— погодився Коцко.

Зеньо Мурич маленькими ковтками смакував каву. — Безглуздий вчинок глупого молодика!— запально вступився адвокат Басалик в розмову хлопців.— Це тільки плутає справи солідних людей. Як ви, молоді, не хочете того розуміти?

— А мені здається, мусимо схилити голову перед тим, хто не захотів прощати гнобителеві кривди свого народу.— спокійно відповів Адам Коцко.

— Так ви героя можете зробити зі злодія...— в'їдливо відказав адвокат Басалик.

— Січинський є правдивий герой, особливо, якщо поглянути його з такими, як ви,— запально, не стримуючись, відповів Бітовський.

— Герой! Ха-ха-ха!— показав жовті зуби адвокат Басалик.— То, може, зробите Січинського намісником?

— Це... Це, шановний добродію, блюзнірство?— зблиснув гострими очима Бітовський.

Адвокат Басалик побілів: ніхто ніколи його ще так не ображав. Він ладен був викликати поліцію.

— Перед вами не ровесник,— ввічливо зауважив хлопцям Зеньо Мурич.— Зневага до старших — ознака невихованості,— і він підвівся, дякуючи адвокату за каву.

Тамуючи лють, адвокат Басалик вийшов з кав'ярні.

— Навіщо вони вам потрібні?— знизав плечима Зеньо Мурич.— Було б з ким зв'язуватися?

— Молокососи!— прошипів адвокат Басалик.

Зеньо Мурич люб'язно попрощався і поспішно пішов додому. А Басалик, що мав намір сьогодні побувати ще й на високому замку, задумався, куди йому податися.

Слова Бітовського і Коцка отруювали душу, вони були немаче пісок на зубах. І адвокат Басалик раптом швидко пішов. Ноги самі несли його до комісара Бігуніча.

— Там, у «Монополі», Бітовський і Коцко бунтують. Вони таке верзуть, що жодна нормальна людина не витримає. Вони мріють повторити на комусь іншому акцію Січинського.

— В «Монополі» є наш надійний агент,— заспокоїливо сказав комісар Бігуніч.— В разі чого...

— Однак же...

— Я повторюю: в «Монополі» є наші люди,— комісар Бігуніч узяв адвоката Басалика за руку.— Добре, що ви зайшли. У мене є до вас справа.

— Я з задоволенням до ваших послуг...

— Продаю свій будинок,— видихнув Бігуніч.— Хочу

купити помешкання десь у центрі. Власне, уже напивав. Але... операція повинна бути вигідною для мене. Ви мене зрозуміли?

— Цілком.

— Колись ми з вами уже виграли один процес. І хоч зараз не буде суду, але треба зробити так, щоб він був. Це мій клопіт. А потім, на суді ви погодитесь бути моїм адвокатом?

— Розуміється.

Після цієї домовленості вони були ще не в одній кав'ярні. А вдома адвокат Басалик застогнав... Дружина клала вогкі компреси, поїла ромом, а він уривчасто повідав, як на нього напали терористи. Та він не дався. О, він тепер не буде таким наївним! Він носитиме револьвер...

Та спав він міцно. Його розбудили голоси у вітальні. Адвокат Басалик упізнав учительку своїх синів по голо-су. Як? Ця коханка Січинського сміє переступати поріг його дому? Він обурився так, що аж піна виступила на кутиках губів. Він голосно покликів дружину до себе, і ще голосніше, аби чула Дарина, виголошував:

— Ця панна може більше не турбуватися моїми синами! Я підшукаю для своїх синів іншого вчителя! Хай вона зачекає в коридорі, винеси їй гроші.

Барвара знаками показувала, щоб він говорив тихше, німотно просила якогось пояснення.

— Заплати! І хай забирається на чотири вітри!.. — ще більше розпалився адвокат.

Барвара ще раз спантеличено глипнула на адвоката Басалика, вийшла, та одразу ж повернулася.

— Її нема...

— Диви, ще образилася! Невмиване!..

— Але я нічого не розумію...

— Тобі й не треба розуміти!

— Який же у нас інший вчитель?

— Не твого розуму справа!

— Вибач...

Дружина ображено пішла геть. Адвокат Басалик виждав, поки вона візьметься за клямку, і тоді вередливо попросив:

— Заслони вікно! Сонце пече...

Зупинилася і, не піднімаючи голови, обережно затягнула вікна густими шторами. Незабаром адвокат Басалик смачно захропив, під ліжком сумирно лежали його старі капці.

ГЛАВА ШІСТНАДЦЯТА

«Миколочко, і пощо так рано лишив ти мене вдовою? Власне, й при тобі багато випало мук на мої плечі. Ми ж твоїх синів похоронили. Четвертого сама хоронила... Третій п'ятий... П'ятого мого сина чекає смерть. Всіх синів похоронила... Всіх синів, Миколочко!»

Олена Січинська затулила долонями лице. Шлюбний серстень на сухій, блідо-прозорій правиці холодом упік її плече, і від того приторку по плечах поповзли мурашки. «Всіх синів, Миколочко...» А за тюремним вікном ласкаво сипле порошу місяць-підповень, і грається з віттям одна зірка: вітерець ворухить тим віттям, і зірка — то по один бік гілки, то по другий. «Всіх синів, Миколочко». Слава богу, хоч дочки живі-здорові, і всі шість влаштувалися у житті. У моєї матері було вісімнадцятеро дітей, а вивжили я та молодший брат Кирило. Ой Миколо-Миколочко, що я робила б без Кирила! Він тебе замінив моїм дітям. Ліпшого опікуна я й не бажала. І найстарша дочка наша, Ірця, також стала мені поміччю. Вона, бідна, а заодно ще й вчителювала.

Миколо-Миколо, ти любив дітей і мене, але ти вельми був зайнятий, тобі завше бракувало часу. І ти мало був удомо. Але один осінній день 1889-го ти подарував мені сповна. Прийшов такий схудлий, такий гостролиций, аж я перестрашилася. А ти сказав:

— Вітай, Оленко, радій! Твого Миколу вдруге обра-во послом до галицького сейму!

— Мирось, що сидів на моїх руках, заплескав у долоні, — він, звичайно, не розумів нічого, але тішився, ма-буть, що ти з нами. А ти обіймав нас обох, кружляв по хаті. Я, здається, ніколи не бачила тебе таким дужим.

— Так, я посол.

— Це коли б Франка були обрали...

— Франко сам собі винен. Франко егоїст. І впертий, як віл. Навіщо було писати «Смерть Каїна»? Ще й друкувати у рік виборів. І нащо було робити з мерзенного радника Каїна героя, бунтаря і богоборця? Ти лишень послухай, що він виносить на люди:

А сього трупа, се прокляте тіло,
Не доторкаючись, похороніть,
Щоб світа божого він не поганив,
Щоби на нього сонце не гляділо,
Щоб звір, його наївшись, не сказився,
І птиця, наклювавшись, не здохла!

Ось таке! Гадаєш, про кого мова? Про нас! Так-так, не дивуйся. Я ці ребуси давно навчився розгадувати.

У тебе завжди була тверда логіка і вагомі докази. Але мені було жаль Франка: талант, а так бідує, стільки кривд зазнає. Адже ніхто з вас не заперечував, що він талановитий.

— Франко надто хутко захотів бути вождем. Франко не визнає нікого, крім себе.

Я мовчала. Я знала, коли ти запалюєшся, тебе не зупинеш і ні в чому не переконаєш. І все ж таки мені було вельми жаль Франка; я давно увірувала, що він заслужив на більше.

— Франків соціалізм, нігілізм і атеїзм — безглуздя! Що він вивоквав? Хіба кримінал, неславу й презирство.

— Однак же студентське товариство «Січ» у Відні недавно іменувало його своїм почесним членом.

— Бо там зібралися такі самі, як він!

— Можливо, але я чомусь переконана, що цього літа Франка арештували навмисне. Мені здається, вони боялися, що під час виборів він...

— Вибори минули, — поспіхом сказав ти. — Навіщо гадувати? А щодо Франка... Його випустили, оскільки, як ти знаєш, обвинувачення в антиурядовій агітації не підтвердилися.

— Але ж протримали десять тижнів.

— Оленко, ти сьогодні щось надто агресивна! А я не хочу політики... Я хочу затишку... І трошки їсти... Клич усіх, Оленко, на трапезу! Я вдруге послом... Отже, тепер уже ми підпишемо з урядом угоду.

— Ти віриш у щирість шляхти?

— Я хочу послужити нації. І якщо ми укладемо союз з шляхтою, якщо доб'ємося підтримки Відня, то відкриємо вікно для розвою нації. Все уже продумано, Оленко. Ой Миколочку, здається, ви тоді не все продумали. Як і не мислив ти, що син твій, Мирослав...

— Ії спогади зупиняє владний голос.

— Січинська, до слідчого!

Від крику наглядача будиться вся камера. Олена Січинська притьмом ховає образок богоматері, до якого мала молитися, але так і не помолилася, поправляє чорне плаття. А за тюремним вікном з віткою акації грається одинока зірка.

— Перепрошую, пані Січинська, що тривожу вас сон, — кліпає білими пір'ястими віями Барсовський.

— Ви дієте іменем права...

— Прошу ознайомитися з оцим місцем промови митрополита Шептицького, яку він виголосив у соборі святого Юра, — він підсунув їй газету. — Тільки прошу уважно...

«Наше місто, — очима читала Олена Січинська, — ціла наша суспільність були свідками мерзенного злочину... Чоловік, який лише з імені був християнином, допустився до страшного морду на найвищим представнику світської влади у нашім краю. В незрозумілім засліпленні відважився стоптати божий закон, найважлишу з божих заповідей «не убий!». І пролилася невинна кров чоловіка, котрий ще в останній хвилині дав великий приклад християнських переконань, і заплакала вдова, і сльозами сиріт полилися. Публічний злочин мусить бути публічно осуджений. Мусить викликати серед християнського роду, енергійний протест... Злочинами не служать нації, злочин, сповнений ім'ям патріотизму, є злочином не лише перед богом, але і проти власної суспільності, є злочином проти вітчизни».

Олена Січинська аж похитнулася. «Хто се говорить? Граф Андрей Шептицький, котрого предки задля панства великого, задля лакомства нещасного виреклися нашого народу і перейшли в табір польських магнатів; граф Андрей Шептицький, батько якого ще й досі польсько-шляхетськими виборчими штуками здобуває собі мандат на наших хлопах; граф Андрей Шептицький, котрий повернувся до нашої народності аж тоді, коли посміхнулося йому становище князя руської церкви?»

— Що на це скаже пані Січинська?

Мовчки положила газету перед Барсовським, навела втомлені очі свої — важкі й чисті — просто в зіниці слідчого і йому стало не по собі.

— Дбати про добро народу, поборюючи рух, що є виявом свідомості того ж народу, — се значить деморалізувати народ, щоб легше було панувати над ним, — тихо вимовила Січинська. — Іншого сказати нічого не можу.

— Ви знаєте, пані Січинська, які саме питання внесли українські послы на розгляд парламенту, — кліпнув білими віями Барсовський. — Як знаєте й те, що і перше питання — про зловживання галицької адміністрації, і друге — в справі останніх виборів до галицького сейму — парламент відкинув.

— На жаль.

— Чому — на жаль? Всі ви ремствуєте, що ми тут

поводимося з вами несправедливо, але ж то вже парламент! Парламент усієї Австро-Угорської держави.

— Парламент... Крук крукові ока не вибере.

— Зрештою, новий намісник — Бобржинський...

— Нічим не відрізняється від Потоцького?— рвучко перервала Олена Січинська.— Це ви хотіли сказати? Чи, може, хотіли, щоб я осудила Мирося? Цього від мене добивається?

— Вчинок вашого сина публічно осудив посол парламенту пан Романчук. І якщо мене пам'ять не підводить, саме ваш покійний чоловік разом з паном Романчуком, як і вся партія народовців, офіційно проголосили свою підтримку уряду, вступили в співдружбу з польськими угодовцями і назвали цей союз «ною ерою». Тож не вже ви думаєте, що ваш чоловік похвалив би свого сина?— притишено й монотонно докінчив Барсовський.

— Я міркую, нам не варто гадати, що сказав би покійник. Мертвих на допит не викликають.

— Звичайно, проте це не абстрактний покійник. Всіма поважаний добродій Січинський був вашим чоловіком і батьком вашому синові. А зараз мова про життя саме вашого сина.

— Ви, напевно, скористалися донесенням комісара Бігунича. Коли він прийшов нас арештувати...

— Ми звільнили з-під варті усіх — і ваших дочок, і приятелів вашого сина.

— Бо вони не винні. Так ось. Коли прийшов мене арештовувати, я спершу не повірила, а відтак взяла вину на себе. Це попросту був відчай матері,— вона помовчала.— Я не можу бути нещирою. В нашім домі нерідко бувало, що хтось помилявся, але жодного разу не було, аби кривив душею: Мирослав вчинив так, як вела його совість. Горе тій матері, яка могла б за це корити сина.

— Ви не дорожите його життям?

«Будь мужньою і твердою, Олено»,— сказала собі жінка і глибоко вдихнула у груди повітря.

Барсовський нахмурих білі пір'ясті брови, просвердлив Січинську очима і, приховуючи злість, сказав:

— Я даю вам можливість подумати.

Йшла до камери й відчувала, як гнеться спина під тягарем невидимим. Чого це? Звідки це? Чи не тому, що крізь шпарини тюремні дивляться на тебе люди? Ти в їхніх очах мати того, хто склав тирана. То чом благаєш побічних сил, щоб врятували твого Мирося? Чом гнешся

перед барсовськими? Чом не згадаєш, що казав перед смертю Франків Захар Беркут? Ти ж любила дітям нагадувати:

«Відчужиться брат від брата, відмежується син від батька, і почнуться великі свари і роздори на руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять з нього покірного слугу своїх забагів і робочого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє промадство, і благо йому, крли скоро й живо нагадає собі його... Прийде пора, іскра розгориться новим огнем!»

Важко переступила поріг камери. Вона сіла в кутку на цей раз не вийняла образа богоматері. Вона не хотіла молитися.

«Доля вимагає від мене жертви... Чуєш, Миросю? Доля вимагає... Прости мене, сину... Прости...»

А він не чув її слів. Він знав, що вона тут, поруч, але не чув її слів. А так жагнув почути! Він боявся за її здоров'я, він корчився од її мук. І оповідав їй: «Мамо, Енгельс-батько прагнув викувати з Енгельса-сина фабриканта і торговця, смиренного богомольця, покірного руській короні, жадібного і скнарного. А син викопав могилу культу наживи. І може, під впливом Маркса — Енгельса російський революціонер Желябов казав на суді: метою мого життя було служити загальному благу. До речі, мамо, Желябов на суді захищав себе сам, без адвокатів. А перед присудом до шибениці сказав: від теоретичної діяльності я відмовився би, якщо б змінилися внутрішні умови. І тут же зазначив: переконання дорожчі, ніж життя. Отже, не гнівайся, мамо. Я інакше не міг».

— Січинський, на вихід!

— Підемо на прогулянку?

— До пана Барсовського!

При світлі червоне обличчя слідчого зараз цегляне, а білі брови, мов павутиння, а вії, мов клаптики клочья. Січинський підвів очі й спробував уявити слідчих Франка.

Франко... Стінний годинник пробив дванадцятку. Франко одірвавшись від листа Драгоманову, потер червоні очі, заглянув на кухню,— дружина прала.

— Я піду, мамо.

— Вони з'їдять тебе, Іване.

— Нічого, мамо, нічого.
— Найкраще — пиши дисертацію.
— Напишу, мамо, напишу, але мушу послухати, що вони будуть сьогодні говорити. Мушу, мамо.

Так, треба їх послухати. Вони кажуть, що на їхніх плечах тримається нація, вони нікого не визнають, крім себе, ніби вони — основи суспільства.

— Тобі мало, що тебе викинули з «Зорі»?

— Світ, мамо, не зійшовся клином на «Зорі».

В просторому залі він застав багатьох знайомих з «Народної ради» — першої політичної організації народу, котрі твердять, що лише вони розуміють потреби народу, що лише вони служать народній просвіті. Тепер вони зійшлися, щоби обговорити статут майбутньої партії, хоч нишком кажуть, що галичанин лінивий, що заглушило його пияцтво. Франко знав багатьох, але зупинився коло Миколи Січинського:

— Як ваш синок?

— Росте, хвалити бога.

— Мирослав ваш, пане Миколо, народився у пам'ятний рік, — сказав Франко. — В Росії тоді було страчено п'ять революціонерів-терористів. Серед них талановитого винахідника Миколу Кибальчича і обдарованого студента Олександра Ульянова.

— Ви хочете щось пророкувати? — загострив лице Микола Січинський.

— Ні, пане Миколо, я весь час думаю, що нам потрібен Мойсей. Ним міг би стати Мар'ян Шашкевич, але з горя й нужди він осліп та оглух і, як знаєте, у тридцять два пішов зі світу. Росія багатша вождями.

— Мойсея може замінити політична партія.

— Соціалістична?

— Нащо знов сієте те, що не проростає?

— А ми ще обробимо ґрунт.

Франко тримався впевнено. Він згадав, як день перед тим на зборах «Просвіти» народовці зазначали, що їхня програма не підлягає обговоренню загалом, — треба схвалювати! «Але ж... — спробував був перечити один з молодих учителів, — але ж...» «Не говоріть, коли знаєте справу односторонньо, — обірвав Микола Січинський, — а я її знаю ліпше, та не тут місце її обговорювати».

Однак зараз Франко терпеливо вислухав усю доповідь, найміцніше в пам'ять врізалася одна фраза: «Мусимо шанувати духовенство і дбати-о церков і її автономію».

— Але в програмі нема найважливішого, — зауважив Франко одному з керманичів «Народної ради», — аналізу громадсько-економічних умовин життя народного.

— Програму складав я, — сказав йому потому Січинський, — а комітет народовецький тільки її зробив, що важкинув з неї іменно те, про що ви говорили.

— Продовжимо, пане Січинський, нашу розмову. Мене цікавить ось таке: ви хоч раз подумали, — Барсовський навмисне зробив паузу, — як зараз почуває себе ваша мати? Чого ви мовчите? Я хочу знати.

— Це безглузде запитання.

— Вона тільки що тут була, — Барсовський засвердлив очима. — І якби ви побачили, скільки ви їй...

— Я не бажаю чути!

— Як? Не бажаєте чути про матір...

— Я не хочу з вами про це розмовляти! — відсік Мирослав. — Мої почуття до матері залишаються при мені.

— Але ж ви християнин!

— До речі, Желябов на суді сказав: «Православ'я відкидаю, хоча сутність вчення Ісуса Христа визнаю. Ця сутність серед моїх моральних побуджень займає почесне місце. Я вірю в істину і справедливість цього вчення і урочисто визнаю, що віра без діла — мертва, і що кожен справжній християнин повинен боротися за правду, за права пригноблених і слабих, і якщо треба, то й потерпіти за них: така моя віра». Чудові слова!

— Ви перед агентом наїлися цитат?

— І підлих вчинків урядовців та жандармів під орудою графа Потоцького!

— Обережніше, Січинський!..

— За свої слова і вчинки я плачу своїм життям...

— Ви зараз надмірно збуджений. Мабуть, вам погано спалося. Відпочиньте трохи. — І рвав: — Вивести!

— Ціную вашу доброту...

— Але що могла сказати Барсовському мати? Невже вони зломити її? Мамо, ти далася зломити? Мамо!!!

Він довго, закам'яніло гинів у глухій камері, аж поки не підкосив його важкий сон.

...Вони застигли у безмовності, всі чомусь похилили голови, вони були в сірих сір'яках, червоними китайками підперезані, у високих смушевих шапках. З голої землі — синій випар, наче вона щойно горіла і, загашена водою, ще шипить, курячи синім їдким димом, що безшелесно й ліниво в'ється аж до закопчених небес. Сонце,

мов розжарена тарілка, без променів, без звичної сліпучості.

А ВІН стояв трохи збоку. Теж у шапці, але в чорній, і кожух був на нім чорний, розпахнутий. Важкі очі дивилися з-під насуплених брів на випалену землю:

...заснула Україна
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в душло холодне гадюк напустила...

Повільно-преповільно зносив ВІН голову до безпроменного, як розжарена тарілка, сонця.

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?

Й одводить ВІН різко очі від безпроменного сонця, і звертається до тих, що застигли в безмовності:

...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропите.

Заворушилися безмовні, а Мирослав прокинувся.

Гулко гупали кроки наглядача по мурованій клітці коридору. Чорним було небо за вікном, бо кудись зник місяць-підповень, не видно ґрат — суцільна чорнота.

А батько любив Шевченка... Пам'ятаеш, Миросю? Сідали всі в альтанці, довкола хилилися червоним накіпом вишні, а ви розгортали «Кобзаря» й читали по чергово. І хмірився батько, якщо хтось заважав...

Зубами залізними скрегоче ключ, наче хоче вивернути всі нутроші з замка і з дверей.

— Січинський, до папа Барсовського!

Мирослав підводиться байдуже, чалапає байдуже й сідає байдуже напроти слідчого. «Ну, що іще хочете від мене?»

— Я хотів дещо уточнити. Ви вбили графа Потоцького тому, що він був поляком?

— Для мене він був насамперед гнобителем мого краю, — зітхнувши досадливо, майже машинально відповів Січинський. — Він прийшов до мого краю як чужинець. Чужинець став господарем у моєму домі. Люди не люблять, коли хтось залазить у їхній дім і там володарює. Це так, по-моєму, зрозуміло. Я сто разів про це казав. Невже ви гадаєте, що я зміню свої погляди?

— А коли б намісником був українець?

— Я і його вбив би, — раптово у Мирослава появляється бажання говорити. — Карати треба за кривди, за приниження людської гідності, за те, що пани і підпанки не дають людям хліба, що народ наш в ярмі.

— Вам не шкода свого життя?

— Кожному хочеться прожити більше. Однак не мислю життя в ярмі.

— Але хіба всі незадоволені?

— Маєте на увазі відщепенців? Тих, хто в погоні за перескоком і ласим шматком зрікся віри, мови, народу й перескочив до тих, хто тримає людей в ярмі?

— Я думаю, вони вміють жити.

— Вміння жити — не трафарет. Кожен живе по-своєму, є певні дороги, які вибирають люди. Але жадоба наживи, спокою, достатку веде дуже часто до того, що комусь хочеться панувати.

— Ви вірите у рівність?

— Бодай відносно.

— Ну так, ви ж соціаліст!

— Якщо Франко соціаліст, то вважайте, що я також соціаліст, бо Франко для мене...

— До чого тут Франко?

— Кожна людина формується під впливом своїх попередників і сучасників. Шкода, звичайно, коли вибирають не того вчителя. Я вибрав собі Франка.

— Вам, пане Січинський, не подобається федеральний устрій Австро-Угорщини? Ви проти Австро-Угорщини?

— Навіщо вдаєтеся у крайності? Адже мене й без того чекає кара смерті.

— При бажанні, я певен, ви могли б добитися пом'якшення кари. А так вина ваша велика.

— Мені залишається єдине — вірити, може, щось зміниться для майбутніх поколінь.

— Для майбутніх поколінь цісар призначав намісником Галичини доктора Бобжинського... На допиті ви, а не я. І не забувайте, пане Січинський, що слідство закінчується.

— А ви досі не можете добитися від мене — була змова чи не було. Іще раз повторюю: змови не було. Що є і буде... Та читайте, врешті, революційну літературу і будете знати...

— Коли Мирослава виводили, за ґратами сходило сонце, ніби небесний складув вийняв з горна свою вогненну кулю і застигла вона на блакитному полум'ї всесвіту.

Скрегочуть ключі у дверях камери,— скрегочуть так, що мороз повзе жолобком спини.

«Ось тобі, тату, й «нова ера»!.. Ти ратував за неї...

— Поздоровляю вас, пане Січинський, з повторним обранням послом сейму. Родяться нові Мойсеї...

— Дякую, пане Франко. А ви ж куди?

— В найми до сусідів,— натякнувши на свою працю в «Кур'єрі львовським», відказав Франко.— Ваші побратими по партії не зацікавлені, щоб я співробітничав в українських виданнях. Так що доводиться бути в наймах у сусідів.

— Ідейні розходження. Очевидно, вам треба порозумітися. Я особисто зацікавлений, щоб ви були з нами.

— Можливо...— вуса Франкові приховали посмішку.— Бажаю вам, пане Січинський, веселого Нового року. Як ваш Мирось? Ну, хай бігає здоровий!

...І запорошив монотонно снігами 1890-й. А в кав'ярні на Баторія, де слідча тюрма, було затишно й тепло.

— Гратулюю, пане Січинський!

— Гратулюю...

— Я бачу, образились на мене за статтю,— Франко підсів до столика й замовив каву.

— Ваші виступи мене вже не хвилюють.

— Але ж я оповів, як урочисто ви підписували угоду, як патетично назвали її новою ерою!.. Граф Бадені, пан посол Романчук...— лукаво говорив Франко.— Хіба ні?

— Жаль, що ви такий короткозорий.

— Однак же зраду бачить навіть сліпий,— і вже майже сердито Франко додав:— Як можна проповідувати мир між групами різного соціального стану? Невже ви вірите, що хлоп цілуватиметься з паном?

— Я вірю у розквіт нації, а ось ви... Признатися, не знаю, в що ви вірите і чим дорожите!

— В усякому разі, люблю свій край не як кусень сала... І зичу йому добра.

— Ми з вами не порозуміємося.

— А хто сказав, що я шукаю порозуміння?

...І вистелював Львів жовтим листом свої вузькі, покручені, напівтемні вулички, і відлітало з Високого замку у вирій птаство, аби весною повернутися знову до насиджених гнізд.

— Гратулюю, пане Франко...

— А-а, радий вас бачити, пане Січинський.

— У вас гарний настрій.

— Гарний настрій дарує людині боротьба,— сказав Франко,— якщо бачиш її наслідки.

— Ви переконані, що ваша радикальна партія, яку ви з таким ентузіазмом творили, переробить світ?— цілком серйозно здивувався Січинський.

— Наша мета — соціалізм,— Франко примружив лукаво око.— І здається, ми, а не ви проголосили, що наші домагання — свобода особи, слова, зборів, товариства, друку й сумління. Що саме ми стоїмо за добробут народу.

— А національний елемент?

— А що з вашого національного елементу, коли галичани голі й босі, коли його на кожнім кроці шапкують і обдирають — зважте! — обдирають чужі і свої...

— Ні, ми справді з вами не розуміємося.

— Я, здається, взимку казав вам, що не шукаю порозуміння, ми ніколи з вами не порозуміємося.

— Шкода!..

І не думав Микола Січинський, що міне рік, і ті, з ким буцімто знайшов порозуміння, провалять його кандидататуру на виборах до парламенту. Крук крукові ока не виклює?.. виявляється, інколи й виклює...

«Ось тобі, тату, й «нова ера»,— зітхнув Мирослав.— Чи не за неї, тату, мене чекає шибениця? А може, не стралять? Може, дадуть кільканадцять років криміналу? Коли б... А ти, Дарино, ждатимеш? До речі, сімнадцятирічна Наталя Яковлева ждала Герцена, коли того повели на каторгу; з дому втікла, щоб таємно повінчатися з тим, без кого не мислила свого життя. Ото була справжня жінка! Між іншим, Дарино, деь я вчитав, чи хтось оповів, що вона говорила: люблю свободу, здається, більше, ніж своїх дітей. Не можна так сказати! Велике серце треба мати в грудях».

Після обіду Мирослав Січинський довідався, що його мати, Олена Січинська, оголосила голодовку.

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА

Кипіли сади під сонцем, а тут, у кабінеті директора гімназії, були голі вікна з брудним підвіконням і мухою; муха чорна, тлуста, повзла похмуро краєм шиби.

— Панно Дарино, ми не можемо тримати в гімназії людину, що зв'язана з вбивцею.

— Я зрозуміла вас.

— Ви самі винні. Ми тут ні при чім. Ми хотіли дати вам освіту, ми всі старалися дати вам освіту.

— Я розумію вас.

— Звичайно, якщо... Ви одна з найкращих наших гімназисток, і якщо ви наберетеся мужності...

— Я зрозуміла вас...

— Нащо ламати собі життя? Ви можете стати перед усією гімназією і визнати свою помилку.

Вона підняла різко голову з короною золотистого волосся, сміливо глянула у вічі директорові й дивилася так дуже довго, а тоді тихо, але гордо сказала:

— Цього ніколи не буде.

— Ви не думаете про своє майбутнє.

В кабінеті запала безнадійна і гнітюча тиша. Дарина обернулася і вийшла. Вона поволі йшла вичовганими сходами,— за спиною трахнули розталпані двері.

Отепер все! Турпак випроторив з помешкання, адвокат Басалик відмовився од її послуг репетитора, директор вигнав з гімназії... Ось і все. Хоч з моста та у воду...

Пражило сонце, мліли під ним розпарені львів'яни, млів під ним світ. А на Губернаторських валах маніфестували робітники й студенти, яких вивели перед намістництво Дмитро Бітовський та Адам Коцко: «Волю Січинському!» Вона приєдналася до демонстрантів. Аж тут появилася поліція. Дарині дорогу перегородив жандарм.

Поліція розганяла палками демонстрантів. А Дарина, скориставшись моментом, обминула комісара Бігуніча, він не зупиняв її. Вона відійшла до Арссалу й з боєм спостерігала, як поліцейські крутили руки Бітовському й Коцку. Людська хвиля виплеснула її пріч. Хтось її штовхав, хтось тіснив, і Дарина ледь вирвалася з людського натовпу.

Вона бродила по тих стежках, які сходили вони з Мирославом, але не плакала. Зрідка зупинялася, виймала його фото, вирване з газети, і довго-довго вдивлялася в дорогі очі, дороге волосся, в уста, у брови,— в кожну рисочку його милого лица. І не плакала. Ховала фото — добувала суху квітку горицвіту,— й лиш зараз зволожилися променисті її вії, і здригнулися болісно плеченята. Але — не плакала вона.

Вона пробродила кілька годин. То тікала на відлюддя, то змішувалася з метушливими львів'янами, натікаючи на перехожих і не бачачи світу. А то сідала неподалеку слідчої тюрми. В очах тьмарилося, під ложеч-

кою смоктало,— вона не пам'ятала, коли їла теплу страву; зводячи на перенісці брови, багнула глибше усвідомити, що він — за мурами, за ґратами, що комісар Бігуніч стереже його так, як нікого не стеріг.

Думки її рвалися одна поперед другої, як бігуни на спринтерській дистанції, але, випереджаючи одна одну, вони викрешували часточку мозку, і голова боліла, і щось тягарем тиснуло на чоло, на очі, і очам було муляко, і було їм важко позирати на сліпучий од сонця світ. Дарина з натугою ворушила повіками, дивувалася, що довкола так багато сонця, а ще більше людей і гамору, багато коней і машин. Були секунди, коли її пронизувало неначе електричним струмом, і він на мить паралізував її свідомість.

Вона довго-довго сиділа під сірими мурами тюрми, вона сиділа півдня, відтак німотно поволоклася до трамваю, німотно всунула кондуктору гроші й німотно поїхала на вокзал, щоб забрати з камери схову свою валізу.

— Даринко! Куди це ти?

«Оля? Чого вона тут? І що їй зараз від мене треба?» Нарешті Дарина запримітила Зеня, в новому костюмі, при новій краватці, з новим чемоданчиком.

— Ти їдеш моїм поїздом?

— Ні, мені не на той поїзд,— сказала Дарина.— Мені не на той поїзд,— повторила Дарина і пішла повільно, схиливши долу голову.

Зеньо Мурін знизав плечима: теля... Та хай! У нього е Оля, граціозна, соковита блондиночка з родимкою на щоці. Вона нічим не поступається Даринці.

— Що це з нею?— нарочито широко відкривши очі, спитала Оля.

— Ти ж її подруга.

— Вона майже не буває в гімназії.

— Революціонерка! — засміявся Зеньо Мурін.— А знаєш, я зараз надумав одну цікаву річ: я поведу тебе до вінця в той день, коли Січинського поведуть на шибеницю.

— Ти жартуєш...

— На цей раз ні...

— Але це зухвальство...

— Я тебе не силую.

— Ти навмисне, щоб посваритися?..

— Йя-я? Це ти хочеш сваритися!..

Подали поїзд, і Зеньо Мурін, поцілувавши граціозну блондинку в родимку, неквапно забрався в купе. Він

їхав у свій Чернихів на Тернопільщину: а то, бач, скаржаться старі, що ніколи не навідується. Якщо так дуже хочуть, то поїде... Хоча в цьому нема особливої потреби: листи їм пише, гроші раз за разом висилає. Що їм ще треба?

Поїзд, здригнувшись, рушив. Оля махала Зеневі білою ручкою, а Зеньо лиш покинував головою: чим більше ми стримані з жінками, тим більше їм подобаємося... А взагалі жінка — істота примхлива: якщо переконається, що її покохали, заарканить й вимагатиме постійної уваги, ніби увесь світ — це вона. Якби колись Марійка... Ну, Марійка, здається, щаслива. Та хай! Добре, що відв'язалася.

«До речі, а чому я не взяв Олі? Хай би побачили старі свою майбутню невістку... Треба було взяти».

Але! Навіщо клопоти? Хіба йому погано самому? О, Зеньо Мурин уме цінувати свободу!

Смеркало, коли він, після довгих мандрів, одчинив хвіртку рідного подвір'я, — скрипливу хвіртку з старими завісами. Але чого у хаті такий гамір? Невже хворий хтось чи помер?

Ніби зранена птаха, вискочила з сіней мати і, биллякою підгинаючись, кинулась до сина. Вона обцілювала його голову, лоб... Вона тихо плакала, а він стирчав наче стовп, не випускаючи з рук новенької валізочки, та все боявся, аби мати не зім'яла йому краватки.

— А ми вже всі заждалися...

У господі було стільки людей, скільки могло вміститися. Всі сиділи за столами, на яких парували-холоди страви, а в центрі стола урочисто пестував один стілець.

— Він приїхав! — сказала мати.

І відразу задзвеніли келишки, забрязкали ложки та виделки, забулькала горілка.

— Мені б руки помити...

Незабаром він сидів, мов князь, на тому стільці, що так терпеливо його очікував.

Були гості, і Зеньо Мурин їх підтримував, але сам не пив багато, як і не їв: він лікар і йому не можна зловживати, в нього повинна бути світла голова. Він почував себе в колі односельчан так, ніби доля закинула його до папуасів Нової Гвінеї, і він дивувався, як це Міклухонька з ними порозумілася...

Він першим почав позіхати, і гості поволі розійшлися, а йому мати постелила у світлиці.

Вранці розбудило його сонце. А може, мати? Увійшла

навшпиньки, маленька, з сивими скронями. Обережно взяла його білу сорочку, хвилину потримала перед собою.

— Нащо вона вам?

— Поперу у Сереті.

— Не йдіть! — застеріг. — Чуєте, не йдіть! Хіба не знаєте? Хіба не чули вчора?

Знав Зеньо і тим паче знали чернихівці, що між селом і панським двором непорозуміння. Досі селяни вільно ловили рибу в Сереті, напували худобу, прали шмаття, та уряд утворив тут рибальський округ, щоб віддати право риболовлі з публічних торгів. Селяни сказали: відкупимо ріку! Та раптом довідалися, що староство здало її в аренду їхньому ж чернихівському поміщикові графові Коритовському, хоч вони пропонували далеко більшу плату. І обурилися, і почали скаржитись.

— Я ж тільки попрали... Сорочечку твою... Ніхто ліпше не попере, як мати... Правда, сину.

Власне, йому самому хотілося бути в чистій білизні. Він дозволив, і вийшов слідом. Дихне повітрячком свіжим на зеленому моріжку. Сюди б ще Олю... Можна рахувати. Хоч, признатися щиро, у Карпатах далеко краще. Там стільки простору, екзотики! А що тут? Вільха на берегах...

Лунко гупав праник, бризкала біло-синя вода і хиталася неподалік поплавки. Кортить Зеневі глянути, який то улов у того хлопчини, що примостився біля дядька в старому вилиняному капелюсі. І, мабуть, глянув би, та ніби з неба впали два жандарми й двірський лісничий.

— Іменем права всіх арештовую!

«Казав же матері: не йдіть, — з досадою думав Зеньо. — Не послухала! Тепер буде неприємність... Ніхто, бач, не бажає миритися з законом. Кажуть, що то ухваля поміщицького сейму. І що, що поміщицького? Який би там не був, але закон. Корися, поки не скасують!»

Зеньо Мурин, злий на матір, нехотя поплівся услід за арештованими. З хат виходили сполохані люди, і гострокий Карачка вийшов. О, той Карачка! Гірший Січинського! Бач, вже почали йому скаржитися, що ніхто їх не попереджав про заборону. А хитрі!.. Знали ж, все добре знали.

— Тобі так і скажуть, — огризнувся рибалка-селянин у вилиняному капелюсі. — Досить, що сказали графові, а ти, дурний хлопе, здогадуйся.

— То чого відразу арештовувати? — питав не знати в кого гострокий Карачка. — За що?

— А поспитайся!

— І поспитаюся!

Жандарми вели арештантів з цілковитою незворушністю і зовсім не зважали, що за їхніми плечима суне процесія. Зеньо Мурин уздрів, як мати непомітно передала якійсь жінці мокру, недопрану його білу сорочку. Ну, слава богу, а то пропала б! Конфіскували б жандарми — і будь здоров!

І шабленосці, і арештовані, і селяни дійшли до двору вїята. Отут вискочив наперед гостроокий Карачка, заговорив таким гучним голосом, неначе боявся, що його не почують:

— Пане лісничий, хай зараз же вийде вїйт! Хай скаже, чи справді так має бути!

— Нема вїята, — відказав двірський лісничий. — Та й що ти за цабе, аби допитувати вїята.

Проте селяни не вступалися з-під воріт, похмуро вперлися очима в двері, за якими жандарми сховали арештованих. А гостроокий Карачка щось роздумував. Нараз чийсь короткоштанний малюк проворно майнув через тин, підбрався хитрувато до вікна й, сплеснувши долонями, вигукнув:

— О, вїйт е!

З кімнати вистрілили. Хлопець пробіг кілька метрів і впав, розкинувши руки... Товпа заворушилась, зламала ворота, поперлася до сінешніх дверей. Навстріч вийшов жандарм, гаркнув:

— Іменем права велю розійтись!

Та ошелешений натовп все нуртував, і враз гамір перетяв раптовий постріл. Зеньо, що стояв збоку, побачив з жахом, як підкосила куля ту жінку, котрій передала мати його мокру, недопрану сорочку. Жінка, однак, не випускала з рук сорочки, що зачервоніла, зацвіла, мов рожа.

Зеньо важко видерся з натовпу, рвонув додому: біля вїйтового двору горохом сипалися постріли.

Надвечір випустили Зеневу матір. А сорочка пропала. Найкраща Зенева сорочка... Хіба відмиєш кров? Все одно пляма лишиться. Пропала!.. Краще б мати не пра-ла... Сорочка пропала і він може пропасти. Ану бовкне хтось, що через нього увесь бунт, що Січинський послав його сюди... Ану бовкне! Ще арештують, запрутуть до темниці!..

Зеньо глипнув на причавленого бідою батька й затурбував собі під ніс: я мушу бути у Львові, від цього

залежить моє майбутнє... Високий чин призначив на завтра аудієнцію... Тож даруйте, мамо, не гнівайтесь, тату, але від цього залежить майбутнє вашого сина... — Та їдь, — простогнав батько. — Їдь...

Прошмигнув Зеньо, мов шур, попри вїйтове обійстя. Прошмигнув і щасливо добрався до Львова, відкрив для клієнтів свій кабінет... Одягаючи білий халат, прислухався до теревенів за дверима; виявляється, у Чернихові був звичайнісінький бунт хлопства, хлопи напали на жандармів, облягли їх у вїйтовій хаті й почали бомбардувати мініям. Аж тоді жандарми змушені були вжити зброю...

Але Зеневого прізвища не згадували. Ба! Коли б згадали, нікого б тут зараз не було. Заспокоївся Зеньо, брязчав інструментами, зрідка кидаючи погляд на годинника. Оля десь зараз має прийти... Жаль, не зустріне її в своїй улюбленій сорочці. І погладив рукою білу занавіску вікна... І подумав: ні за які гроші не поїду більше до Чернихова!

«Неприємно, звичайно, що жандарми вбили аж п'ятьох чоловік.. Неприємно... Можна було стріляти в повітря... Не дай господи, матір потягнуть на слідство і вона приймається, що я приїздив... Це ж і мене закличуть як свідка!.. Жахіття...»

Але! Зеньо, ти лікар, візьми себе в руки. На тебе чекають. І він широко розчинив двері.

— Прошу!

Першою ввійшла Юля Бігунія. Аякже! Хто не пропустить поза чергою дружину комісара поліції!

— Однак ви зчахли, — здивовано сказав Зеньо Мурин, наводячи на жінку свої проникливі зеленкуваті очі.

— Голова болить...

— Що ж сталося? — він трохи розчарувався, що її привів біль голови; у неї таке ніжне тіло, хоч би пучками досторкнутися, як попереднього разу...

— З того часу, як ми продали будинок і перебравися до міста, у мене страшенно ломить голова.

— Там що, сиро?

— Ні.

— Може, гамір впливає?

— Не знаю, але мене страшенно ломить голова, на очі не годна дивитися... Поможіть чимсь.

— Можу виписати порошки.

— Пила, не вгамовують біль.

— А в чому ж справа? — затурбувався Зеньо Мурин.

— З чого, власне, почалося у вас?

— Я... — вона раптом схлипнула. — Я боюся, що чоловік мене вижене... Тепер це його хата...

— Що ви, що ви! Комісар Бігуніч — порядна людина, він вельми турбувався, коли ви були занедужали.

— Ой, боюся...

— Це від хвилювання болить голова. Вам треба кудись поїхати на відпочинок. У вас є родичі?

— Нема...

— То просто так, у Карпати.

— Я поїду... Так-так, я поїду.

— Але ще спробуйте... — він загадково помовчав: — Ось ці ліки. — Він розмашисто виписав рецепт. І всміхнувся їй, видовживши тонко губи.

— Все буде гаразд, запевняю вас, — говорив Зеньо, проводячи Юлю до дверей.

У клопотах будня Зеньо Мурин забув Чернихів, дім і матір, а потім до нього прийшла Оля, і вони блаженствували цілу ніч. Вибиті з сил, вони під ранок поснули так міцно, що до них хтось стукав доброї чверть години.

— Може, якийсь хворий, — не конфузилася Оля. — Виглянь, милий. Може, комусь потрібна твоя поміч.

Зеньо Мурин протер очі, сяк-так пригладив пишну шевелюру, одягнув темно-синій халат. Йому не хотілося відчиняти, його дратувало, що хтось приперся спозаранку й стукає зухвало, ніби у своєму домі. Зеньо сердито відімкнув двері. І оторопів. Перед ним стояв комісар Бігуніч. Губи тремтять, очі викочуються з орбіт. Зеньо мимоволі позадкував.

— Що ви зробили з моєю жінкою? — заволав комісар Бігуніч.

— Нічого, — знизав плечима Зеньо Мурин. — Я виписав їй ліки, і вона пішла собі.

— Що ви зробили з моєю жінкою?

— Даруйте, але я нічого не розумію.

— Вона повісилась.

— По-ві-си-ла-сь?

— Я передаю вас до суду! Ви погубили мою жінку! І ви будете відповідати за цей злочин.

У під'їзді загавкала сучка, — то була маленька сучка, чорна, з довгою шерстю і довгими вухами. У неї був тонкий верескливий голос, вона найбільше любила брехати удосвіта, коли весь будинок іще спав.

Перед очима пливли жовті обручі. Пливли і вертілися — вертілися й пливли. Жовті обручі, круглі обручі.

— Пані Січинська, це я. — З жовтих обручів виринула червона колба — обличчя Барсовського. Він змигнув білими пір'їстими віями.

— Чому не їсте?

Жовті обручі сплелися в одне чорне колесо, і воно перемелювало її очі, і голову, і душу, і одібрало мову.

— Ось бачите, ось бачите... — жебонів Барсовський. Вона була докраю висхла, вся у жорстких зморшках, запали очі зяяли двома ямами. Вона дивилася на слідчого з рішучим осудом, нервово пересмикуючи щокою.

— Це може погано скінчитися, — сказав Барсовський.

Не обізвалася. Натомлено-померклі очі байдуже дивилися в стелю. Слідчий потоптався-потоптався й почавалав геть. За вікном, рокочучи громами, перецівав густий дощ.

Перед вечором Олена Січинська зомліла. На крик переполошеної камери прибіг тюремний лікар, послушав пульс і звелів наглядачам мерщій одягати жінку в шпитальне.

До в'язничної лікарні Олену Січинську вели під конвоем. Не обминала калюж, йшла, не вибираючи стежки, а в калюжі топилося сонце... Чи калюжа тюремна, в якій плавали обривки газет, руде ганчір'я, хотіла його засмоктати?

В палаті лежало семеро. Восьме ліжко приготовлене для Січинської. Стримано привіталась з жінками-в'язнями. Витримавши їх допитливі погляди, лягла й відразу заснула. Коли прокинулася серед ночі, в горлі палило. Миттю схопила горня, що стояло на стільці. Рот обклеїло солодке й п'янке. Вона зрозуміла, що їй поставили вино... Як вони посміли, нелюди? Понатужилася, аби заволати, та лиш німо відкривала рота, мов риба. Голова все більше паморочилася, і Олена Січинська поринула в паморочний сон. Небавом крізь те п'янке запаморочення чула, як хтось настирливо виважує їй зуби.

Розбудилася перед полуднем. На небі висіли рідкі, як клоччя, хмари. На відчинену квартиру сів горобчик: ціп, ціп, ціп, ціп! Закрутив хвостиком і — цігп, цігп, цігп-цігп!.. Замилувалася ним Олена Січинська, але раптом перехопила зацікавлені погляди своїх одноплатниць.

— Коли ви сп'янули й заснули,— сказала повнотіла жінка,— вас силоміць годували...

— Іменем права,— спробувала всміхнутися Січинська.— Вони так люблять робити все іменем права...

Вона відразу ж подумала про сина. Хоч би йому передали чисту білизну. Хоч би зір не погіршився. Жаль, що вона не встигла звернутися за консультацією до афталмолога Михайла Борискевича. Жаль... О, також випала доля чоловікові! Народжений в рік скасування кріпацтва, виходець з хати селянської, він був приват-доцентом Віденського університету, очолював кафедру окулістики спершу Інсбрукського, відтак Грацького університетів. А коли постало питання про надання йому кафедри очних хвороб у Львові, повторилося те, що з Франком: кафедру одержав інший, хоч і гірший, хоч і бездарніший.

— Що з вами?— наполошилися жінки.— Ви так зблідли?..

— Серце...

— Викликати лікаря?

— Це промине...

Але все-таки вони викликали лікаря, оточили її внятковою увагою, постійно чергували біля її ліжка. Вона нічого не знала про цих жінок і нічого в них не розпитувала. Вони піклувалися про неї в тюремному шпиталі і жодна не дорікнула їй і не відвернулася від неї. Вони плакали з радощів, коли через кілька днів матері Мирослава Січинського стало краще, вони плакали на радощах і плакали з жури, бо її знов переводили з лікарні в тюремну камеру. Вони всі з'юрмилися біля дверей і відчайдушно бомбардували їх кулаками:

— Волю Олені Січинській!

— Волю Олені Січинській!

— Волю Олені Січинській!

Вона чула той крик відчаю, чула бомбардування, і твердішими ставали її кроки, і був прийнятний налив м'якоти. А коли їй дозволили побачення з дочками, не кинулася стрімголов, не видала свого хвилювання, стримано горнула дітей до висохлих грудей і благала тихо:

— Тільки не треба сліз, дорогі мої, ніхто не повинен бачити наших сліз.

— Але ж його судитимуть!

— У нашого Мирося сумління чисте. Таким же чистим хай буде й наше сумління.

— Але його жде кара.

— Доля людська кується з добра і зла. Будемо пильнуватися, що Мирося каратимуть за правду. За правду можуть карати лише ті, хто її боїться.

— У вас закам'яніло серце, мамо.

— Антей був непереможним, бо кожний дотик до матері-землі давав йому нові сили. «Блаженний муж, що не ходить на раду нечестивих, і не ступає слідом за грішниками, і в зібранні злоріків не сидить». А Франко ще так переосмислив цей біблійний вислів: «Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій висловить». Отже, не треба сліз, дорогенькі мої. В кого сумління чисте, той не плаче, бо не можна каятися, якщо на тобі нема гріха.

— Побачення закінчене!— сказав наглядач. «Лише тюремне,— подумала Олена Січинська, прощаючись з дочками.— Правда з кривою ще не раз стануть на герць. Заким не здолає її. А таки здолає. Так було завжди і так буде».

Та повели її не в камеру, а до Барсовського. Слідчий підвівся назустріч, допоміг сісти. Аж не вірилось.

— Як ваше здоров'я?

— Дякую за клопоти...

— Я радий,— сказав Барсовський.— І дарма ви самі себе виснажували, у вас велика родина...

— Лисом підшитий, псом підбитий...— клаптями рвалися гадки в її голові.— Гадюка під квітами... Отож бійся не того, що гавкає, а того, що лащиться...»

— Ну, оскільки ви здорові, а мій обов'язок проводити слідство, то, вибачте але я хочу знати.

— Даруйте! Я скажу сама.

Вона поклала на коліна сухі, блідо-прозорі руки з шлюбним перснем на правці.

— Я справді не знала, що мій син готує замах,— з внятковим спокоєм дивилася Барсовському в очі.— Я ніколи б йому не дозволила цього. Ніколи! Зрозумійте мене як матір. Я похоронила трьох немовлят, похоронила чоловіка... Нарешті смерть Мстислава... Це, мабуть, забагато для одного серця.

— Я поділяю ваше горе.

— Ні, тоді б я не дозволила б Мирославі. Нізачо!— вона на хвилину змовкла.— Але коли б це було тепер, було сьогодні, я благословила б його.

— Що-о?

— Я благословила б його,— тихо повторила Олена

Січинська.— Таке мое останне слово. Більше ви мене нічого не питайте.

Через кілька днів Мирослав довідався з газет, що матір випустили на волю, що її зустрічали студенти й робітники. Він не міг ні лежати, ні сидіти, ні ходити... Це була найщасливіша хвилина його тюремного життя. Ех, коли б він залишився живим! Написав би про все. Цілу книжку написав би. Коли тільки залишиться живим!.. Цікаво, чи почав Хоткевич творити гуцульський театр, чи почав книгу про Довбуша? О, цей свого доб'ється! Вияткова сила волі. А ти, Даринко, що ж поробляєш? Хочеш, Даринко, трохи віршів?

Поклін тобі, моя зів'яла квітко.
Моя розкішна, невідступна мріє,
Останній сей поклін!

Ні, Даринко, це щось надто песимістичне... Воля, слава, сила відмірюються мірою боротьби!— сказав, Даринко, Каменяр. «Лиш в кого праця потом скронь зросила, наверх той виб'єсь з темної юрби». А ще Каменяр казав про нашу землю так:

Якби могучість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз,
Пролитих з серця і з очей народа,—
То хто б з тобою супірництво зніс?»

Ось який він, Каменяр, наш Мойсей! Він сильний. Але найвідрадніше, що повернувся з Ліпіка, що полікувався, а тепер докінчує лікування в санаторію. Він житиме, житиме!.. «Боріться, поборете...»

А все одно, пани барсовські, ми не скоримося! І взагалі скорення — річ відносна. Скорити можна тимчасово. Для нового покоління ваші розправи — історія. Кожне нове покоління йде своїм шляхом, свої вибирає дороги.

Похмурий жандарм похмуро відчинив камеру-одиночку. Мирослав весело запитав:

— До пана Барсовського?

— Ви не помилилися.

«Кожен чоловік має певний вплив на оточення, — подумав Січинський в коридорі. — Інша справа — добрий чи поганий, але має. І все-таки ціна прометеїв вища, ніж пігмеїв. Хоч усі ми Адамові діти, однак переважна більшість з нас — «алчущі і жаждущі». То чому ж не даємо собі Аннібалової клятви, чому братія мовчить, витріщивши очі?»

— Ну, що ж, пане Січинський, — підвівся з-за столу Барсовський. — Слідство закінчується, і я передаю матеріали до суду.

— Я радий. І сумую трохи.

— Боїтесь кари?

— Шкодную, що не зможу більше з вами розмовляти.

— Нас були досить приємні бесіди. Чи не так?

— То, може, наші бесіди дечому вас навчили і ви першо обдумали своє останне слово? — відповів-запитав Барсовський.

— Бісмарк казав: дайте в руки прусському королю найвбільшу воєнну силу, іншими словами — якнайбільше крові і заліза, тоді він зможе проводити бажану для нас політику; політика не робиться промовами, стрілецькими святами і піснями, вона робиться кров'ю.

— Ви знову за своє.

— Не треба ж забувати, що, крім усього іншого, я студіюю філософію та соціологію.

— Тому й стали вбивцею.

— Я не агнець божий...

— Не думайте, що й апостол.

— Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь.

— Але господь сказав: мені належить помсти! Отже, пане Січинський, прошу підписати протокол!..

— Підписати я можу... — Мирослав рішуче глянув на Барсовського. — Я підписую з надією, що людина йде-таки до царства свободи.

— Вивести арештованого! — обернувся слідчий до надача.

— Я не прощаюсь з вами, пане Барсовський!.. Можливо зламати шпагу, але не можна знищити ідеї.

— Так, ми не прощаємось, Барсовський. Тільки те суверенітетство, в якому народ користується верхньою владою, є істинним вмістилищем свободи, тої свободи, котрої вище всіх благ, і яка, не будучи рівною для всіх, не є свободою».

Наступного дня Січинського перевели в загальну камеру. Не встиг він як слід познайомитися з майбутніми колегами співжильцями, як його викликали на побачення з адвокатами. То були найкращі галицькі правники, од яких Січинський не конче радів. Ось якби його захищав пан Коцко! Той виголосив би промову, яку було б ко-расно послухати всім.

Адвокати не потішили: лава присяжних буде виключно

з польської шляхти — поміщики і буржуа. Судді також з шляхти.

— Я іншого не чекав.

— Спробуємо поклопотатися, щоб суд проходив поза межами Львова, хай навіть у Відні.

— Гадаєте, дозволять?

— Ми спробуємо. Ваше ім'я на устах всієї Галичини, всієї Європи. Всі — за вас, опріч реакційних газет і польських шовіністів.

— Невже вони не розуміють, що спокою не буде доки, доки топтатимуть людські права?

— Знають... Вони все знають. А ось, що пишуть москвофіли: «Весь рускій народ Галичини, стоящий верно под русским національним флагом, относиться к совершившемуся гнусному убійству с крайнім возмущенієм».

— Ну, це знайомий голос «Галичанина»!

— Але не кваптеся, Миросю. На суд ми візьмемо оцю заяву заслуженого историка літератури, творця політичної доктрини тої партії, до якої зачисляв себе Політоцький, професора Краківського університету і презеса краківської Академії наук графа Станіслава Тарновського. Послухайте! «Недавно тому жінку, що кинула бомбу в генерал-губернатора Скалона, що до того одверто призналася, наші польські суди признали невинною, а визнавці її політичної віри навіть оваційно вітали її. І нині часописи українські й російські мають право кидати нам в очі невинність пані Добродзіцької, а ми мовимо їм відповісти, що говорять неправду. Коли все вільно для ідеї, коли вільно вбивати, то вільно однаково кожному. Для неї був ворогом російський генерал, для Січинського намісник-поляк; обоє робили те саме, з тих самих мотивів, з того самого поняття патріотизму і обов'язку».

— Невже він так сказав? — закліпав розчулено Мирослав. — Він дуже добре сказав...

До камери Січинський ішов підбадьореним: добре, що процес буде політичним.

В'язні грали в карти.

— Хлопці! — приступив до них Мирослав. — Кидайте дурне заняття! Хочете, перекажу зміст Франкового «Захара Беркута»? Ну, послухайте ж!

— Тільки помаленьку оповідай, — сказав опецькуватий парубчак, — бо дуже трудно тебе зрозуміти, замудрий слова говориш.

— Гаразд! Отже, було це в нашій Тухольщині...

Дзв'якнуло віконце у дверях камери. І Мирослав, і хлопці водночас обернули голови.

— Січинський!

Його повели до начальника тюрми, і той похмуро, без слів, простягнув обвинувачувальний акт. Мирослав прибушено витріщився: акт був українською мовою, а літери латинські... Від обурення кров вдарилася в обличчя. Січинський різко запитав:

— Скажіть, пане начальник, ваші прокурори і судді ідять з миски чи з решета?

— Розписуйтеся і беріть. Я не маю бажання розводити з вами дискусії. Розпишіться.

— Отак? — гнівно зблиснув очима. — В такому разі я вимагаю, щоб обвинувальний акт був складений кимось українською мовою!

І рішучий крок од столу.

Коли Січинський повернувся до камери, не повірив очам — між в'язнями стояв Петришин, важкорукий Петришин.

— Ви?

— Я, Миросю.

— Але як? За що вас?

— За Чернихів. І за тебе.

— Не розумію.

— Я бунт у Смерекові підняв. Кажу людям: беріть вила та помстимося за Січинського і за Чернихів.

— Вас...

— Дітей Мирославами називають, — перервав Петришин. — Майже всіх народжених Мирославами називають... І не бояться. Багато Мирославів, і Мирослав буде у Галичині...

ГЛАВА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

«Арешти в Смерекові, — прочитала Дарина. — 15 травня минуло шістьдесят років відтоді, як була скасована панщина. Поважні газди села Смерекова, що на Бережанщині, під проводом добродія Петришина зібралися в читальні, аби відсвяткувати ювілей. Добродій Петришин виголосив палку промову, в якій осудив жандармів за вбивство в Чернихові й вимагав волі Мирославі Січинському. Отут з'явився жандарм і сказав, що іменем права закриває віче. Селяни розійшлися, але через годину знов зібралися, аби висипати біля церкви могилу свободи».

Добродій Петришин виголосив ще одну промову, її він закінчив так: в могилу покладемо нагайку, на могилі посадимо яблуко й поставимо хрест. А ще крикнув: «Ганьба вбивцям! Волю Січинському!» Наступного дня у Смереків прибув цілий відділ поліції...»

Дарина зітхнула. А під кушем червоної рожі мовчазно сиділа мати, чесала мовчазно смолисте з сивиною волосся; мати розірвала мереживо своїх думок, зітхнула глибоко, як допіру дочка, й сказала:

— Вертайся, Дарино, до Львова, бо не можу дивитися на твоє страждання, вертайся, дочко. Тобі треба до Львова.

«Я сама це знаю, мамо, знаю відтоді, як тільки переступила поріг... Бо не знайшла я спокою в рідному домі. Не знайшла, мамо! Я ще більше мучилася».

— І вже нині їдь, Даринко, не гай часу, — спроквола додала мати. — Пошукаєш десь роботи, може, в передмісті або ближньому селі. На перший раз грошей ми тобі дамо, а там собі якось заробиш. Треба буде — поможемо.

— Дякую вам, мамо... — розчулено прошепотіла, ковтаючи сльози; вона сказала настільки тихо, що мати, здається, не дочула, й Дарина повторила: — Дякую вам...

— І не роби, дочко, ніколи того, що тобі не мило. Батько твій завше казав: не жий сам для себе, бо не вродився сам від себе. Нам усім треба б бути зараз коло нього: він не побоявся вбити того, котрий чинив людям кривди, то чого ж маєш боятися бути коло нього?

— Я не боюся, мамо.

— То їдь! І не барися. А я буду молитися за нього і за тебе. Хоч батько казав, що меч важніший, ніж молитва, але я все одно буду молитися. А ще, прошу, пам'ятай: без любові не потрібне життя.

— Я пам'ятатиму, мамо.

Сонце вирвалося на острівець блакиті, вдарило різко промінням по темно-синій хмарі, що займала половину неба, — темно-синя хмара і собор, чиї сріблясті куполи напружено різьбилися на її зловіщому тлі. А руки Даринчині затремтіли: якраз, поклавши до валізки дещо з одержі, примошувала томик Франкових поезій, в якому лежала вирвана з газети фотографія Січинського. Чи побачить вона його?

— Напиши ж, — сказала мати.

— Я ж вам завжди писала...

Вона поцілувала матір у сивину, і мати відчинила перед нею двері, а Дарину пересмикнуло від спогаду:

Даринсь також одчиняли і двері, і ворота — аби везти на цвинтар батька, який звелів похоронити себе в мундирі монархії, аби везти на цвинтар Федя, якого підкосили сухоти, аби везти на цвинтар Віру, якій забили в голову шпильку...

— Щасливо, Даринко. Я буду за всіх вас молитися. Печена сонцем кам'яна дорога під осінь зашкарубла, наче хліборобські руки. Ще ніколи не була вона для Дарини такою твердою й сірою, як зараз. В підшви колола кожна грудочка, колола болісно й безжально. І різно різьбився сріблястими куполами на чорній хмарі собор.

А його вже не буде колоти... Вже йому відколело. І не буде зустрічі Нового року в печері Довбуша, не буде свічок, котрі мали б освічувати оселю легендарного опришка. А що ж буде? І для чого людина приходить на світ? Аби страждати? Мабуть, ніхто не готує себе до страждань. Кожен вірить у свою добру зорю, бачить себе багатшим, щасливим, безтурботним і зовсім не думає про страждання. Воно закайдане само. Але звідки? І чому одним доля посилає страждання, а іншим — розкіш? Чи, справді, щастя з нещастям в одних санях їздять?

Вона зупиняється за селом. Тут, у ліску під старим явором — криничка... «Простуючи у світ, — казав батько, — не забудь з неї напитися. Тут найсмачніша вода — цю криничку ще пращурі наші залишили. Не обминай її ніколи».

Вийняла з дула дубове горнятко, пила цілошу воду, що витікала звідкись з земних глибин, і думала своє. Двадцятирічна Марія Раєвська подалася за своїм чоловіком-декабристом у Сибір і пробула коло нього тридцять років...

Вода була холодна, як присок. Хто її бодай раз нап'ється, казав батько, вік не забуде... Мабуть, опришки з таких криничок брали для себе міць духа і залізність тіла. Якщо від кохання родяться діти, то від отчого джерела — сини народу, і тоді вони запалюють свою зорю і кажуть: не жий сам для себе, бо не вродився сам від себе.

І знову Дарині стелиться бита дорога. Ще ніколи вона не видавалася Дарині такою твердою. А може, це омана? Може, всі дороги тверді? Напевно, ні — не однакові на землі дороги.

«На святкуванні Франкового ювілею студента»

говорили: лиш боротись за поступ, щастя і волю миру, значить жити; в сій боротьбі краще впасти, ніж піддатись,— так силою свого слова переконав ти нас».

Її наздогнала підвода, запряжена одним конем.

— Сідай, дівчино,— сказав чоловік, схожий на опришка, зупинившись поруч з Дариною.

Вона не відмовилася. Навпаки — була вдячна, бо ж скоріше добереться до Станіслава, а відтак...

— Ви дуже сумна.

— Тепер мало втіхи.

— Ви дуже сумна і дуже замкнута,— сказав чоловік.— У дорозі не можна бути замкнутим і сумним.

— Чому ж?

— Дорога любить сміливих і сильних.

— Сила — поняття відносне.

— Не знаю, але переконаний, що справжня дорога любить по-справжньому сильних.

— Спробую...

— Не посміхайтесь. Вам це не личить. У вас велике серце, але потрібна ще й велика сила волі.

— Ви перебільшуєте.

— Я багато прожив на світі,— сказав чоловік.— І об'їздив половину світу. Я рідко помилявся. Ви студентка?

— Хотіла бути вчителькою.

— Чому хотіла?

— Виключили...

— То не страшно?— сказав чоловік.— Стільки діла на цьому світі для молодих і здорових рук, що гай-гай, хотіли б тільки працювати...

— Я ще спробую...

— Це добре бути вчителем. «Якби ми вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя...» В дитячу душу треба вливати красу і розум. Хто кохається в красі, той не стане варваром. Тільки не виховуйте безбаченків. Хто не син свого народу, той заслуговує вселюдського презирства.

— Я згодна з вами.

— Мені приємно, бо молодим здається, що чим старші люди, тим черствіші, боцям їхні думки не співпадають з думками юних. Але в нас є те, що накопичується роками, і боляче, коли наші діти починають набивати собі шишки в тих самих місцях, де набивали ми...

Він вйокнув на коня і кінь помчав борзо, хоч дубовий хомут натирив йому шию.

— Хто ж ви?— запитала на прощання Дарина, коли борзій кінь довів її до Станіслава.

— Я, може, дух народу,— весело сміючись, сказав чоловік, що був вельми схожим на опришка.— І щасливої вам дороги!

Поїзд прибув до Львова пізно ввечері. Дарина залишилася на вокзалі. А куди ж піде? І вона цілу ніч подумки розмовляла з Мирославом... А потім, німотна й печальна, кружляла довкола тюрми, як птаха над зруйнованим гніздом. Коли насновувала вже надцятє коло, купила на Галицькому базарі букет півоній, ще раз обійшла тюрму й зупинилася в брамі біля вартового:

— Натє!

— О-о!...— проспівав білочубий жандарм.— Одержати квіти з рук такої гарненької панночки...

— Передайте Січинському!

Вона майже побігла геть. Вона боялася, що вартовий поверне букет. Зрештою, він навряд чи передасть Миросеві. Але хай! Ти вважатимеш, що півонії потрапили до камери.

Дорогу їй перегородила колона новобранців. «Армія поповнює свої ряди...» Хлопці були веселі од горілки, по-молодому безтурботні, і Дарина з жахом і острахом подумала, що завтра, коли їм дадуть в руки зброю, вони спокійно розстрілюватимуть всіх, хто піде проти влади. Що може бути безглуздішим на світі? Однак, Дарино, тобі треба шукати роботи. Материними грішми можна протягнути щонайбільше місяць.

«Пораджуся з Коцком».

Попереду йшло двоє. Чоловік і жінка. Чоловік був без лівої ноги, підпирався милиціями, а новий протез, обтягнутий рожевим полотном і взутий в чорний наглясований черевик, ніс на обчухраному мотузку, що врізався в плече. Жінка мала замість правої ноги дерев'яну колодку, була без палиці, дибала дрібними натужли-вими кроками та все старалася не відстати од того, за чиею спиною теліпалася мертва подоба живого. А на триповерховому будинку четверо молодиків вивішували панегірик «Слава рідному цїсареві!»

«Де торжествує облуда, починається отупіння»,— згадала Дарина слова чоловіка, схожого на опришка. У Коцків застала Бітовського. Вона страшенно зраділа, а Дмитро вдавано сердито накинувся на неї:

— Де ти пропала?

— Була вдома.

— А ми тебе шукали.

— Є якісь новини?

— Післязавтра суд.

Вона, спіткнувшись, дійшла до стільця:

— Боже, як я втомилася!..

— Ми всі втомилися.

Вітер тихо ворухив занавіскою, напинав її, як парус, і у вікно з синього келиха лилося золоте сонце.

— Грецькі міфологи кажуть, що колись в них була ріка Ахерон,— мовив по паузі Коцко.— Ахерон — ріка вічних страждань. Не будемо вдаватися в подробиці, як через неї Херон перевозив душі на той світ. Тут інше. Отією рікою вічних страждань є земля наша. І не відчаюйся, Дарино! Мирослав один з тих, хто намагався зупинити галицький Ахерон. Отак, Дариночко! І кріпись, серденько.

— Я до всього вже готова.

— Дуже добре. І пам'ятай, Даринко, з сліпим дороги не знайдеш. Слово «свобода» — солодке слово. Однак коштує воно вельми дорого. Так було, так є, так буде.

— А поки що тримайся нас, будемо спільно шукати тобі роботу,— сказав Бітовський.— А після суду збираємо збори, то будуть дуже важливі збори, може, найважливіші за всі часи.

Тихий вітер усе напинав голубий парус занавіски, і лилося через вікно сонячне срібло, і жаглось Дарині вірити, що буде саме так, як пророчить Дмитро. А може, справді?

— Одне слово, зачекаємо до післязавтра,— сказав Коцко.— А поки що, Даринко, нас чекають.

— Куди ж ви?

— Побачиш, Дарино, все побачиш.

На Губернаторських валах, біля пам'ятника Міцкевичу юрмилися робітники та студенти. Коцко купив два букети червоних троянд і передав їх Дарині:

— Квіти даруватимеш ти,— розпорядився він.

Дарина билася в здогадках: що вони затіяли і куди йдуть? Вони прямують... Так-так, на Зиблікевича до помешкання Січинських!

Їм одчинила Олена Січинська. Вона була в чорному і в неї були благородні зморшки на втомленому лиці, прозоро-бліда правиця, увінчана шлюбним пернем, тремтіла.

— Ми схиляємо голови перед матір'ю Мирослава Січинського,— сказав Адам Коцко, а Дарина, тремтячи від

хвилювання, простягнула квіти їй, мамі Мирослава.—
Прийміть в знак пошани.

— Дякую,— мовила Олена Січинська схвильовано.—
Я високо ціную ваше благородство.

— Справедливість все одно восторжествує!— говорив
Коцко матері свого друга, щиро прагнучи вселити їй цю
свою віру.

Попрощавшись з Оленою Січинською, молоді люди
вийшли. Коцко з Бітовським повели маніфестацію далі.

В лікарні-санаторії люди в білих халатах замахали на
них руками: що ви, це зашкодить його здоров'ю!

Але він вийшов. Сам. І закляк гурт. І засяяли очі.
А він стояв. Середнього зросту, у вишиваній сорочці, з
червоними втомленими повіками, веснянкуватим, вкрай
блідим обличчям, над високим чолом — рудувате волос-
ся. Руки були спущені додолу як неживі.

— Пане Франко, вам ще не можна!— злякано скрик-
нув один з тих, хто був у білому халаті.

— Можна, добродію, можна!— він заговорив і одразу
ожив, і здавалось Дарині, що був найсильнішим з силь-
них, найживішим з живих. Коцко тим часом передав їй-
му букет рубінових троянд:

— Нашому світочу!

— За цими квітами я бачу вас,— сказав Франко,—
бачу тих, що усвідомили свою силу, своє право, свою
волю, бачу пробудження вашої мужності. Не збивайте-
ся з дороги, себто не манівцюйте! Отже, за поступ, щас-
тя й волю! Я з вами!

І пломеніли троянди у Франкових руках, і зріла кров
у людських душах, і високо в небі стояло сонце.

ГЛАВА ДВАДЦЯТА

Два жандарми, два багнети. А важкорукий Петришин
благально торгає Мирослава за рукав:

— Не схиляй голови, не схиляй голови!
Мирослав хоче відказати: не схилю, та лиш посміха-
ється, відчуваючи, як гарячкові рум'яні щипають щоки,
думки його вже там, у залі судового засідання.

— Суд жде, пане Січинський!

Він іде. Рівним, твердим кроком. Тільки занадто го-
лосно рипить черевик... Він іде! Один жандарм попере-
ду, другий — позаду. Між ними він — охайний, у добре
відпрасованому костюмі, гарно причесаний, виголений.

Але чому закружляли думки? Чому закружляли так, як підхоплене вихором сіно? І чому так голосно рипить черевик?

Не схилий голови... Він заходить до залу й відразу за-примічає біля вікна матір і сестер. Мати у чорній сукні, чорному капелюсі. Звідкись перед очима виринає чорна постать Каганцевої дружини, і Мирославі щось зду-шує горло. Не схилий голови... Він привітав неньку лег-ким поклоном, ласкавою посмішкою — сестер і знайомих, повільно сів і байдуже сприймає формальності: суд скла-дається з голови, двох судових радників, дванадцяти присяжних польських поміщиків та буржуа.

Так само байдуже сприймає акт обвинувачення. На-віть спершу не звернув уваги, що зачитують польською мовою: в тюрмі йому подали-таки українською. А тепер знов!

Але хай! Він і без того знає, в чому його звинувачують. Зараз головне — добре виголосити свою промову. Не розгубитися, не хвилюватися, не плутати слів. Твер-дість і логіка.

— Отже, — пробуджують Мирослава з роздумів кін-цеві слова прокурора, — мусить Січинський за цей свій злочин перед високим судом відповідати.

Підводиться адвокат.

— Оборона протестує, що на розправі проти україн-ця урядові документи зачитуються не українською мо-вою.

— Я... — рече Пшилуський, — сам мав намір спитати підсудного і оборону, чи бажають чути також акт україн-ською мовою, тільки добродій адвокат мене випередив. Прошу, пане прокурор, читайте акт ще й українською мовою. Тільки, — і підняв угору довгий побабчений па-лець, — не нашою, а українською...

Знову гугнявить прокурор. Знов Січинський не слу-хає.

Твердість і спокій — мужність розуму. Нарешті йо-му надають слово. Він бачить матір у чорному біля вікна і чує гомін вулиці за тим вікном.

— До вини в замаху на Потоцького не почувуюся, але до самого вчинку признаюся, — машинально, завчено зробить Мирослав, відтак оволодіває собою. — Це, що я зробив, не сталося ні під чиею намовою. До вчинку спо-нукало мене багато причин. — Аж тепер кріпше його голос. — Ще будучи в гімназії, чув я від людей, що По-тоцького поставлено намісником для того, аби залізною

рукою взявся до страйкуючого руху, який тоді охопив наше селянство. Я сам бачив, як арештовували людей, подовгу тримали під слідством, хоч ніхто з них ні в чо-му не був винен, бо не винен той, хто бореться за спра-ведливість. Це будило в мені ненависть до адміністра-тивних властей. Я дійшов до переконання, що Потоць-кий відноситься ворожо до працюючих класів кожного народу в Галичині... Своєї влади Потоцький вживав та-кож на те, щоб спинити мій народ у дальшій розвою. Особливо це було помітно під час останніх виборів до галицького сейму, до яких люди ладналися як до та-тарської навали. З числа повітів, в яких українці поси-дають переважну більшість, належалося нам сорок шість мандатів з курій громад сільських, однак всі українські партії разом з москвофілами здобули разом ледве двадцять один мандат. Ніхто інший, як сам Потоцький організував виборчі шахрайства, головним чином фаль-сифікування виборчих ліст. Саме він, Потоцький, поста-новив, що у двадцяти семи українських повітах мусять бути вибрані шляхетські кандидати. Вищі урядники по-віту, наприклад, самі себе вибирали. Скликали всіх війтів і писарів до ради повітової і казали: село повин-но голосувати за мене, а війт майже всюди був прихиль-ником шляхетської кандидатури, бо ж шляхта ставила його. Отож міг він сказати: я голосую як пан начальник і його голос заміняв усіх виборців. Якщо не вдалося й перемагав українець — підроблювали бюлетені і вихо-дило, що вибрано все одно шляхтича. Спробуєш щось заперечити — жандарми вже напоготові! І ніякі скарги, ніякі депутації до галицького намісництва не допомага-ли, — Потоцький був самодержавець. Потоцький чинив так, як було вигідно йому і прибічникам. Ось так, влас-не, я переконався, що демократія — це голі слова, що рішення приймаються такі, які вигідні касті. Нарешті, мене мучив ріст насилля з боку уряду, та найгірше, мо-же, те, що окремі особи наживаються, а загал терпить злидні. Заїдає нас бюрократія адміністративна. До-сить комусь добитися влади, як він уже всіма сила-ми переносить ту свою владу на рядового чоловіка. Але проблема з проблем — гуманізм. Казати — ще не озна-чає робити. Я гадаю, справжній гуманізм тоді, коли в кожному визнають особистість, коли дають особистості право голосу. Бо гуманізм нічого не вартий, якщо він лише для вибраних і якщо треба говорити лише те, що вигідно владодержцям. Аморальним вважаю те, що

людям майже силою вказують. Наказувати — означає підкоряти людську свободу чужій волі, чужим інтересам; бо злочином є, якщо увінчують переможця, принижуючи несправедливо того, хто під натиском сили програє або змушений мовчати. Злочинців повсюдно карують. Але які загальнолюдські гуманні закони кажуть, щоби карати чоловіка; який піднімає свій голос за правду, за істину? Нема таких законів. Їх на свою користь для збереження своєї влади видумує каста. Далі. Потоцький був проти українського університету, масово арештовуючи студентів; велів переслідувати діячів спортивних товариств, виповів їм війну, розганяв; польські, чеські, словацькі, хорватські «Соколи» можуть носити уніформу, українцеві ж не вільно навіть носити відзнаки. Вічевий рух душився, людей масами арештовували, відтак аж по довгим слідстві відпускали; і ніхто не віддав, за що його видають до тюрми. Або приклад з Марком Каганцем. Кажуть тут, що він сам кинувся на багнети. З голими руками на багнети? Хтів би я видіти, як виглядав би пан суддя, коби вхопився голою рукою за багнет! Отже, всяке попирання свободи, приниження особистості, заборона говорити те, що думаєш, вигідне для шляхти трактування нашої історії, приниження нашої мови й культури, а найголовніше — кров хлопів, убитих під час виборів, кров, пролита з вини пануючих класів, а ще — соціальна нерівність й кликали мене до помсти. Зрештою, сам прокурор є поклонником політичного вбивства, бо ж він за кілька годин буде домагатися моєї смерті. І се не буде вбивство приватне, а політичне. Велике лише те, що довговічне; довговічне лише те, що справедливе. Отже, коли йдеться про докази на те, що поневолений народ відбирає життя своїх ворогів, то можна назвати Росію. Її славних героїв. Назвати можна на Варшаву, також християнську і, як дехто чваниться, культурнішу од Львова, і ту боротьбу нації — християнської прецінь — проти царського натиску, боротьбу, в якій польська нація не жахається політичних вбивств. Гадаю, тут не забули ще прикладу з Вандою Дорозькою, як і не забули слів адвоката, що вбити ворога — не є гріхом. Чому ніхто не заперечив, чому ніхто не сказав, що це вчинок недобрий, не християнський? Потоцький помер не лише за свої провини, а й за провини своїх предків. Кажуть мені, що незрозумілим є, як можна за те все робити відповідальним намісника. А хто ж повинен відповідати за те, що діється в краю?

Чень же Потоцький був не лише цісарським намісником, але й провідником польських міродатних партій, тож і помер не лише як намісник, але й за діяльність усіх тих партій, що проповідують шовінізм і всіляко принижують, кривдять мій народ. Закидає мені акт обвинувачення, що я фанатичний український агітатор, який ширив ненависть до польської суспільності. Се неправда! Як соціальний демократ я не міг ненавидіти всього польського народу — як і якогось іншого. Ніяке слідство того не доведе і жоден свідок того не посвідчить, щоб я колинебудь ширив ту ненависть. Я знав ненависть лише до тих, хто гнобить мій народ, хто на кістках і багатстві мого народу наживається, хто прийшов на мою землю як поневолювач, прикриваючи мерзенну свою місію крилатими фразами про людське добро, братерство, хто, власне, робить те, аби його мова і його віра мали пріоритет. Я не можу погодитися, коли силою багнетів доводять нашу історію, забороняють наші думки. Також я хотів дати приклад іншим. Се не значить, що я прагну, аби з обох боків падали трупи. Але коли б політика Потоцького мала тривати далі, то я свій вчинок уважав першим сигналом, за прикладом котрого повинні піти всі, кому дорога воля народу, честь і свобода, дорога історія; культура свого народу, дорога істина й справедливість. Того, що я зробив, не жалкую і ніколи не буду жалкувати. Потоцького жаль мені як чоловіка, але за його життя я віддаю своє. Він уже нажився. Я ще не зачинав жити. Правда, за ним плачуть жінка й діти. Але за їх сльози стануть сльози моєї матері й сестер. Отже, за своїм вчинком не жалкую, винним себе не почуваю!

Сказавши ці слова, Мирослав глибоко вдихнув і сів. Він дивився в бік матері, ніби шукав підтримки: так я сказав, мамо? А тепер треба ще витримати допит. І він обернув розпашіле обличчя до суддів. І продекламував подумки:

Я не люблю, тебе, ненавиджу, беркуте!
За те, що в груді ти ховаєш серце люте.
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них,
За те, що так тебе боїться слаба твар,
Ненавиджу тебе за те, що ти цар...

Він зустрічається з лінивим, але всемогутнім поглядом голови суду. Ну, допитуйте, допитуйте!

— Чи бажав підсудний позбавити графа Потоцького життя, чи тільки зробити на нього демонстративний політичний замах? Хочу нагадати — за перше закон приписує шибеницю, за друге — довговічну тюрму.

— Своім вчинком я насамперед прагнув звернути увагу всього світу на становище українського народу під польсько-шляхетським пануванням у Галичині, але чи згине Потоцький, чи буде лише поранений, мені було се байдуже.

— Звідки ви взяли гроші на револьвер?

— В лютому-березні я переписував в Оссолінеумі історичні акти для одного гімназійного професора і заробляв понад чотири крони денно.

— Ви стріляли в лежачого намісника?

— Я вистрілив, як тільки ввійшов.

— На слідстві ви не зовсім докладно се описали.

— Слідчого протоколу я не стилізував, бо й так знав, що мене повісять. Зрештою, це дрібниці. Суть — в істині. А істина — не принижуйте нас, не фальсифікуйте на свою вигоду нашої історії, не переслідуйте нас за любов до рідної землі, до її культури і її діячів...

— І все-таки прошу докладніше щодо акції.

— Пам'ятаю перший постріл, решта була мимовільними.

— Вам відомо, що український єпископат, який чень дбає про національну справу, осуджує вчинок?

— Се я розумію так, що церковна влада все йшла за тим, хто має владу світську. Прецінь же і польський біскуп з Вільна, якого поляки вважали своїм патріотом, явився на посвячення пам'ятника Катерині Другій!

— Але ж ваша соціал-демократична партія не солідаризується з вами.

— Щодо провідників, то це лише почасти правда, зате робочі маси і всі, кому дорога честь і свобода, дорога істина, зі мною, навіть якщо вони мовчки солідаризуються, бо хіба що негідники можуть обурюватися актом справедливості.

— Ви покликуєтесь на волю народу, а тим часом соціалістичні посяи осудили ваш вчинок. Та й велика частина народу осудила ваш вчинок. Отже, видно, що ви не маєте за собою загалу, лише якусь горстку.

— Якщо воно дійсно так, то чому ви побоялися поставити мене перед український суд присяжних в Станіславі, Коломиї або Тернополі?

— В нашій державі є певні закони.

— Дозвольте відповісти словами Данте: закони є, але в чіх вони руках...

— І все одно не можу признати, щоб ви мали за собою волю загалу.

— А я, однак, не думаю, щоби пошкодив своєму народові, усунувши того, хто стояв на перепоні його розвитку, хто душив його думку й всіляко знецінював, хто силою, оманом і розбоям запряг його в ярмо.

— У різних часописах ви мусили читати, що граф Потоцький був прихильний до українців.

— Словесна прихильність — ширма. А якщо він справді аж такий вельми прихильний, то чому ж панував над нашими людьми?

З лави присяжних:

— Чи мав підсудний намір убити намісника?

— Я казав про це кілька разів. Невже це приємність мучити повторними питаннями?

— Я не розумію добре відповіді, а що ця справа дуже важлива, то хотів би ще раз почути пояснення.

— Мене дивує, що ви, маючи засудити двадцятирічного хлопця на шибеницю, ані не розумієте мови, якою він пояснює свій вчинок, ані не завдаєте собі труднощів зважити на те, що він говорить. Отже, дозвольте не відповідати.

Більше запитань нема. Мирослав зиркнув на матір: ну, що, мамо, добре?

Починається слухання свідків. Особливо марудні, особливо дратують Мирослава ті, що були очевидцями акції дванадцятого квітня. Ось якийсь Стефан Заремба. Елегантний, вичепурений. Йому дозволено навіть сидіти, — закинув ногу на ногу й оповідає, яка то важка сцена прощання була між Потоцьким і дружиною. В застіжці аж схлипнув. Мирослав нервово стиснув зуби. Тиша. Пауза. В тій мертвоті голова суду питає:

— Підсудний, оповіchte судові — роблять ці сцени на вас враження чи ні?

Січинський різко метнув очима.

— Я думаю, що з моїх вражень не потребую нікому сповідатися. Хай вже вони лишаться при мені.

Оголошується перерва. Мирослава виводять у спеціальну відведену кімнату. Прислухаючись до себе, він відчуває впевненість, шалений приплив сили, енергії, завзяття. Отже, легше воювати, легше відстоювати істину.

Кінець перерви. Знов Січинського ведуть до судового залу, продовжується допит. Причвалює власник збройного

магазину. Кладе дошку в півтора сантиметра й демонструє, що браунінг її прострелює... Дим аж до вікон.

«Отже, добру зброю продав,— посміхнувся Січинський.— Я вельми радий! Все сталося якнайкраще...»

Доказова частина наближається до кінця. Оборона просить викликати свідків, які вияснили б психологічні чинники замаху та заперечили деякі недоведені тези акту, просить, зокрема, послухати свідків у справі Каганця.

Суд все відкидає.

О восьмій вечора починає говорити прокурор. Говорить пристрасно, жестикулює та все доводить, що Січинський вчинив свідоме вбивство, що він не раз хвалився перед друзями своїми намірами.

— За нечуване напасництво, за свідоме людовбивство,— закінчує він свою промову на найвищому реєстрі,— я вимагаю підсудному смертної кари через повішання!

Ніби вимер зал. Та відразу — шляхетські оплески. І ревний рев поза вікнами.

Блідне Мирослав. Не хоче бліднути — і чує: блідне обличчя, відпливає від нього кров, і воно холодніє. То вже зле, зовсім зле. Важкоукий Петришин просив: не схиляй голови. Отже, не схиляй, Миросю, тримайся, здужай!

Бере слово один з п'яти адвокатів. Дві години переконує суд, що його підзахисний не заслуговує смертної кари, бо крок його — заступництво за народ.

— В ім'я гуманності, в ім'я тогб, щоб не лилася більше кров, оборона просить не вдаватися до засуду на кару смерті, бо Мирослав Січинський вчинив таку акцію, як і Ванда Добродзіцька! Хай торжествує справедливість!

Аж тепер Мирославові моторошно. Зараз буде резюме голови суду і присяжні підуть на останню нараду,— на останню... Знову рипнув черевик... На останню нараду і тоді... А за вікнами ревний рев.

Резюме коротке. Для голови суду все абсолютно ясно, викінчено. Нащо зайві слова?

Вони йдуть на нараду — всі дванадцять присяжних. Вони пішли, мамо... Вони пішли, Дарино... Де ти? Де, Дарино? З тими, хто під вікном? Віриш? І я не втратив віри. Адже виправдали Добродзіцьку, виправдали Засулич. Адже я не хочу крові, не хочу трупів. Волі хочу. Щастя. Для всіх людей щастя! На кожному клаптику планети — щастя! Невже людина не може пожити спокійно? Чому повинна голодувати? Чому повинна страждати?

Чому повинна терпіти від нерівності? Адже їй так мало одведено часу на свідоме, діяльне життя. Так мало, зовсім мало. То навіщо його вкорочувати? І чому одним вкорочують, а іншим продовжують? І коли нарешті запанує над світом правда? Коли запанує справедливість?

Вони повернулися з наради — всі дванадцять. Вони думали рівно вісімнадцять хвилин.

Голова суду:

— Чи винен Іван-Андрій-Мирослав Січинський, що 12 квітня 1908 року у Львові проти намісника Галичини графа Андрія Потоцького в намірі позбавити його життя, стріляючи в нього кілька разів, так діяв, що наслідком того наступила смерть графа Андрія Потоцького?

— Так, винен! — сказали всі дванадцять.

Глуха мовчанка в залі. Глуха мовчанка тих, що за вікнами — знову ревний рев.

— ...засудити Івана-Андрія-Мирослава Січинського до смертної кари через повішання!..

Скрипнув черевик. Мирослав напружує змарніле обличчя, підносить вгору кулак: прощайте!

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

«Не подумавши нічого, не роби, а коли зробив, не кайся...— спливла нараз на думку Коцкові фраза, завчена з гімназійних часів. — А Пушкін, між іншим, говорив: «В чому ж велич людини, як не в думці». І в боротьбі, мабуть, так-так, і в боротьбі».

— Адаме, Адаме... — почув він наче кризь сон тремтячий Даринчин голос.

— Ти, може, й заголосиш отут!.. — тримнув на неї Бітовський. І вона змовкла, як змовкає дитина, коли на неї насварить старший. А вулиця Баторія була забита людьми та похмурими, люто настороженими жандармами й шпиками. Очі всіх були звернуті туди, за двома рі, де вершився суд і куди пропускали тільки по спеціальних карточках. Вироку чекати довелося довго, дуже довго, бо кожна хвилина здавалася вічністю, та разом з тим вкорочувала життя, і секунда була за день, хвилиною — за місяць, а година — за рік. Нарешті відчинилися двері й чийсь голос злорадно прошипів:

— Ш-ш-шибениця!..

«Вони домоглися свого, — притримуючи вкрай зблідлу Дарину, думав Коцко. — Їм справді жаглось повісити

його. Ба навіть більше — розіп'яти! Посадити на кілок, як садили гайдамаків. Рівень справедливості правителів визначається їх ставленням до тих, хто підносить свій голос за правду і волю».

— Що ж тепер буде? — розгублено дивиться Дарина то на Бітовського, то на Коцка. — Господи! — і закриває у відчаї долонями лице.

— Кріпись, Даринко, кріпись... — м'якне Дмитро.

— Якби були сили...

— Мусять бути! — приводить її до тями Адам.

З дверей суду вискочив адвокат Басалик. Він був розчервонілий, збуджений і, здається, задоволений... Він демонстративно зиркав увсебіч, машинально потираючи руки. Коцко так і не розумів, чого він тішиться. Радий, що засудили Мирослава? Чи почуває себе переможцем над адвокатами, які не зуміли захистити свого підопічного: ось, мовляв, якби я... Адвокат Басалик сліпо перейшов вулицю, наткнувся на Коцка та не знітився, він навіть не думав приховати своєї задоволеної посмішки, він лиш вклонився підкреслено чемно:

— Мое поважання...

Коцко не відповів. Не відповіла й Дарина. Власне, адвокату Басалику було байдуже, він і не думав заводити з ними балачку. Він своє зробив — привітався, він чемний та інтелігентний. На лиці Дарини виступили червоні плями. А Коцко зиркнув на адвоката Басалика так, що того наче вітром здуло. Лиш Бітовський не звертав на все те жодної уваги, він думав про визволення Січинського.

— Ходімо звідси, — стріпнув чубом, наче вдарив лихом об землю Бітовський. — Стояти тут і горланити — це дітвацтво:

— Маеш рацію, — розсіяно проговорив Адам.

Нараз хтось міцно стиснув його за лікоть. Коцко розлютовано сіпнувся, різко обернувся, щоб, може, навіть ударити того, хто посмів зараз його рухати, але перед ним стояв Гнат Хоткевич. Гострі очі питали: що? що? що?

— Шибениця...

Хоткевич опустил повіки, закусив нижню губу. А мимо спокійно пройшли, тримаючись за руки, Зеньо Мурин і Оля...

— Як ваш гуцульський театр? — порушив гнітючу мовчанку Бітовський. — Ви його створили?..

— Театр... — і враз Хоткевич вибухнув гнівом, не зрозумівши Дмитрового тону. — Який може бути театр!..

Ви ж добре знаєте, що демократична австрійська цензура не дозволила поставити мое «Лихоліття». Ні, зараз не до театру. Хоча гуцульський театр буде! Це я вас запевняю. А поки що я беруся за повість про Довбуша. Борці потрібні, борці...

Із суду траурно вийшла Олена Січинська з дочками. Вона йшла поволі, наче пливла у тумані.

— Даруйте, — стрепенувся Хоткевич.

Коцко бачив, як стрімко, сильніше звичного накульгуючи, перейшов він вулицю, як узяв Олену Січинську за лікоть, як заговорив щось палко. Коцко не чув його слів, але був переконаний, що говорить він у цю хвилину саме те, що треба казати.

— До вечора, — нагадав Адамові Бітовський, звівши вгору руку, що мало означати: будь!

— До вечора... — майже підсвідомо повторив Коцко і, обернувшись до Дарини, промовив, як до дитини: — Ходімо, Дариночко.

— Куди?

— На Стрілецьку площу, приміром...

— Ходім... Мені все одно...

Коцко не прислухався до вуличних голосів. У них не було нічого нового. Вже з першого дня акції Січинського вони розділилися: одні осуджували, інші — схвалювали. Ні-ні, нічого нового. Зрештою, палка завжди мала два кінці...

— Якось я був свідком, як Іван Франко читав свого «Мойсея», — заговорив Коцко, коли вони опинилися біля ратуші. — Коли закінчив він читати, йому піднесли терновий вінок з китицею білих троянд. На стрічці було написано: «Мученикові за народну ідею». «Від кого сей вінець?» — спитав Франко, і я бачив, як на його втомлені очі викотилися дві сльозини. «Від жіноцтва», — відповіли йому. «Чому ж терновий?» — здивувався Франко. «То терновий ваш шлях. А ся китиця білих рож — то китиця ясних хвиль у вашому житті».

Дарина намагалася слухати уважно, але відповідати чи говорити не могла: сльози стискали горло.

— Я ось до чого це веду, Даринко: хто прагне волі, випадених волосків на голові не лічить.

— Хай по наших кісточках приходять добро нове у світ, — пошепки проговорила вона.

— Саме так.

Адам був задоволений, що Дарина зрозуміла його. Бо упадок духа завше веде до упадку зусиль. А він не

хотів допустити того, аби дівчина зневірилася, аби виби- лась з колії. Не те, що не хотів, — він не мав права до цього допустити. Принаймні в ім'я того, кого зараз засудили до шибениці. Втрачаючи, людина завжди щось знаходить. На Стрілецькій площі він зупинив Дарину:

— Прислухайся...

І сказав:

— Був рік 1902-й. Економічна криза потрясла світ. Основа пролетаріату Львова — будівельний робочий день лише п'ять-шість місяців. За десятигодинний робочий день їм платили від сімдесяти крейцерів до півтора гульде- на — найнижча оплата в Австро-Угорській імперії. Голод і холод!.. А підприємці сказали, що й це забагато... Тоді й піднесли свій голос будівельні робітники: скоротить ро- бочий день, підвищить заробіток! Переговори, перегово- ри — переговори... А люди мліли від голоду. Робітники вийшли на вулиці з сім'ями. І закипіло... Другого червня Стрілецька площа була вщерть заповнена. Аж тут — жов- ніри. Якийсь офіцер ударив жінку. І... гусари кинулися з оголеними шаблями на демонстрантів. Барикади... Барикади... Постріли, дим... І кров... Люди — на бру- ку... Кільканадцять убитих, багато поранених... І тоді застрайкував увесь край... Що ж, ми тоді не здобули осо- бливих перемог, — додав Коцко. — Але, може, вперше показали намог, здатні. Чула?..

— Чула... — ледь хитнула золотистою короною Дари- на, уявляючи, як кипів тут барикадний бій.

Вони вийшли на Губернаторські вали. Перед наміс- ництвом, у якому тепер сидів новий намісник — граф Бобржинський, було напрочуд спокійно. Що ж, перед бурєю теж буває тиша...

А ввечері на квартирі Коцка зібралися побратими: будівельники, друкарі, залізничники, студенти... Два де- сятки чоловік. Першим попросив слова Дмитро Бітов- ський.

— Зовсім небагато минуло часу з того дня, коли ми востаннє гуртом збиралися, — повільно почав Бітовський, наче хотів набрати розгону. — Але скільки подій! Про них ви знаєте і я не буду їх переказувати. Знаєте ви й про те, що підготовчий комітет виробив програму нашого гуртка, вона переходила з рук у руки й ви всі з нею зна- йомі, є потреба читати її? Нема... Отже, є думка створи- ти робітничий гурток революційних соціал-демократів, який у майбутньому має перерости в таку партію, до створення якої закликали Маркс і Енгельс. Хто за це —

прошу голосувати. Одногосно... Нам треба обрати керівництво. В кого будуть які думки?

— Дозвольте мені, — підвіся Коцко. — Пропонується такий склад комітету: друкар Бітовський, будівельний майстер робітник Троценко, слюсар залізничних майстерень — поки що безробітний — Бескид, колишня гімназистка Войтюк...

— ...і студент Львівського університету, наш товариш Адам Коцко, — додав Бітовський.

— Годиться! — пролунали схвальні голоси.

— Прошу голосувати... — Коцко провів очима по рядах. — Всі «за»... Що ж, товариші, наша мета — боротися за створення в Галичині марксистської партії. Наша мета — єднатися з пролетаріатом всіх країн. Наша мета — кликати робітництво до повалення буржуазного ладу. Наша мета — боротьба за возз'єднання з нашими братами з того боку Збручу. Тож хай сьогоднішній вечір буде нашим ранком світлого завтра...

ЕПІЛОГ

Пишно зацвітають щовесни каштани у парку, який тягнеться вздовж вулиці Підвальної. Колись він і носив назву Губернаторські вали. Вони тягнулися від Бернардинського монастиря до так званих шкарпів Високого замку. Заснував їх у 1816 році губерніяльний радник Райценгайм. Через п'ять років тут було збудовано палату губернатора, яка пізніше дістала назву намісництва. Саме в цьому будинку, на теперішній вулиці Радянській, 12 квітня 1908 року двадцятирічний студент Львівського університету Мирослав Січинський на знак протесту проти соціального й національного гніту застрелив намісника Галичини графа Андрія Потоцького. Цісарсько-королівський суд двічі розглядав справу Січинського і виносив незмінний вирок: смертна кара через повішання. На захист юнака стали всі прогресивні сили. Одним з перших — Іван Франко, який, повертаючись з Києва, зустрівся в Бродях з учнями гімназії і виголосив промову. Після цієї зустрічі керівник комісаріату поліції доносив: «...Учні тутешньої гімназії погрожують, що на випадок, коли Мирослава Січинського не помилують, українська молодь організує у Львові, куди з'їдеється з усієї країни на означений день, велику боротьбу, яка своїм розміром перевищить все, що досі влаштовувала українська молодь».

На захист Січинського став і Василь Стефаник. Виступаючи на з'їзді радикальної партії в Тернополі, він говорив: «Про все ми тут радили, багато дечого сказали, а забули про найкращих синів України, які ціле своє життя, найкращі свої скарби посвятили своєму народові. Один наш товариш сидить тепер в тюрмі, відірваний від світа, від рідні, а загнала його сюди надмірна, гаряча любов до хлопського народу, рішучий протест проти зноби́телів та катів робочого народу: «За вибори, за Катанця, за нашу кривду».

І прогресивні сили перемогли. Цісар змушений був замінити шибеницю двадцятирічною каторгою. Січинського перевели із Львова до Станіслава (нині Івано-Франківськ) у знамениту тюрму «Діброва», з якої ніхто ніколи не втівав. Проте на цей раз друзям вдалося влаштувати втечу Мирослава Січинського з тюрми. Деякий час він втечу Мирослава Січинського з тюрми. Деякий час він переховувався, а потім виїхав за кордон. Спочатку у Норвегію, відтак у Швецію. Коли почалася перша світова війна, переїхав до США. Став одним з прогресивних діячів української еміграції. Як журналіст, друкувався в прогресивній українській пресі, зокрема в газеті «Громадський голос», постійно виступав проти українських буржуазних націоналістів.

Діяльну участь у визволенні Січинського взяв Адам Коцко, теж студент Львівського університету. Він загинув від пострілу польського шовініста 1 липня 1910 року. Тоді, о 9 годині ранку, студенти зібралися в університеті на віче. Триста чоловік. І всі триста сказали: скільки будемо терпіти нагінку? Коли нарешті матимемо український університет?

Під кінець віча — звістка: студентів забарикадують! Всі кинулися до виходу, і тут пролунали постріли. Першим упав Коцко. Його без свідомості повезли до лікарні, а студентів цілу ніч возили до слідчої тюрми, — студентів возили під багнетами, а Коцко вмирав на руках матері. А потім були похорони. Майже двадцять тисяч чоловік, незважаючи на дощ, вийшли на вулицю. На кладовищі кілька сотень чоловік взяли за руки й живими вінками оточили могилу свого провідника. А на могилі лежали також вінки, і було на них написи «Народному Борцеві», «Борцеві за справу народу...» І писала згодом у газеті Адамова мати Соломія: «Доля жадає від мене жертв... Мое найкраще дитя, мого найкращого сина прощала спритно-вбивча куля. В цім тяжкім горі підтримує мої сили те, що зі мною терпить і співчуває весь україн-

ський народ. Велика любов і пошана до покійного згладили мій біль. Сердечно дякую тобі, український народ, за твою щедрість, дякую всім тим, хто звеличив пам'ять мого дорогого Адама!»

Могила Адама Коцка на Личаківському кладовищі знаходиться поруч з могилою великого Каменяра Івана Франка. Іван Франко був одним з найперших популяризаторів наукового соціалізму в Галичині. Це він переклав 24-й розділ Марксового «Капіталу», це він переклав частину Енгельсового «Анти-Дюрінга», це він закликав до створення нового соціалістичного ладу. За ним пішли інші, серед яких і Адам Коцко, і Мирослав Січинський, і багато з тих, хто 26 жовтня 1939 року проголосував за Декларацію Народних Зборів Західної України, в якій говорилось: «Виражаючи одностойно волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України».

1966—1978

З М І С Т

ГЛАВА ПЕРША	3
ГЛАВА ДРУГА	15
ГЛАВА ТРЕТЯ	25
ГЛАВА ЧЕТВЕРТА	31
ГЛАВА П'ЯТА	45
ГЛАВА ШОСТА	57
ГЛАВА СЬОМА	65
ГЛАВА ВОСЬМА	76
ГЛАВА ДЕВ'ЯТА	86
ГЛАВА ДЕСЯТА	98
ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА	103
ГЛАВА ДВАНADЦЯТА	115
ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА	125
ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА	132
ГЛАВА П'ЯТНАДЦЯТА	142
ГЛАВА ШІСТНАДЦЯТА	151
ГЛАВА СІМНАДЦЯТА	161
ГЛАВА ВІСІМНАДЦЯТА	169
ГЛАВА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА	175
ГЛАВА ДВАДЦЯТА	181
ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША	189
ЕПІЛОГ	194

**Евгеній Григорьевич Куртяк
ГУБЕРНАТОРСКИЕ ВАЛЫ**

Р о м а н
(На українском языке)

Львов, издательство «Каменяр», 1981

Редактор М. С. Білан
Художник К. І. Суевалова
Художній редактор Б. Р. Пікулицький
Технічний редактор Ц. А. Буркатовська
Коректор Є. Ф. Русин

ІБ № 632

Здано до складання 01. 07. 81
Підписано до друку 14. 10. 81
БГ 01390. Формат 84×108^{1/2}
Папір друк. № 2. Гарнітура літературна
Високий друк
Умов. друк. арк. 10,5. Умовн. фарб.-відб. 10,71
Обл.-вид. арк. 11,59. Тираж 30 000 пр.
Замовлення 871-1. Ціна 70 к.
Видавництво «Каменяр»
290006, Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів-5, Зелена 20

**ЧИТАЙТЕ КНИГИ,
ЯКІ ВИХОДЯТЬ
У ВИДАВНИЦТВІ «КАМЕНЯР»
У 1982 РОЦІ**

Роман Іваничук. ВОДА З КАМЕНЮ. Роман.
15 арк.

Роман зображає події 30-х років минулого століття на західно-українських землях. Під впливом ідей декабризму пробуджується революційно-просвітительська діяльність українських і польських просвітніх товариств. У центрі твору — «Руська трійця» на чолі з Маркіяном Шашкевичем.

Броніслав Гришук. КОЛІЯ. Повісті
та оповідання. 14 арк.
Три нових повісті та оповідання присвячені проблемам духовного життя наших сучасників.

Степан Кузів. ТРАВНЕВИЙ ДОЩ. Повість
та оповідання. 5 арк.
Перша книга молодого автора складається з однойменної повісті та оповідань. Повість викриває злочини гітлерівців в окупованих ними під час Великої Вітчизняної війни західних областях України. В оповіданнях змальовується життя сучасного села.

Левко Різник. ПОВІНЬ. Повість. 10 арк.
У повісті розповідається про життя колективу науково-дослідного інституту, що займається проблемами меліорації земель. Письменник майстерно будує конфліктні ситуації, глибоко проникає у психологію своїх героїв.

Куртяк Є. Г.
К93 **Губернаторські вали: Роман.— Львів: Каменяр,**
1981.— 197 с., іл.

Головний герой нового роману сучасного українського письменника — Мирослав Січинський, особа невігана. 12 жовтня 1908 року пострілом із пістолета він вбив цісарського намісника графа Андрія Потоцького. Ці реальні події лягли в основу роману. Автор зумів перетворити їх на живу плоть художнього твору, змалював яскраву картину з життя Галичини в останні роки перебування її під владою Австро-Угорщини, відтворив атмосферу духовних змагань в середовищі інтелігенції. Перед читачем постають образи видатних людей, серед яких Іван Франко, Гнат Хоткевич, Михайло Паращук.

К 70700—065
М214(04)—81 37. 81. 4702590200

ББК 84.Ук7
У2
